MIKECZ DÁNIEL

SEMMIT RÓLUNK NÉLKÜLÜNK

Tüntetések, politikai aktivizmus az Orbán-rezsim idején

TK Politikatudományi Intézet – Napvilág Kiadó

MIKECZ DÁNIEL

Semmit rólunk nélkülünk

Tüntetések, politikai aktivizmus az Orbán-rezsim idején

NAPVILÁG KIADÓ

tkpti

Készült
az ELKH Társadalomtudományi Kutatóközpont
támogatásával

© Dr. Szabó Andrea, dr. Szabó Máté DSc, szakmai lektorok 2020
© Mikecz Dániel 2020
© Társadalomtudományi Kutatóközpont
Politikatudományi Intézet

Borítófotó © Népszava – Tóth Gergő

Kiadja a Társadalomtudományi Kutatóközpont
és a Napvilág Kiadó

Első kiadás 2020
www.napvilagkiado.eu

ISBN 978 963 338 468 8

Minden jog fenntartva

Jelen könyvet vagy annak részleteit tilos reprodukálni,
adatrendszerben tárolni, bármely formában vagy eszközzel
– elektronikus, fényképészeti vagy más módon –
a kiadó engedélye nélkül közölni.

A kiadásért felel a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatója
Olvasószerkesztő: Szilágyi Ágnes
Fedélterv: Janković Milán
Tördelés: Volos Bt.
Nyomás, kötés: OOK-Press Kft., Veszprém
Felelős vezető: Szathmáry Attila ügyvezető igazgató
Megjelent 18,25 (A5) ív terjedelemben

Printed in Hungary

Klárinak, Robinak

Tartalom

Bevezetés 9
A mozgalmi politizálás trendjei a 2010-es években 10

1. RÉSZ. A POLITIKAI ÉS CIVIL CSELEKVÉS ELLENTÉTEI 21

Strukturális ellentétek civil és politikai cselekvés között 23

Civil–párt ellentét és a magyar politikai lehetőségstruktúra 31
Részvételi tendenciák, gyülekezési jog 32
Politikai intézmények kiüresedése és mozgósítási gyakorlatok 39

Intézményesülési folyamatok, mozgalmi pártok 49

2. RÉSZ. AZ AKTIVIZMUS MINTÁI MAGYARORSZÁGON 57

Az aktivizmus mintái Magyarországon 59

Digitális kommunikáció és politikai aktivizmus 64
A közösségi média és a politikai részvétel 66
A részvétel általános tendenciái 68
A részvétel tendenciái és a magyar tapasztalatok 73

Az aktivizmus ideáltípusai 76

Tranzakciós aktivizmus 83

Univerzális aktivizmus 86
A civil társadalom értelmezési kerete 89
A civil társadalom értelmezési kereteinek rezonanciája 98

Élményorientált, altruista aktivizmus 106

Alternatív mozgalmak ... 108
Az Eleven Emlékmű: érzelmek menedzselése ... 113
Ellenállás és kultúra ... 121
Politikai altruizmus, szolidaritási mozgalmak ... 126
Civil aktivizmus a menekültválság alatt ... 137
Szolidaritási mozgalmak követeléstétele ... 144
Az egyetemfoglalás mint akcióforma és felszabadított tér ... 157
Önkéntesség a koronavírus idején ... 179
Érdekvédő aktivizmus: a „rabszolgatörvény"-ellenes tüntetések ... 189
Szerepek, érdekek ... 192
A „rabszolgatörvény"-ellenes tüntetések erőszakossága ... 196
Partikuláris politikai aktivizmus ... 199
Devizahitelesek mozgalmai ... 200
Radikális jobboldali prefiguráció ... 204
Populista politikai aktivizmus ... 215
Liberális és baloldali populizmusdefiníciók ... 217
Populizmus a mozgalomkutatásban ... 221
Mozgalmi kormányzás ... 223
Elbukott baloldali populizmus ... 227
Aktivisták szociológiai háttere: tüntetések kérdőíves felmérésének eredményei ... 230
A tüntetéskutatás módszere ... 230
A tüntetéskutatások eredménye ... 233
Következtetések ... 241

IRODALOM ... 255

FÜGGELÉK ... 281

Bevezetés

E könyv több év, a hazai mozgalmakat, tüntetéseket érintő kutatások, elemzések szintetizálásának eredményeként született. A mozgalomkutatás, a civil társadalom kutatásának, valamint a politikai részvétel nemzetközi szakirodalmának és elméleti koncepcióinak segítségével tárja fel azokat a változásokat, amelyek a civil cselekvés és a politikai aktivizmus terén következtek be a 2010-es években. A felhasznált kutatási anyag különböző tüntetésekre, mozgalmakra, részvételi tendenciákra vonatkozó vizsgálódásokból készült, amelyeket az aktivizmus mintázatainak tipológiája rendez egybe. A könyv célja ezzel a 2010-es évek politikai aktivizmusának, a tüntetések és társadalmi mozgalmak dinamikájának egységes keretben való megértése. Az egyes részkutatások eredményei szintetizálásának elsődleges szempontja így a politikai aktivizmus mintázataihoz való kapcsolódás volt. Az Előszóban szó esik a mozgalmi politizálás tendenciáiról a 2010-es években. Az első rész a civil és a direkt politikai cselekvés közötti strukturális feszültséget elemzi. A mű második fele a politikai aktivizmust a kedvezményezett, a cselekvés iránya, az intézményi háttér, a részvétel és a bekapcsolódás lehetősége alapján tipologizálja. A tárgyalt időszakban a baloldali és liberális pártok térvesztésével párhuzamosan kaptak egyre nagyobb jelentőséget a nyilvánosságban és a politikaiakarat-képzésben az alulról jövő kezdeményezések, társadalmi és politikai mozgalmak, valamint a nem kormányzati szervezetek (NGO). A kormányzó jobboldalon ugyanakkor a választói mozgósítás nem korlátozódott

a választási kampányokra, a Fidesz olyan eszközök segítségével, mint a nemzeti konzultáció és a Békemenet valósította meg az ún. mozgalmi kormányzást. A könyv a 2010-es évekre vonatkozóan mutatja be és elemzi a fent jelzett folyamatokat, a hazai politikai aktivizmus új jelenségeit, tendenciáit. Ennek megfelelően különbözteti meg a liberális aktivizmust, a civil ethosz aktivizmusát, illetve a tranzakciós, az élményvezérelt, az altruista, a partikuláris és a populista aktivizmust. A könyv az egyes aktivizmustípusokat mutatja be részletesen empirikus adatok, így kérdőíves tüntetéskutatás, közvélemény-kutatás és tartalomelemzés segítségével.

A szerző szeretne köszönetet mondani a könyv szakmai lektorainak, Szabó Andreának és Szabó Mátének, akik javaslataikkal erősítették a mű koherenciáját és tudományos értékét. Köszönettel tartozom továbbá a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatójának, Schneider Mártának és a kötet szerkesztőjének, Szilágyi Ágnesnek. Hálás vagyok az ELKH Társadalomtudományi Kutatóközpontjának, amiért támogatták a könyv megjelenését.

A mozgalmi politizálás trendjei a 2010-es években

Magyarországon a 2010-es kormányváltás egyik hozadéka volt, hogy egyre gyakrabban esett szó nem csupán a tudományos, de a közéleti diskurzusokban is mozgalmakról, civil cselekvőkről. A mozgalmi politizálás felértékelődését közvetlenül a pártpolitikai bal- és liberális oldal hitelvesztése és fragmentációja, valamint a jobboldali rezsimépítés váltotta ki. Az adott kormánnyal szembeni fokozott utcai ellenzéki jelenlét megfelel továbbá a visegrádi országokban megfigyelt tendenciáknak (Cisar–Vrablikova 2015). Felfedezhető továbbá az évtized elejének demokratikus részvételt követelő nemzetközi mozgalmainak (Indignados, Occupy) hatása az ellenzéki tüntetésekre a 2010-es években, amit a Kossuth Lajos

követjelölti programjából kölcsönzött (2004) „Semmit rólunk nélkülünk!" jelszava fejezett ki. A Fidesz-kormánnyal szembeni mozgalmi és civil aktivitás kapcsán kibontakozott továbbá egy több fórumon is zajló diskurzus, ami nagyjából arról szólt a 2010-es években, hogy mikor és hogyan formálódhatnak a civilekből új politikai erők, valamint a civil kezdeményezések hogyan lehetnek sikeresek az Orbán-kormánnyal szemben. Ez a vita azért is fontos, mert a civil szervezetek szerepének – demokratikus keretek között – hagyományosan olyan érdekek megjelenítését tekintették, amelyek elsikkadnak a választási kampányokban. Továbbá – liberális értelmezésben és a nonprofit koncepció alapján – a civilek olyan szolgáltatásokat is képesek előállítani, amelyekre az állam a szükséges tudás és eszközök híján nem képes, ez azonban nem elsődlegesen politikai szerep. A politikai ellenőrző funkció azonban nem idegen a civil társadalomtól régiónkban. A kelet-európai rendszerváltások során a civil társadalom funkciója egyenesen egy alternatív politikai pólus kialakítása volt az államszocialista rendszerrel szemben. Az „őrkutya," jogvédő feladatot ellátó civil kezdeményezések számára a 2010-es években értelemszerűen a hatalmi ellensúly szerep válik fontossá az Orbán-kormánnyal szemben, míg a kormány erre a fajta tevékenységre mint illegitim politizálásra tekint. A későbbiekben lesz még szó bővebben a civil társadalom és a társadalmi mozgalmak társadalomelméleti megkülönböztetéséről, érdemes azonban röviden kitérni arra, hogy Magyarországon a „civil" kifejezés 2010 előtt többnyire a nonprofit szférára vonatkozott, majd 2010 után lett az általános kormánykritikát kifejezni, hordozni képes mozgalmak, valamint az említett őrkutya, jogvédő feladatot ellátó nem kormányzati szervezetek, azaz NGO-k összefoglaló elnevezése.

A második Orbán-kormány hatalomra jutása után benyújtott új médiatörvény elleni tiltakozás során a megalakult Millának, azaz az „Egymillióan a magyar sajtószabadságért" csoportnak fontos szerep jutott már 2014 előtt, a 2012–13-as hallgatói mozgalomnak pedig

konkrét szakpolitikai eredményeket is sikerült elérnie, nem beszélve a résztvevők tapasztalatszerzéséről és az aktivista hálózat létrejöttéről. A 2010-es kormányváltás után azonban még nem merült fel, hogy a konkrétan nem körülírt „civilek" nemcsak a kormánynak, de az ellenzéki pártoknak is alternatívái, önálló, új politikai alakulatok magjai lehetnek. Ez a narratíva a kormányváltó összefogás kudarca és a netadós tüntetések után jelent meg. A 2014. őszi–téli demonstrációk nyomán feltűnt szervezetek, kezdeményezések (Populus, Új Magyar Köztársaságot, Most Mi!) közül végül egyik sem tudott tartósan aktív maradni. A pedagógusok, diákok, szülők tiltakozásai 2016-ban tartották lázban az ellenzéki közvéleményt, az azonban a netadós szervezetekkel ellentétben nem kívánt túllépni a szakmai, szakpolitikai követeléseken.

Szakpolitikai szinten azonban innovatív témával jelentkezett a feltétel nélküli alapjövedelemért küzdő mozgalom, valamint a Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület. 2010 óta folyamatosan megerősödött egy élményorientált részvételi, politizálási forma is, amelyet a Magyar Kétfarkú Kutya Párt képviselt. A Kutyapártnak 2015-ben és 2016-ban is sikerült a kormányzati ellenplakátkampányaira korábban példátlan mennyiségű adományt összegyűjtenie, valamint számos önkéntest megmozgatnia. A menekültügyi kvótanépszavazás kapcsán a Kutyapárt és a hozzá csatlakozó civil szervezetek (TASZ, Magyar Helsinki Bizottság) az érvénytelen szavazat leadására ösztönző kampányukkal tulajdonképpen választói mozgósítást végeztek. Az érvénytelen szavazatok magas aránya (6,27%) miatt megkezdődött a találgatás, hogy az MKKP 2018-ban a választásokon is indulna-e. A választásokhoz közeledve ugyanakkor értelemszerűen nagyobb figyelmet kaptak az együttműködés számukra legelőnyösebb formáját elérni kívánó pártok. A különböző előválasztási koncepciókban azért megjelent a civilek bevonásának lehetősége is.

A korábbi ciklustól eltérően, amikor a Milla beolvadt az Együtt pártba, 2014 után a civil kezdeményezések nem lettek a pártok

vérfrissítésének forrásai. Természetesen nem is ez elsősorban a politikailag aktív civil szervezetek funkciója, hiszen úgy is elérhetnek hatást, ha szakmai tudást, tanácsot adnak a pártoknak, vagy felhívják a figyelmüket egy adott társadalmi problémára. A civilek szerepe ugyanakkor annak is a függvénye, hogy milyen típusú szervezetekről, szerveződésekről van szó. Az évtized végén nem volt olyan észrevehető, kvázi pártként működő civil szervezet, mint amilyen a Milla és a netadós tüntetések után megjelent, már említett kezdeményezések voltak. Hasonló szervezet létrehozása már csak azért is nehézségekbe ütközött, mert 2011-hez képest több párt volt az ellenzéki oldalon.

Bár a fenti rövid áttekintő azt mutatja, hogy élénkebb lett az állampolgári civil aktivitás Magyarországon a 2010-es években, mégis szinte egyöntetű az a vélemény, hogy a magyarok ritkán tüntetnek, passzívak, nem hajlandóak kiállni az érdekeikért. A mindennapi közbeszédben ezt szokás úgy kifejezni, hogy „következmények nélküli ország" a hazánk, a magyarok pedig „birkanép". Akadémiai berkekben és a szakértői elemzésekben annyiban szokás árnyalni ezt a képet, hogy „gyenge a magyar civil társadalom". A gyengeség tüneteként az alacsonyabb állampolgári aktivitást, önkénteskedést, adakozást és a szervezetek számát szokás megjelölni (Szabó 2009; Nizák 2009). A gyengeség okát pedig a demokratikus hagyományok hiányáig vezetik vissza. A nemzetközi összehasonlító adatok valóban azt mutatják, hogy alacsonyabb a politikai részvétel Magyarországon (Róbert–Szabó 2017). Kisebb arányban mennek el szavazni, tüntetni, írnak alá petíciót, adományoznak politikai jelöltnek a magyarok és a régiónk országainak polgárai, mint a példaként emlegetett nyugat-európai országokban.

A kisebb állampolgári aktivitás azonban nem jelenti azt, hogy ne lennének tüntetések Magyarországon, és ne lenne jelentőségük a politikai tüntetéseknek. A tiltakozásoknak ugyanis az adott politikai térben van szerepük. Magyarországon egy 20 ezer fős tüntetésnek vagy egy két hónapig tartó tüntetési kampánynak is akkora jelentő-

sége lehet, hogy az elbizonytalaníthatja a kormánypárti szavazókat, és így akár meg is változhatnak az erőviszonyok. Tüntetések révén a rendszerváltás óta nem lehetett elérni egy kormány leváltását, azonban sikerült elérni szakpolitikai és kulturális változásokat. Míg a szakpolitikai következményre a taxisblokád vagy a netadós tüntetések jó példák, addig a kulturálisra a radikális jobboldali tüntetések az ezredfordulót követően. A tüntetések azonban arra is alkalmasak, hogy létrejöjjenek mozgalmak, amelyekből egy politikai közösség, végül pedig egy új párt alakulhat ki. A rendszerváltás után ilyen mozgalmi háttérrel rendelkező új párt volt a Jobbik és az LMP is.

A magyar tüntetési szokások alapvetően a tiltakozók hátterétől, a rendelkezésre álló eszközöktől és az elérni kívánt céloktól függenek, tehát nem mindig ugyanakkor tüntetnek a magyar állampolgárok. A rendszerváltás óta visszatérőek a civil ethosz tüntetései, amikor a tiltakozók az egyetemes civil értékek nevében tüntetnek. Ilyen tüntetések korábban inkább a bal- és a liberális oldalhoz kötődtek, mint a Demokratikus Charta vagy a Milla, de létezik a jelenség a jobboldalon is a Civil Összefogás Fórum esetében. Ugyanilyen visszatérő jelenségnek számítanak a radikális jobboldal tüntetései, amelyek szintén elsődlegesen politikai jellegűek. Ezeket néhol politikai pártok szervezték, mint a Csurka Istvánt támogató MDF-tagok, majd a MIÉP, egy generációval később pedig a Jobbik, de pl. a 2006-os „forró ősz" eseményei mögött több szervezet, csoport is állt.

Gazdasági kérdésekben legtöbbször a szakszervezetek, kamarák, munkavállalói csoportok és a hallgatók tüntetnek, ami jellemző volt a Bokros-csomag elfogadása után. Bizonyos esetekben ezek a csoportok tágítani akarják az alapvető konfliktust, és más ügyeket is beemelnek. Ilyen volt a 2011-ben alapított Magyar Szolidaritás Mozgalom, amely alapvetően a korkedvezményes nyugdíjak eltörlése nyomán szerveződött, majd később vette fel a jogállamisággal kapcsolatos témákat is. Hasonló a 2012–2013-as diáktüntetések esete is, amikor a felsőoktatási ügyeken kívül általánosabb rendszerkritikát is ki akartak fejteni egyes csoportok, mint a Hallgatói Hálózat egy része és az Alkotmány Nem Játék. Kiemelt szerepet foglalnak el a hazai tüntetések történetében továbbá a környezetvédők, zöldek demonstrációi. Emlékezetes a Duna Kör szerepe a rendszerváltás során, amikor a környezetvédelem lehetőséget adott a Kádár-rendszerrel szembeni általános elégedetlenség kifejezésére. Az ezredforduló után a korábbi és az új környezetvédők a globalizációkritika kapcsán egyesültek újra, és tüntettek a neoliberalizmus és az iraki háború ellen, vagy éppen az élhető városért, a kerékpáros közlekedésért. Idetartoznak még a helyi jellegű környezetvédő tüntetések is. Ezek célja valamilyen helyi beruházás, mint az útszélesítés, szemétégető, bevásárlóközpont megépítésének megakadályozása. Ezeket a tüntetéseket a szakirodalomban NIMBY, azaz Not In My Backyard (ne az én hátsó kertemben) tüntetéseknek hívják (Hubbard 2005). Az évtized végén a klímamozgalom révén kapott új lendületet a hazai zöldmozgalom, továbbá jelent meg egy új környezetvédő aktivista generáció.

A magyar belpolitika fejleményein túl azonban a fejlett ipari társadalmak átalakulása is előtérbe helyezi a társadalmi mozgalmakat és a nem konvencionális politikai részvételt. Erre vonatkozik a mozgalomtársadalom *(Bewegungsgesellschaft)* Friedhelm Neidhardt és Dieter Rucht által 1993-ban leírt kategóriája. A társadalmi tendenciák és a politikailehetőség-struktúra vizsgálata alapján a két német mozgalomkutató arra jutott, hogy a növekvő nacionalizmus, a posztmateriális követelések erősödése és a nemi egyenlőség kérdése miatt állandósulnak a strukturális feszültségek. A kollektív elégedetlenségnek a forrásai ugyanakkor csak akkor tudnak mozgalmi formát felvenni, ha rendelkezésre állnak a mozgósítást lehetővé tévő struktúrák. Ezt a kutatók szerint azok a szolidaritási hálózatok adják, amelyek a hagyományos családi kötelékek felbomlásával szilárdulnak meg. Ezek tehát azok a miliők, amelyekben a korábbi alternatív mozgalmak is megjelentek. Hogy érthető legyen, olyan közösségek-

ről van szó, ahol a csoporthoz való tartozás egyéni választás függvénye, és éppen a csoport homogenitása lehet a szolidaritás alapja. Ilyenek a feminista, házfoglaló, környezetvédő közösségek és mozgalmak. A szerzők szerint a tömegmédia kedvez a mozgalmaknak, ugyanakkor az intézményesített szereplőkhöz (pártok, szakszervezetek, egyesületek) való viszonyukon is múlik, hogy mennyiben képesek meghatározni a politika agendáját.

A mozgalomtársadalomban több mozgalom is állandó szereplőjévé válik a politikai életnek. Egy sajátos közvetítő helyzetet vehetnek fel a mozgalmak, ami a hagyományos intézmények, így a politikai pártok gyengülésével, valamint kevert struktúrák (mozgalmi pártok) megjelenésével jár. A mozgalmak feladata azonban nem a döntéshozatal, hanem a problémás területekhez való kapcsolódás és a tüntetési kapacitásokhoz való hozzáférés révén a közbeszéd meghatározása. Ez a közvetítő szerep a kiinduló feltételek szerint elsősorban az újbaloldali, libertárius mozgalmak esetében képzelhető el. A séma szerint tehát az olyan mozgalmak, mint a feminista vagy a környezetvédő, felhívják a közvélemény figyelmét a politikai pártok által nem érzékelt problémákra. A közvélemény nyomása révén a pártok érdekeltek lesznek abban, hogy teljesítsék a mozgalmak követeléseit, hiszen attól szavazatokat remélhetnek. Ennek az együttműködésnek azonban két szinten van korlátja: egyrészt a politikai pártoknak az érdekek széles spektrumát kell figyelembe venniük, és a konfliktus csökkentésében érdekeltek, másrészt a döntéshozatalban való részvételük révén hierarchikus szervezetek, ami ellentmond a mozgalmak belső működésének. A '90-es évek elején írt tanulmány természetesen még nem számolt olyan jelenségekkel, amelyek módosítanak a leírt modellen. A legfontosabb változás az internet, majd a közösségi média elterjedése. A digitális hálózatok megkönnyítik a bekapcsolódást, ugyanakkor nem alakulnak ki erős, hosszú távú elköteleződések (Bennett–Segerberg 2012). A homogén szolidaritási hálózatokat és mozgalmi miliőket tehát megelőzi a közösségi

média. Mindez csökkenti a kezdeményezések radikalizmusát, szélesebbé válhatnak a hálózatok, de kikezdi a mozgalomtársadalom koncepciójában leírt állandóságot. A különböző mozgósítási technikák alkalmazása ráadásul nemcsak az alulról építkező kezdeményezések sajátja, hanem a kormányok mozgósítási eszköze is lehet (lásd mozgalmi kormányzás).

Maguk a társadalmi mozgalmak a kollektív cselekvés egyik altípusát adják, amelynek a kortárs társadalmakban három fő formája figyelhető meg: a meccs, a tüntetés és a fesztivál. Főleg nyaranta közelről adódik lehetőség megszemlélni, hogyan zajlik az, amit a társadalomkutatók kollektív cselekvésnek neveznek. Így 2016 nyarán adódott példa tüntetésre, rögtönzött fesztiválra és lelkes szurkolók spontán utcai ünneplésére is. Június 11-én zárták le a tiltakozási idényt a pedagógusok a rossz időjárás miatt a Tanítanék Mozgalom jelképévé váló esernyőkkel, majd a magyar focisikerek után spontán köztéri ünneplések szerveződtek. Mindeközben nemcsak a fizetős és az egyes városokban, fővárosi kerületekben tartott ingyenes fesztiválok szezonja kezdődött meg, hanem az I Bike Budapest szervezet felhívására megtelt a lezárt Szabadság-híd piknikezőkkel is. Természetesen nem arról van szó, hogy bármelyik esemény tematikailag, tartalmilag vagy akár csak a szervezők, résztvevők személyét illetően kapcsolódna egymáshoz. Mindegyik esetben ugyanakkor a nyílt téri kollektív cselekvés legfontosabb kortárs típusairól, műfajairól van szó, amelyek néha össze is kapcsolódnak.

A kollektív cselekvés minden olyan tevékenységre vonatkozik, amelyet emberek közösen művelnek. A társadalmi mozgalmak kutatásának korai szakaszában a kollektív cselekvést többnyire a nem várt, spontán és irracionális tömegcselekvéssel azonosították, mint a pánik, a lázadás, a lincselés. Ez még az a hagyomány volt, ami a „tömegek lélektanát" irracionálisnak vélte (Le Bon 2004), és tartózkodott az uniformizálódott „tömegembertől" (Ortega 2019). Gyakran lehet hallani most is a kollektív cselekvést ebből a szem-

pontból elítélő véleményeket. Az 1960-as évek végének tüntetései óta azonban az általános kutatói megközelítés szerint a kollektív cselekvésre nem tekintenek úgy, mint ami eredendően irracionális lenne. Természetesen vannak különbségek az olyan jelenségek között, mint a magyar győzelem után spontán kialakult ünneplő felvonulás Budapesten és a pedagógusok korábban, alaposan megszervezett tüntetése. A meccsre járók azonban tudják, hogy a szurkolás sem folyik koreográfia nélkül. Fontos szerep jut a vezérszurkolóknak, megafonos rendezőknek, akik irányítják a skandálást, az éneklést, a focidrukkerek vonulását, akárcsak egy tüntetés alatt.

A fesztivál, a szurkolás és a tüntetés azért is kapcsolódik össze, mert mindhárom esetben nyilvános térben folyik a kollektív cselekvés. A demonstrációk alatt ez magától értetődik, hiszen annak célja éppen az, hogy számot adjon arról, hányan hajlandóak kiállni egy ügy mellett. A szurkolás rendszerint a stadionokban folyik, azonban mérkőzés előtt és után nem véletlenül vonulnak, szórakoznak együtt a csapatok szurkolói, ők ugyanis így képesek átélni az összetartozás örömét, és megmutatni másoknak is elköteleződésüket a csapatuk iránt. A fesztiválok azonban többnyire azért zártak, hiszen a szervezők profitot remélnek. Vannak azonban ingyenes rendezvények, másrészt az olyan spontán fesztiválok esetében, mint amilyen a Szabadság hídon tartott piknik is volt, fontos a részvétel, az odatartozás felmutatása, az élmény láthatóvá tétele.

A három műfaj között a hasonlóság okán vannak átmenetek is, ilyen a protesztivál, amikor karneválszerű, látványos elemek segítségével fejezik ki magukat a politikai tiltakozók. Az ilyen látványos tüntetéseknek gyakran éppen az a célja, hogy új értelmet adjanak a közterület használatának, hogy az ne csak a profit termelését segítse, hanem alkalmat adjon az egészséges, kreatív közösségi tevékenységeknek is. A labdarúgómeccsek és a politikai tüntetések összefüggéseire talán nem kell külön felhívni a figyelmet. A szurkolók és a meccsek hangulata azonban nem csak a kifejezetten radikális

jobboldali tüntetéseken jelenhet meg. A 2014-es netadós tüntetéseken is többször elhangzott a „Ki nem ugrál…" rigmus. Egyre jellemzőbb a kollektív cselekvésre, hogy nem már létező csoportok keretein belül jelenik meg, hanem a résztvevők egyénileg csatlakoznak egy-egy ügyhöz, és később sem alakul ki közöttük erős szolidaritás és kollektív identitás. Azonban akár tüntetésről, önfeledt szurkolásról vagy fesztiválélményről van szó, az összetartozás és az egymásra hangolódás érzése kellemessé teszi a kollektív cselekvésben való részvételt.

1. RÉSZ
A POLITIKAI ÉS CIVIL CSELEKVÉS ELLENTÉTEI

Strukturális ellentétek civil és politikai cselekvés között

A 2014–2018-as ciklus politikai tüntetései nyomán gyakran merültek fel az ellenzéki politikai pártok és a mozgalmak, a nem intézményesített politikai szereplők, NGO-k, tehát röviden a „civilek" közötti ellentétek. Az ellentét egyik oka, hogy szembekerül egymással a civil szervezetek univerzális jellegük és a pártok partikuláris érdekképviseletével és a politika konfliktusos természetével. A konfliktus, az egyéni és – jobb esetben – a politikus számára referenciaként szolgáló csoport érdekeinek képviselete, érvényesítése a politika minden szintjén megjelenik. Tetten érhető nemcsak az egyes politikai pártcsaládok, de a kisebb baloldali pártok között is, sőt akár egy kisebb önkormányzati frakcióban is felütheti a fejét a „pártütés". Mindezt a választók – a magyar politikai kultúrának megfelelően (Körösényi et al. 2003) – gyakran úgy értékelik, mint felesleges veszekedést, az egység hiányát. A politika konfliktusos jellege azonban nem oldható fel teljes mértékben. A 2000-es évek elején népszerű posztdemokrácia koncepciójában Colin Crouch éppen a demokratikus legitimáció helyett a szakmaiságra, a szakértelemre való hivatkozást, végső soron a politikai vita száműzését jelöli meg a demokrácia kiüresedésének okaként (2004). A politikai cselekvés konfliktusos és alapvetően partikuláris realitásával szemben a civil szervezetek tevékenysége többnyire úgy jelenik meg, hogy az a humánus értékek univerzalizmusa alapján, a lehető legtöbb ember hasznára történik. Ennek a meggyőződésnek az alapját az adja, hogy a közvélemény többsége az altruizmussal, jó-

tékonykodással azonosítja a civil szervezeteket.[1] A civil társadalom ugyanakkor politikai jelszó volt a rendszerváltás során Kelet-közép Európában (Seligman 1992). A hivatalos, állampárti rendszerrel szembeni ellenállás hivatkozási alapja pedig a civil társadalmi erkölcs volt (Smolar 1996). A politikán túli elvekre, az erkölcsre való hivatkozást, valamint a politikával szembeni önmeghatározást az tette lehetővé, hogy nem differenciálódott a rendszerváltás után a „civil" jelentése, továbbá elősegítette azt az 1990-es évek liberális konszenzusa, Chantal Mouffe terminológiája szerint a posztpolitika időszakában a politika moralizálódása (2005).

A civil társadalom, a civil cselekvés univerzális felfogása szerint nem lehet senkit sem kizárni abból, hogy részesüljön a civilek által előállított javakból; tehát alapvetően inkluzív. Ezzel szemben vannak olyan civil csoportok, amelyek kizárólag saját tagjaik érdekét nézik. Ezek közé nem csupán a „rossz civil társadalom" diszkriminatív megkülönböztetését alkalmazó csoportjai tartoznak, de a NIMBY-tüntetések és a pusztán szakmai vagy területi érdeket képviselő szervezetek is. Az univerzalizmus–partikularizmus viszonyának vizsgálata azért lényeges kérdés, mert a 2010-es kormányváltás után a baloldal politikai revitalizációjának kulcsát sokan a civil mozgalmakban látták. A Szolidaritás és a Milla az Együtt politikai párt formájában intézményesültek, azonban átütő politikai sikert nem tudtak elérni a 2014-es országgyűlési választásokon. Később a 2014. végi netadós tüntetések jelentették sokak számára az új politikai pólus, alternatív politikai szervezetek létrejöttének lehetőségét, amelyek azonban nem váltották be ezeket a reményeket. A baloldali és a liberális politika megújításának igénye, a civil szereplők magas elfogadottsága és azoknak a politkához valóv ellentmondásos viszonya továbbra is kézzelfogható jelenség maradt.

[1] Lásd *A civil társadalom értelmezési kereteinek rezonanciája* című alfejezetet.

Az univerzalizmusra törekvő civil cselekvés azért is lehet nagyvonalú a számára referenciaként szolgáló csoport határait illetően, mert alapvetően mások a céljai, mint a politikai pártoknak. A civilek tevékenységének látókörébe beletartozhat minden ember, tekintet nélkül annak kultúrájára, osztályhelyzetére, származására, vallására. A pártok nem lehetnek ennyire megengedőek, nekik ugyanis választói többséget kell létrehozniuk, így – még a gyűjtőpártoknak is – fel kell vállalniuk az alapvető emberi és politikai jogok tiszteletben tartása mellett bizonyos csoportok, szakpolitikák, világnézetek kiemelt támogatását. Elvileg ennek tisztázására szolgálnak a pártok választási programjai. A hatékony politikai cselekvés szempontjából tehát valóban szükség van a konfliktusok felvállalására. Az univerzális értékekre hivatkozó civil szervezetek célja azonban nem a választói támogatottság megszerzése. A pártok tevékenységének címzettjei tehát végső soron a választók, ugyanakkor hitelességüket éppen azért veszítik el, mert gyengül a kapcsolatuk választóikkal. A pártokhoz való választói kötődés gyengülése *(partisan dealignment)* a fejlett ipari társadalmakban az 1970-es évek óta megfigyelhető (Dalton 1984). Különböző mikro-, mezo- és makroszintű társadalmi folyamatok játszanak ebben szerepet (Dalton–Wattenberg 2000). Ilyen a magasabb általános oktatási szint, amely révén az állampolgárok kompetensebben érzik magukat a társadalmi, politikai folyamatok értelmezésében, és így kevésbé vannak ráutalva a pártokra. Ezzel párhuzamosan a politikai pártok információs és világmagyarázó funkcióját a média is átveszi. A pártok érdekképviseleti funkcióját éppen a civil szervezetek, társadalmi mozgalmak kezdik ki. A társadalmi mozgalmak mozgósítási lehetőségeit a pártok kárára pedig az állampolgárok növekvő részvételi igénye teremti meg. A pártokon belüli változás a pártok jellegének megváltozása. Kevésbé egy-egy társadalmi csoport képviseletét kívánták ellátni az 1970-es évektől kezdve, inkább átfogó képviseletre törekedtek (gyűjtőpárt). A politika mediatizálódása,

a pártokhoz való társadalmi kötődés gyengülése miatt a pártok inkább a médiához való hozzáférésre és az állami erőforrások allokálására törekedtek (kartellpártosodás folyamata) (Katz–Mair 1995).

A civil–politika ellentétnek azonban nem csupán strukturális okai vannak, hanem oka a 2010-es évek eleje óta egyre gyakoribbá váló elitellenes mozgalmakban is keresendő. Egészen a 2007–2008-as gazdasági válságig a legnagyobb szabású tüntetések azokhoz a mozgalmakhoz voltak köthetőek, amelyek a neoliberális globális elosztási rendszert kritizálták. Az ún. globalizációkritikus mozgalom kezdete azokhoz a nagyszabású tüntetésekhez köthető, amelyek a Kereskedelmi Világszervezet (WTO) 1999-ben Seattle-ben tartott csúcsértekezletét végül ellehetetlenítették, majd a 2000-es években az IMF, a Világbank és a G8 találkozóit is rendre tiltakozások kísérték (Mikecz 2018). Bár az Egyesült Államokban már a 2001. szeptemberi 11-i terrortámadás után csökkent a globalizációkritikusok támogatottsága, végül a gazdasági válság nyomán jelentek meg az igazságosabb elosztás helyett a hangsúlyt a minőségi demokráciára helyező mozgalmak. Pontosabban fogalmazva nem közvetlenül a gazdasági válság, hanem a miatta napvilágra kerülő gazdasági-politikai összefonódások háborították fel a tüntető tömegeket. További olaj volt a tűzre, amikor az is kiderült, hogy a válságért felelősnek tartott pénzügyi befektetők és az adófizetők pénzéből megmentett bankok vezetői az egyik legsúlyosabb gazdasági és pénzügyi depresszió közben is felveszik milliós bónuszaikat.

Az átláthatatlan politikai és gazdasági összefonódások, az egész politikai elitre jellemző korrupció, a politikai alternatíva hiánya miatt fogalmazódtak meg az elitet élesen bíráló kritikák és azok a követelések, amelyek az egész politikai osztály távozását kívánták. Az Egyesült Államokban az Occupy mozgalom hívta fel az egyre szélesedő társadalmi szakadékra a figyelmet, ami értelmezésük szerint már az egész demokratikus rendszert veszélyeztette. Ezt az ellentmondást fejezte ki a „Mi vagyunk a 99%" szlogen is. Az Occupy mozgalom módszereit, témáját tekintve sokat merített a már említett globalizációkritikus mozgalomból, de erősen hatott rá az arab tavasz lendülete is. Sokan a korábban lelkes Obama-támogatók közül csatlakoztak az Occupyhoz, akik úgy érezték, hogy mégsem történt akkora változás, ahogyan azt a jelenlegi elnök még 2008-as kampányában ígérte (Amedee 2013).

Európában a spanyol megszorításellenes mozgalom a legismertebb. Az M-15 vagy Indignados (felháborodottak) mozgalommal a magyar sajtó is foglalkozott annak kapcsán, hogy belőlük nőtt ki a baloldali Podemos párt, amelynek hirtelen felfutása a baloldali politikai kihívókat és a múlt évi netadós tüntetések szervezőit, támogatóit is reménnyel töltötte el. Az M-15 mozgalom jelszava a „Valódi demokráciát, most!" (Democracia Real YA), ami a régi bal- és jobboldal pártjainak szólt, egységesen ítélve el mindkettőt (Taibo 2013). Sokáig úgy tűnt, hogy a Podemos a legnépszerűbb párt lesz, azonban a rendszerkritikus politikai formáció veszített lendületéből 2014 végén, és már a tavaszi helyhatósági választásokon sem szerepelt úgy, mint ahogyan azt sokan remélték. A korrupt politikai elit távozását a 2010-es években Kelet-Közép-Európában, így Bulgáriában, Csehországban és Romániában is követelték tiltakozók. A politikai elit leváltását, valami új, makulátlan és tisztességes politikai osztály fellépését kívánó mozgalmak egy ideig erős támogatást élvezhetnek, azonban még a nagyobb országokban is szűk azoknak a köre, akik tudnak és akarnak is közügyekkel foglalkozni, ráadásul egy demokratikus rendszerben a politikai felelősségről a végső konzekvenciákat a választók vonják le. Kétségtelen azonban, hogy a tüntetések, mozgalmak segíthetnek abban, hogy új emberekkel frissüljön a politikai osztály, valamint hajlandóak legyenek a nyitásra a bejáratott, bezárkózott politikai pártok is.

Ellentétek azonban nemcsak a politikai és a civil, mozgalmi szféra között jöhetnek létre, de utóbbin belül a nemzetközi NGO-k és a helyi, bennszülött mozgalmak között is, amelynek jó példája a már

említett nemzetközi globalizációkritikus mozgalom. A neoliberális globalizációt, a nemzetek fölötti globális rezsimek (G8, Világbank, IMF, WTO) növekvő befolyását, antidemokratikus működését kritizáló mozgalom további célpontjai a multinacionális cégek voltak, amelyek a profitmaximalizálás érdekében a természetes és az ember által alkotott környezet, a helyi közösségek megmaradását, integritását veszélyeztették, és kizsákmányolták a fejlődő országok munkásait. A globalizációkritikus mozgalom célja egy alulról építkező, alternatív globális hálózat létrehozása volt, amely ellensúlyozni tudta volna a nemzetközi rezsimek neoliberális agendáját. A globális ellenmozgalom létrehozását azért tartották szükségesnek, mert az állami, nemzeti keretek nem mutatkoztak elégségesnek a szuverenitást kikezdő nemzetközi rezsimekkel és az államokat zsarolni képes multinacionális vállalatokkal szemben. Ennek egyik eszköze volt az ún. szociális fórumok rendszere, amely Porto Alegre-i folyamatként lett ismert. A globális és regionális fórumokon vitatták meg a neoliberális globalizációt ellenző mozgalmak a stratégiáikat, azonosították a sérelmeiket, ellenfeleiket, valamint cserélték ki tapasztalataikat. A fórumok és a globalizációkritikusok egyik alapvetése volt, hogy a mozgalomban a globális észak és dél kizsákmányoltjai találtak egymásra. Ebben a koncepcióban nem jutott külön hely a súlyos gazdasági és társadalmi problémákkal küzdő Kelet-Európának, mintha mi is részei lettünk volna a jómódú, globális északnak. Ahogy Gagyi Ágnes írta (2011), nem szerepeltünk a globalizációkritikus mozgalom problématérképén. Bár a mozgalom jelen volt Magyarországon is, és sikeresen tudott egységes keretet adni elsősorban lokális környezetvédő kezdeményezéseknek, Gagyi szerint a nyugati minták átvétele mögött öngyarmatosító megfelelési kényszerek is felfedezhetők voltak. Magának a neoliberális globalizáció baloldali, zöld kritikájának volt és lehetett volna több tere is Magyarországon, azonban annak nem kedveztek a globalizációkritikát a szélsőjobboldalisággal összemosó liberális reflexek.

Függetlenül Kelet-Európa figyelmen kívül hagyásától, a globális észak és dél egyenlő együttműködése is komoly korlátokba ütközött. A korábbi gyarmatok mozgalmárai a 2000-es évek végére azzal szembesültek, hogy az északi országok több erőforrással rendelkező NGO-i egyre nagyobb befolyással rendelkeztek. Elsősorban a fejlődő országokból érkező, baloldali aktivisták szerint az NGO-k konformok voltak a neoliberális rendszerrel, a problémát pedig a globális ellenállás NGO-izálódása (NGO-ization) okozta. Arundhati Roy szír-indiai aktivista és író egy biológiai hasonlattal élve egyenesen úgy fogalmazott, hogy az NGO-k mint „indikátor fajok" ott jelennek meg, ahol a legnagyobb a neoliberális pusztítás. Az NGO-izálódással szembeni fenntartásokat, kritikákat és rossz gyakorlatokat foglalja össze az Aziz Choudry és Dip Kapoor által szerkesztett *NGOization: Complicity, Contradictions and Prospects* című tanulmánykötet. Az elsősorban volt gyarmati, fejlődő országokból hozott esettanulmányok a helyi rendszerkritikus mozgalmak professzionalizálódásának, az intézményesülésnek, az NGO-izálódásnak a negatív hatásait mutatják be. A posztkolonialista diskurzusban jobban érthetőek azok a kritikák, amelyeket a kötet szerkesztői és szerzői felhoznak. Ahogy Richard Falk fogalmazott, az NGO-k a fejlődő országok mozgalmainak szempontjából alapvetően a nyugati, liberális nemzetköziség termékei, amelyek egyrészt civilizációs küldetéssel rendelkeznek, továbbá kompatibilisek az uralkodó geopolitikai struktúrákkal. A kritikusok szerint tehát az NGO-k által megjelenő professzionalizálódás és depolitizálódás marginalizálja a radikálisabb, politikai követelésekkel rendelkező, kevésbé hierarchizált és strukturált társadalmi mozgalmakat. A professzionalizálódás azt is jelenti, hogy a vállalati világban alkalmazott módszerek szerint folyik a munkatevékenység. Nyugati tudományos módszerek alapján történik az értékelés, az ellenállást, a közösségért folytatott harcot felszabdalják ügyekre (issue) és projektekre. Az NGO-k továbbá kapuőrszerepet tölthetnek be

a forráshiányos kezdeményezések és a donorok között, amely utóbbiak többnyire a neoliberális status quóban érdekelt állami vagy vállalati pénzosztók.

Magyarországon – ahogy egész Kelet-Európában – az NGO-izáció messzebbre nyúlik vissza, amennyiben a civil társadalom a rendszerváltások kvázi ideológiájává vált elsősorban lengyel hatásra. A kommunista Lengyelországban munkások tömeges részvételével jöttek létre mozgalmak, a kommunista hivatalossággal szemben párhuzamos struktúrák. Az ismert lengyel disszidens, Adam Michnik által megfogalmazott új evolucionizmus programjának lényege, hogy ne a kommunista pártelitet bírja jó belátásra az ellenzék, hanem a munkások felé forduljanak, és a mindennapokban hozzanak létre a hivatalosságtól mentes, alternatív struktúrákat, emberek közötti viszonyokat. A cél itt nem az állam, hanem a kommunista hivatalosság erodálása volt. A rendszerváltás után a „civil" identitásképző elem maradt elsősorban a liberális oldalon (Demokratikus Charta), és hivatkozási pont a jobboldalon is (polgári körök, Civil Összefogás Fórum). A civil társadalom liberális ideája, az államot ellenőrző és alternatív szolgáltatásokat nyújtó civil képe ugyanakkor jól illeszkedett az 1990-es években az állam visszaszorítását hirdető neoliberális gazdasági konszenzushoz. A civil társadalom koncepciója továbbá összekapcsolódik azzal az elképzeléssel, hogy a részt vevő állampolgári kultúrának (Verba–Almond 1963) a demokráciát stabilizáló hatása van – újabb nyugati kategória, mondhatnák az NGO-izálódást kritizáló fent idézett szerzők.

Civil–párt ellentét és a magyar politikai lehetőségstruktúra

A civilek és a politikai pártok közötti ellentétek, konfliktusok megértése az ún. politikai lehetőségstruktúra vizsgálatával elvégezhető. A politikaifolyamat-modell szerint a politikai ellenállás létrejöttét olyan tényezők befolyásolják, mint a szervezeti vagy szervezettségi szint, a politikai akcióba vetett kollektív bizalom és a politikai szövetségek rendszere (McAdam 1982). Ez utóbbi tulajdonképpen a politikai lehetőségek struktúrája *(political opportunity structure)*, ami a politikai rendszer, az elitcsoportok nyitottságára-zártságára utal. Empirikus kutatások szerint a félig nyitott, félig zárt rendszerekben történik több tiltakozás (Eisinger 1973). Sidney Tarrow megfogalmazása szerint a politikai lehetőségstruktúra „konzisztens, de nem feltétlenül formális, folyamatos vagy nemzeti szinten érzékelhető jelzések a társadalmi vagy politikai szereplők felé, amelyek arra bátoríthatják vagy éppen attól visszatarthatják őket, hogy belső erőforrásaik segítségével társadalmi mozgalmakat hozzanak létre" (1996). A politikai rendszer, kontextus és a társadalmi mozgalmak közötti viszony azonban nem egyirányú (McAdam–Tarrow 2018). Nem csupán az intézmények és a formális eljárások alakítják a társadalmi mozgalmak esélyeit, hanem azok is hatással vannak a rendszerre, hiszen gyakran éppen annak átalakítása az elsődleges céljuk. Magyarországon ugyanakkor a politikai lehetőségstruktúra értékelése kapcsán szót kell ejteni a 2010 után leírt hibridizációról, tehát azoktól a rendszerszintű változásoktól, amelyek a magyar politikai rendszer demokratikusságát gyengítették (Gyulai 2017), valamint hozzájárultak egy speciális Fidesz-rezsim kialakulásá-

hoz, amelyet az alkotmányos garanciák és ellensúlyok gyengítése jellemzett, tekintélyelvű-paternalista elemekkel (Körösényi 2015). A hibridizáció ugyanakkor nem járt a kormánnyal és a gazdasági teljesítménnyel szembeni elégedetlenség növekedésével, miközben nem növekedett általánosságban az intézményeken túli politikai részvétel. A hibrid rezsimeknek megfelelően a közepesnek tekinthető választási részvétel mellett az azon túli politikai részvétel, így a tüntetéseken való részvétel, a petíciók aláírása, a politikusokkal való kapcsolatfelvétel szintje alacsony (Szabó–Oross 2019). Noha Magyarországon is megjelenik az asszertív, azaz a politikusokkal, politikai intézményekkel szemben bizalmatlan, konfliktusvállaló politikai kultúra, azonban a részvételre képes társadalmi rétegeken belül a Fidesz-kormány bírja a többség lojalitását (Szabó–Gerő 2020). Az alábbiakban részletesebben a 2010-es években a politikai lehetőségstruktúra szempontjából két jelentős fejleményt, a gyülekezési törvény megváltoztatását és a politikai intézmények szerepének megváltozását tekintjük át.

Részvételi tendenciák, gyülekezési jog

A politikai lehetőségstruktúra egyik legfontosabb eleme a gyülekezési jog törvényi szabályozása. Az 1990. évi első demokratikus választás előtt az egyesülés és a gyülekezés jogát újonnan szabályozták. Az 1989. II. és III. törvényeket a Magyar Népköztársaság utolsó nemzetgyűlése fogadta el a törvényes átmenet biztosítása érdekében a nemzeti kerekasztal-tárgyalások során elért megállapodásokkal összhangban. Mindkét törvény, a rendszerváltás többi jogi rendelkezéséhez hasonlóan, demokratikus minimumra irányult annak érdekében, hogy minden fél számára elfogadható keretet hozzon létre. Az egyesülési jogról szóló, II. törvény garantálta, hogy minden természetes és jogi személy, szervezet vagy közösség létrehozhat és

működtethet civil szervezetet. A III. törvény szerint a gyülekezés jogát békés gyűlések, tüntetések és menetek formájában lehetett gyakorolni. Terjedelme nem vonatkozott kampányeseményekre, egyházi, kulturális, sport- és családi eseményekre. A rendezvény szervezőinek csak három nappal korábban kellett bejelenteniük az eseményt a felelős rendőrségnek. A hatóság csak akkor tilthatott meg egy eseményt, ha az akadályozta volna a népképviseleti szervek vagy a bíróságok zökkenőmentes működését, vagy ha indokolatlanul akadályozta volna a forgalmat. Ez utóbbi lehetőséget adott a rendőrség számára a tüntetések betiltására. Az egyesülés és a gyülekezés magyarországi szabályozása azonban összhangban volt a nemzetközi joggal, például az ENSZ polgári és politikai jogairól szóló nemzetközi egyezségokmánnyal.

1989 után a civil szervezetek száma gyorsan növekedett. 1993-tól 2017-ig megduplázódott (KSH 2019). 2017-ben 61 151 nonprofit szervezet működött Magyarországon, ezeknek csaknem egyharmada alapítványok, kétharmados egyesületek és nonprofit társaságok. A leggyakoribb tevékenységi területek a szabadidő, a hobbi, a kultúra, a sport és az oktatás voltak *(1. táblázat)*. Ez azt mutatja, hogy a társadalmi szervezetek elsősorban az alternatív, nonprofit szolgáltatások területén működnek. A nagyobb politikai konfliktuspotenciállal bíró tevékenységek (szociális munka, szakmai és gazdasági érdekképviselet, környezetvédelem, jogsegély, emberi jogok, politika) a magyarországi civil szervezetek mindössze 18,6%-át teszik ki. A társadalmi szervezetek nagy száma arra enged következtetni, hogy a magyar társadalom nagyon aktív. A szavazók részvételén túl alacsony a részvétel, és a formális tagság nem túl gyakori *(2. táblázat)*. A European Social Survey adatai szerint a részvétel leggyakoribb formája a politikusokkal való kapcsolattartás volt. A legritkább forma a politikai pártban végzett tevékenység, amelyet a felnőtt lakosság kb. 1%-a gyakorol. A politikai részvétel általában magasabb a választási években, ideértve a 2010-es kriti-

1. táblázat. Civil szervezetek tevékenységük szerint

Tevékenység	Arány (%)
Szabadidő, hobbi	15,7
Kultúra	15,2
Sport	15,2
Oktatás	13,0
Szociális ellátás	8,8
Településfejlesztés	5,1
Szakmai, gazdasági érdekképviselet	5,1
Egészségügy	4,2
Környezetvédelem	3,3
Közbiztonság védelme	3,3
Gazdaságfejlesztés	2,6
Kutatás	2,1
Vallás	1,9
Polgárvédelem, tűzoltás	1,5
Nemzetközi kapcsolatok	1,2
Jogvédelem	0,9
Politika	0,5
Többcélú adományosztás, nonprofit szövetségek	0,4

kus választásokat is, amelyek a pártrendszer átalakulását eredményezték (Róbert–Papp 2012). A nemzetközi összehasonlítás rámutat arra, hogy a magyar állampolgárok formálisan kevésbé aktívak, összehasonlítva a német, de még a lengyel vagy a szlovák adatokkal is. A nyugat-európai tendenciáktól való eltérést a civil önszerveződés gyengébb hagyománya mellett magyarázhatja, hogy Magyarországon sok nonprofit tevékenységet végeznek informálisan, pl. a családban és a barátok között. A magasabb lengyel részvétel

2. táblázat. Politikai részvétel Magyarországon, Lengyelországban, Németországban és Szlovákiában

Részvételi forma (az utóbbi 12 hónapban)	HU 2010	HU 2018	PL 2018	DE 2018	SK 2018
Kapcsolatba lépett politikussal, kormányzati vagy önkormányzati képviselővel	11,9%	6,0%	9,0%	18,9%	10,7%
Tevékenykedett politikai pártban vagy más politikai szervezetben	2,6%	0,7%	2,8%	4,7%	2,0%
Részt vett más szervezet vagy egyesület munkájában	6,6%	2,7%	7,4%	30,9%	7,6%
Tiltakozó levelet, nyilatkozatot írt alá	2,8%	3,6%	14,3%	38,0%	26,8%
Részt vett törvényes, nyilvános felvonuláson	2,7%	2,2%	6,3%	9,4%	6,6%
Szándékosan nem vásárolt, bojkottált bizonyos termékeket	6,1%	3,1%	5,8%	39,5%	5,7%

oka a rendszerváltást megelőző nagyobb társadalmi aktivitás lehet. Ennek ugyanakkor ellentmond, hogy Szlovákiában is magasabb a politikai részvétel szintje, ahol azonban nem voltak olyan tömegmozgalmak, mint Lengyelországban. A magyarországi alacsonyabb részvételi adatokkal összefüggésben a Kádár-rendszer demobilizációs stratégiája is megnevezhető. A kádári „társadalmi szerződés" értelmében a rendszer biztosította a régióhoz viszonyított magasabb életszínvonalat, amennyiben az egyén tartózkodott a közéleti, politikai részvételtől. Az „aki nincs ellenünk, velünk van" politikája így végül azt eredményezte, hogy a kollektív megoldások helyett az egyéni életstratégiákon keresztül találtak megoldást a magyar emberek érdekeik érvényesítésére. A 2010-es és a 2018-as magyar adatok összevetése ugyanakkor csökkenő tendenciát mutat. A 2010-es években tehát egy demobilizációs folyamat figyelhető meg, vagyis az individuális érdekérvényesítés hagyományához való visszatérés.

Az új gyülekezési törvény 2018. október 1-jén lépett hatályba. Trócsányi László igazságügyi miniszter azonban már 2016 júliusában a *Figyelő*ben írt a gyülekezési törvény reformjáról. A törvényt azért kellett módosítani, mert az Alkotmánybíróság mulasztásos alkotmánysértést állapított meg, amiért nincs pontosan jogszabályban meghatározva, hogy mi a teendő, ha a tiltakozók gyülekezéshez való joga és a gyülekezés helyszínén lakók magánélethez való joga ütközik egymással. Az AB egy 2014-es beadvány alapján állapította meg az alkotmánysértést. A Koppány-csoport egyik aktivistája azt sérelmezte akkori beadványában, hogy a rendőrség nem engedélyezte mások magánélethez való joga miatt egy tüntetés megtartását Orbán Viktor miniszterelnök háza előtt. A bíróság a rendőrség döntését később jóváhagyta.

Noha valóban átalakult a tiltakozási kultúra 1989 óta, azonban részben követte azt a hatósági, bírósági gyakorlat, amelyek számára iránymutatóak a strasbourgi Emberi Jogok Európai Bíróságának határozatai. Amit az igazságügyi miniszter is nevesített, az a tiltakozó táborok, a spontán tüntetések és a magánlakások előtt tartott tiltakozások megjelenése volt. A tiltakozó táborok már korábban is használt demonstrációs formák voltak, de az arab tavasz (Tahrir tér), az Occupy Wall Street mozgalom (Zucotti park), a spanyol M-15 vagy Indignados mozgalom (Puerta del Sol), a 2013-as török (Gezi park), majd a 2014-es ukrán események (Maidan tér) nyomán váltak széles körben elterjedtté a többhetes, hónapos tiltakozási táborok. Ezeknek a táboroknak a létrehozását, az infrastruktúra fenntartását a közösségi média is elősegíti, hiszen virtuálisan megkettőzi a tábort, megkönnyíti a szervezést, a kommunikációt. Magyarországon a 2006-os őszi radikális jobboldali tiltakozások után a Kossuth téren létrehozott tiltakozó tábor a legismertebb. Ugyanezt a módszert használták azonban már a Zengő és később a Városliget védői is. A tiltakozó táborok mint demonstrációs formák tehát elterjedtek a nemzetközi tüntetési gyakorlatban. Jelenlétük arra utal, hogy valóban élveznek támogatást az állampolgárok jelentős csoportjától, éppen ezért szűken szabni a demonstrációra rendelkezésre álló időt nem a tüntetési kultúra követése, hanem az új tiltakozási formák ellehetetlenítése. Mindezzel együtt szükség lett volna olyan szabályozásra, amely tudomásul veszi a tiltakozó tábor mint műfaj jogosultságát, de figyelembe veszi a közterek más rendeltetését is, mint közparkok esetében a pihenés, illetve közutaknál a közlekedés.

A spontán tüntetések a 2000-es évek közepén terjedtek el, nem függetlenül az internet és a mobiltelefonok megjelenésétől. Több hazai és strasbourgi bírósági döntés után az AB 2008. május 27-én a gyülekezési jogról szóló 1989. évi III. törvényről hozott határozatot, amely szerint a gyülekezési jog kiterjed olyan békés rendezvényekre is, amelyeket a szervezőknek nem állt módjukban 72 órával korábban bejelenteni, valamint a nem szervezett, spontán tiltakozásokra is. A késedelmes bejelentés önmagában – amennyiben a tüntetésre okot adó esemény nem előre látható – nem ad okot a rendezvény betiltására. A spontán tüntetésekkel tehát már foglalkozott az AB, és megjelent a jogalkalmazói gyakorlatban is, amikor például nem oszlatták fel automatikusan az előre nem bejelentett 2012–2013-as hallgatói tüntetéseket. A rendőrségi, hatósági gyakorlattal kapcsolatban a legtöbb probléma nem a már megvalósuló tüntetés kezelésével lép fel a 2006-os visszaélések óta, hanem az engedélyezés ellentmondásaival. A rendőrség gyakran mondvacsinált okokra, így a közlekedés túlzó mértékű akadályozására hivatkozva nem engedélyezte tiltakozások megtartását, így volt ez 2011-ben a Kína-ellenes, Tibet-párti tüntetések esetében, vagy amikor 2004. december 24-én kívántak tiltakozni az akkori miniszterelnök háza előtt. Máskor egyéb hatóságok, politikai szereplők is partnerek ebben, mint amikor a Fővárosi Önkormányzat 2006-ban traktorok behajtását tiltó táblákkal kívánta megakadályozni a vidéki gazdák demonstrációit. A bejelentés részletesebb szabályozása tehát va-

lóban indokolt volt, ami elejét is veheti annak, hogy a rendőrség kerüljön politikai csatározások középpontjába.

Az új szabályozásnak fontos eleme volt a politikusok és a tüntetések helyszínén élők magánéletének védelme. A politikusok mint személyek és nem tisztségek viselői azért kerülnek azonban a tiltakozások középpontjába, mert maga a közélet, a politika is perszonalizálódik. A politikus már nemcsak elsődleges funkciójában tűnik fel, hanem mint magánszemély, ismert ember. A tiltakozás kultúrája követi ezt az általános politikai trendet. A magánélethez való jog és az emberi méltóság természetesen megilleti a politikust is, azonban a jogalkotói és jogalkalmazói gyakorlatnak is figyelembe kell vennie, hogy a gyülekezés, tehát a békés köztéri demonstráció akármennyire is megszokottabb lett az utóbbi 50 évben, még mindig jelzi egy-egy közéleti kérdés fontosságát a társadalom egy adott csoportja számára. Becsületsértésre hivatkozva korlátozni a politikusokat kifigurázó transzparensek, bábuk használatát, vagy a „lakók nyugalmára" utalva megakadályozni egy tüntetést, elsőre talán nem zavarja a „csendes többséget", azonban némaságra kárhoztat egy elégedetlen csoportot. További fontos szempont, hogy ebben az időszakban a politikusok háza előtt jellemzően a devizahiteles mozgalom tiltakozott. Esetükben a konfliktus, a politikai sérelem alapja a házukra felvett jelzálog, a lakáshitel törlesztőrészletének nagyarányú megemelkedése. Egy általuk felelősnek tartott döntéshozó, politikus háza előtti demonstráció így nem öncél, hanem kifejezi a mozgalom sérelmét.

Bár nem tartozik a gyülekezés szűken vett jogi keretei közé, a mozgalmak és a politikailag aktív civil szervezetek lehetőségeit érintették, és új konfliktusok merültek fel a kormány és bizonyos nem kormányzati szervezetek között, amelyek közül némelyik külföldről is kapott támogatást (Arató–Mikecz 2015). 2011 végén a magyar parlament új polgári törvénykönyvet fogadott el. A civil szervezetek nemzeti támogatási programját (Nemzeti Civil Alap-

program, NCA), amely a fő állami civiltámogatási forrás, átnevezték; új neve: Nemzeti Együttműködési Alap (NEA). Az NEA-ban a kormány képviselői nagyobb befolyással bírtak, mint korábban az NCA-ban. Az alap szerepe is megváltozott. Míg az NCA küldetése „a civil társadalom erősítése, a civil szervezetek társadalmi szerepvállalásának segítése, a kormányzat és a civil társadalom közötti partneri viszony és munkamegosztás előmozdítása" volt, addig a NEA támogatja „a civil önszerveződések működését és szakmai tevékenységét, nemzeti összetartozásuk erősítését és a közjó kiteljesedésében vállalt szerepük segítését" (Arató–Mikecz 2015). Ezen új koncepció szerint azokat a szervezeteket, amelyek a nemzetet közösségként szolgálják, „civil társadalomnak" lehet tekinteni, míg a kormánykritikus szervezetek, valamint a külföldi donor szervezetek által is finanszírozott szervezetek „külföldi finanszírozott politikai aktivisták" (Orbán 2014). Ez a megközelítés konkrét kormányzati fellépés formájában is megvalósult, amikor Lázár János akkori miniszterelnökséget vezető miniszterként kezdeményezte az úgynevezett Norvég Civil Alap kifizetéseinek felülvizsgálatát.

Politikai intézmények kiüresedése és mozgósítási gyakorlatok

A másik tárgyalt keretfeltétel a politikai intézmények fellazulásának társadalmi folyamata és az arról szóló politikai vita. A politikai intézmények válságával kapcsolatos diskurzus nem új keletű, szorosan kötődik a demokrácia válságáról szóló közbeszédhez. A hagyományos részvételi formák, mint a választáson való részvétel, a politikai pártok keretében végzett munka, kevésbé tűnnek jelentősnek, miközben egyre csak értékelődnek fel a direkt formák, azaz a tiltakozások, valamint a nem intézményesített politikai cselekvés, mint a politikailag tudatos fogyasztás. Ez a folyamat már az 1970-es, 1980-as évektől kezdődően megfigyelhető, alapvető oka pedig a

pártokhoz való kötődés lazulása a választók részéről (Dalton–Wattenberg 2000). Ennek kapcsán felmerül Magyarországon is, hogy mennyire lehet hatásos az olyan politikai cselekvés, amely lemond az intézményi erőforrásról. A kérdés tehát az, hogy lehetséges-e a politika befolyásolása, ha nem történik meg, hogy végső soron egy politikai párt intézményes keretei közé csatornázódjon be a kormánnyal való elégedetlenség, és – ami talán fontosabb – az alternatíváért való lelkes munka.

A tüntetések szervezői több intézményi megoldással próbálkoztak, de egyik sem bizonyult tartósnak, nem sikerült fenntartani vagy legalábbis új formába önteni a mozgósítást. Az intézményesülés kudarcának okát többen a közösségi médián keresztül történő mozgósításban látják. Kizárólag a közösségi médiára hagyatkozni ugyanis azért lehet kockázatos, mert nem alkalmas az erős kötődések kialakítására, csak a gyenge kötődéseken keresztül a gyors mozgósításra. Ivan Krastev bolgár politológus a Twitter-forradalmak kapcsán írja (2015), hogy a középosztály tiltakozóit az a divatos vélekedés vezette félre, amely szerint az intézmények a múlté, a hálózatoké és a spontán cselekvésé a jövő. A tiltakozások által kiváltott zavarkeltés a 2010-es évek közepén Törökországban és Oroszországban nem a rendszert bomlasztotta, hanem éppen ellenkezőleg, stabilizálta az állam és annak vezetőjének hatalmát. Krastev ennek okát abban látja, hogy a társadalmakban nemcsak innovátorok vannak, de olyanok is, akik a kreatív rombolás helyett nagyobb stabilitásra vágynak.

A politikai intézményeken túli politikai cselekvés azonban nemcsak a Twitter-forradalmárok sajátja, hanem igen gyakran éppen a populista politikai vezetőké is, mint akikre Ivan Krastev is utalt. A populista politizálás egyik sajátossága ugyanis éppen az, hogy újraértelmezi a társadalom és a politikai vezetés között fennálló viszonyokat. A populista vezető nem a társadalom intézményei révén, hanem közvetlenül lép kapcsolatba a néppel (Mudde–Kaltwasser 2017). A közvetítő intézmények, a civil társadalom adják ugyanakkor a társadalomnak azt a struktúrát és tudást, amely révén ellenőrizheti a politikai döntések mibenlétét.

Az intézmények jelentőségének csökkenése azonban nem kizárólag a populista vezető tudatos politikai stratégiájának köszönhető, az sok esetben csak kihasználja a megváltozott társadalmi környezetet. Többek között az internet által biztosított rengeteg információ és a belelátás élménye miatt is érezheti az egyén úgy, hogy nincsen szüksége az intézményekben való aktív részvételre ahhoz, hogy részesülhessen az általuk is létrehozott tudásból, és felhatalmazva legyen a politikai cselekvésre és véleményalkotásra. Ez önmagában természetesen nem elítélendő folyamat, hiszen végső soron a demokrácia kiteljesedéséről van szó. Mindez azonban bizonyos szempontból rácáfol az internetet körüllengő optimista véleményekre, melyek szerint a közösségi felületeken lehetőség nyílik a nyitott, megértő vitára és korlátok nélküli politikai részvételre.

A politikai vezető intézményeken túli politikai cselekvéséhez azonban nemcsak a civil társadalom megkerülése tartozik, hanem a primer politikai intézmények átértelmezése is. Orbán Viktor a menekültválság kapcsán fejtette ki (Kalnoky 2015), hogy Európa problémája az intézmények és nem a vezető személyiségek általi cselekvés, ami így lassítja, nehézkessé teszi az unió döntéshozatalát. Ennek némileg ellentmond az, hogy a gyorsabb döntéshozatal érdekében több döntéshozatali jogkört kellene delegálni az uniós szintre, ami nyilván a tagállami szuverenitások további kurtítását eredményezi. A Fidesz gyakorlatában az intézményeken túli politikai cselekvés már a polgári körök megszervezésénél megjelent, ami folytatódott a Békemenettel, valamint azzal a törvényhozási gyakorlattal, amely az egyéni képviselői indítványok révén megkerüli a további egyeztetést. Az intézmények funkciója – a szükséges parlamenti többség birtokában – szabadon alakítható.

Az intézmények megváltozott szerepe, jelentősége nem egy múló kormányzási stílus, hanem egy olyan jelenség, amely nem csak a politikában figyelhető meg. Sokkal szembetűnőbb a gazdaságban, többek között a sharing-economy és a start-up szervezeti kultúra tekintetében. A sharing-economy, a megosztásalapú gazdaság lényege a lomhának, rugalmatlannak vélt gazdasági intézmények megkerülése vagy kiegészítése. Ez olyan társadalmi következményekkel jár, mint az otthon fogalmának átértelmeződése, fellazulása, a munka és a magánélet fokozódó egymásra torlódása időben és térben egyaránt (Németh 2015). Az egyéni erőforrások kihasználása és megosztása a közösségi célok érdekében alapvetően a civil szerveződések sajátja volt, azonban már egyre nehezebb elkülöníteni ebből a szempontból a nonprofit és a forprofit tevékenységet, ami megvalósulhat egyazon szervezeten, szerveződésen belül.

A politikai intézmények jelentőségét alkotmányos meghatározottságuk adja, így nem érdemes lekezelni ezeket azoknak, akik nem mondanak le a politikai cselekvés lehetőségéről. A hagyományos politikai intézmények tehát nem vesztették el jelentőségüket, csupán megváltoztatták funkcióikat. A hatékony politizálás és a fenti változásokból következő konfliktusok kivédésének feltétele annak felismerése, hogy régi és új formák egymás mellett, egymást kiegészítve létezhetnek.

Az intézmények szerepének átértékelését érzékelik ugyanakkor a politikai pártok is. A 2014–2018 közötti ciklusban mind a három, parlamenti frakcióval rendelkező ellenzéki párt esetében előkerültek olyan konfliktusok, amelyek összefüggnek a pártszervezetek struktúrájával, a hatalom koncentrációjának mértékével. Vona Gábor a Jobbik alapszabályában lefektetett pártelnöki jogával élve vétózta meg Novák Előd alelnöki jelöltségét. A Jobbikban folyó személyi változásokat a pártelnöki hatalom megerősítéseként, a Fideszre jellemző hatalmi koncentráció másolásaként értékelte több elemző is. Az LMP társelnöke, Schiffer András a háttérbe

húzódását bejelentő interjújában tettének egyik okaként a társelnök gyenge hatáskörét nevezte meg. A belső demokráciájára olyan büszke MSZP-ben a dunaújvárosi helyi időközi önkormányzati választás után került nyilvánosságra, hogy milyen ellentétek vannak a pártvezetés és a helyi szervezet között. A hatékony politikai cselekvés feltétele tehát a központosított, hierarchikus szervezet, ahol világos vertikális delegálási rendszer működik, és nincsenek egymást átfedő hatáskörök. A központosítás cáfolhatatlan haszna a gyors reakcióra való képesség és a felső döntések végrehajtatásának lehetősége. További szempont, hogy a hatalmi koncentráció elejét veszi a párton belüli viták nyilvánosságra kerülésének. A rendszerváltás óta tapasztalható, hogy a választók büntetik a belső konfliktusoktól terhelt pártokat.

Az erős központosítás és a hatalmi koncentráció azonban rugalmatlanná tehet egy szervezetet, megakadályozza az innovációt és az információk áramlását, valamint csökkenti a szervezet részeinek autonómiáját. Az 1970-es években jelentek meg a lapos hierarchiával rendelkező szervezetek, amelyekben sokkal kisebb a távolság az egyes csoportok, tagok és a vezetők között. A szigorú szervezeti keretet lazítja továbbá az ideiglenes, projektalapú munkavégzés, a közvetlenebb, elektronikus kommunikáció, a földrajzi kötöttség oldódása. Ezek a változások nemcsak a cégeket, de például a civil szervezeteket is érintik. A politikai szereplők esetében azonban nem csupán a hatékonyság miatt érdemes alternatív szervezeti megoldásokon elgondolkodni. A politikai pártoknak azért éri meg kinyitni szervezeteiket, hogy közelebb kerüljenek potenciális választóikhoz, továbbá lehetőséget kínáljanak a részvételre és elköteleződésre. Az ismert bázisdemokratikus modelleken túl is léteznek olyan szervezeti megoldások, amelyek úgy képesek biztosítani a kellő nyitottságot, hogy közben a párt megőrizheti politizálási hatékonyságát.

Spanyolországban a 2011 után megjelent, a zárt elit antidemokratikussága és a megszorító intézkedések ellen tüntető mozgalmak-

ból kinövő csoportok, szervezetek és pártok hoztak létre választási koalíciókat és közös listákat. Az ilyen koalíciók közül a 2015-ös önkormányzati választásokon helyi szinten a Barcelona en Comú elsőként szerepelt, míg az Ahora Madrid a második helyen végzett. A spanyol politikában Ganemos (katalánul Guanyem), azaz „nyerjük meg" néven említik ezeket a választási mozgalmakat. A Ganemos alapítása nyilvános meghallgatások, aláírásgyűjtések révén történik meg, majd technikai és szakpolitikai bizottságokat, illetve egy koordinációs csoportot hoznak létre. A plenáris ülések között ezekben a testületekben folyt a napi munka és a döntéshozatal. A Ganemos-modell megkívánja az állampolgárok aktív részvételét, így akkor lehet sikeres, ha van egy részvételi konjunktúra, mint amilyenek a 2011 utáni Indignados-tüntetések voltak.

Az állampolgári részvétel egyik ellentmondása, hogy miközben sokan úgy érzik, hogy nincs lehetőségük a politikai döntések befolyásolására, az intézményekbe vetett alacsony bizalom miatt nem használják a jelenleg rendelkezésre álló lehetőségeket. Éppen ezért lehet hatékony az alulról és a felülről kiinduló szervezeti modelleket egyszerre alkalmazni. Jó példa erre a 2012-ben alakult, NEOS nevű osztrák liberális párt, amely a tagok, szimpatizánsok és érdeklődők számára tematikus csoportokat hozott létre politikai akadémiáján, a *NEOS Lab*on keresztül. Ezekben a csoportokban az egyes témák megvitatása több célt is szolgál. A párt új ötleteket, témákat kapott, használhatja a támogatók tudását, szakértelmét. A polgárok oldaláról a tematikus csoportok részvételi lehetőséget kínálnak, és hozzájárulnak a különböző hátterű egyének aktív állampolgári oktatásához. Az ilyen tevékenységek révén közelebb kerülnek egymáshoz a párt politikusai és a lehetséges támogatók. A tematikus csoportok ugyanakkor úgy teremtenek meg részvételi, valódi beleszólási lehetőséget, hogy nem veszélyeztetik a pártszervezet hatékony működését, valamint kapcsolatot biztosítanak a civil társadalom felé. A pártok szervezeti megújításának tehát nem kizárólagos módja

a hatalmi koncentráció. A civil kapcsolatok erősítése, a tüntetési kapacitások becsatornázása gyakori téma volt a magyar liberális és baloldalon a 2014–2018-as ciklusban, különösen a netadós tüntetések után. Ez azonban nem sikerült még az erősebb civil háttérrel rendelkező pártok, így a Párbeszéd és az LMP esetében sem. Nehéz egy bizalmatlan légkörben az alulról érkező kezdeményezések becsatornázása, azonban, ahogy az osztrák NEOS példája mutatta, lehetséges felülről ösztönözni.

A politikailag aktív civil szervezetek és a politikai pártok konfliktusának újabb nyitánya volt 2017 végén a Momentum által kezdeményezett népszavazási kezdeményezés. A kérdést még a külföldről támogatott civil szervezetek kormányzati megbélyegzése ellen szervezett tüntetések idején nyújtotta be a párt. A népszavazási kérdés arra irányult, hogy vonja vissza az Országgyűlés azt a törvényt, amelynek értelmében hivatalosan külföldről támogatott szervezetként kell regisztrálnia magát minden civilnek, mely évente 7,2 millió forintnál nagyobb összegű támogatást kap külföldről. Pár nappal később a több civil szervezetet tömörítő, a civil szervezetek megbélyegzése elleni tüntetéseket szervező Civilizáció Csoport foglalt állást a Momentum kezdeményezésével kapcsolatban. A magyarországi Amnesty International honlapján megjelent nyilatkozatot a „Civilizációban együttműködő civil szervezetek" közösen jegyzik. A Civilizáció Csoport érvelése szerint a kérdéses törvény jogsértő volta nem többségi támogatás vagy ellenzés függvénye. Éppen ezért, érvelnek, bírósági eljárásban kell kimondani, hogy a törvény jogsértő. Az érintett szervezetek ezért az Alkotmánybírósághoz is fordultak, mert szerintük az ügyükben közvetlenül hatályosuló jogszabály miatt érte őket jogsérelem.

A Civilizáció, miközben üdvözli „a Momentum Mozgalom kiállását a kormány jogsértő, civileket megbélyegző törvénye ellen", mégis arra hivatkozik, hogy „a civil szervezetek nem azért jöttek létre, hogy pártpolitikai kampányokban vegyenek részt, hanem azért,

hogy a közjóért, a társadalomért tegyenek". Ez utóbbi szerint tehát mégsem a népszavazás mint eszköz az elsődleges probléma, hanem annak használója, a Momentum mint politikai párt. A nyilatkozatban ráadásul különbséget tesznek a pártpolitika és a közjó között. A fent vázolt konfliktusban is végső soron a pártok és a civil szervezetek eltérő szerepe, működési logikája fedezhető fel. Érthető, hogy a civil szervezetek úgy ítélhetik meg, hogy hitelességük fenntartása érdekében és a donorok, támogatók, önkéntesek elvárásainak megfelelően nem szabad pártokkal együttműködniük. Egy párt azonban azért vet fel egy ügyet, mert azt tagsága és választói szempontjából fontosnak tartja, a politikai pártok célja ugyanis végső soron a sikeres választási szereplés.

Az ellenzéki pártok azonban nemcsak új struktúrák létrehozásával, a civil szervezetek melletti kiállásukkal, de a hazai pártpaletta baloldalán korábban nem gyakran alkalmazott tiltakozó akciókkal is keresték új funkciójukat a 2014–2018 közötti ciklusban. Példának okáért 2016 októberében a korrupció ellen és a sajtószabadság mellett tüntetett három ellenzéki párt, az LMP, az Együtt és a Párbeszéd, továbbá beszédet tartott még Hargitay Miklós, a *Népszabadság* korábbi újságírója is. Szép számmal jelentek meg résztvevők egy kimondottan pártok, politikusok részéről szervezett rendezvényen, amelyben nyilvánvalóan része volt a *Népszabadság* felszámolásának is. A tüntetésen ugyanis mintegy 3000 résztvevő jelent meg, nagyjából annyian, mint a kvótanépszavazás előtt tartott „Lásd meg az embert!" nevű civil demonstráción. Korábban azonban ekkora tömeget nem tudtak megmozgatni az ellenzéki pártok önmagukban. A menekültválság csúcsán, 2015 szeptemberében mintegy 1000 fő vett részt a Demokratikus Koalíció tüntetésén az Egyetem téren, és ennek kb. kétszerese az Együtt által ugyanazon a napon rendezett tüntetésen. 2016. február végén a Várkert Bazár mellett tartott tüntetést a miniszterelnöki évértékelő alkalmával az Együtt, ahol

beszédet mondott Karácsony Gergely, a Párbeszéd akkori zuglói polgármestere is: az eseményen kb. 1500-2000 tüntető jelent meg.

Ezek a megmozdulások nagyságrendjükben nem mérhetőek a netadós, a Tanítanék, vagy a CEU mellett szervezett tüntetésekhez, azonban jelzik, hogy nem lehetetlen feladat az ellenzéki pártok számára sem, hogy észrevehető demonstrációkat szervezzenek. Természetesen fontos különbségek vannak az egyes pártok között mozgósítási lehetőségeik szerint. Így azok, amelyek jellemzően felülreprezentáltak a fővárosban, könnyebben tudják elhívni támogatóikat az olyan bejáratott budapesti tüntetési helyszínekre, mint pl. a Kossuth tér. A lakóhely mellett fontos tényező még ebből a szempontból az iskolai végzettség, az anyagi háttér, a társadalmi önbesorolás, tehát mindazon jellemzők, amelyek az aktívabb állampolgári részvétel felé mutatnak. Hasonlóan lényeges szempont az utcai mozgósításra alkalmas vezetők szerepe is. Nem véletlen, hogy a liberális és a baloldali pártok közül elsősorban a DK, az Együtt és a Momentum volt képes észrevehető tüntetéseket szervezni, hiszen ott a szimpatizánsok társadalmi háttere és a hívek mozgósítására képes politikusok is adottak voltak. A Momentum esetében további mozgósítási tényező volt a párt fiatalsága és mozgalmi imázsa. 2018-ban, az áprilisi választást közvetlenül követő tüntetéseken szintén egy politikus, Márki-Zay Péter, Hódmezővásárhely másfél hónappal korábban megválasztott ellenzéki polgármestere volt a kiemelt szónok. A választást követő tüntetéseken azonban még erősebb volt a csalódottság az ellenzéki pártokkal szemben, ami a 2018. végi „rabszolgatörvény", azaz az éves túlórakeret kibővítése elleni tüntetések és elsősorban az országgyűlési obstrukció során enyhült. Az *index.hu* felmondott újságírói és a sajtószabadság mellett szervezett 2020. júliusi tüntetés után azonban újra megfogalmazódott a kritika a pártok által szervezett tüntetésekkel szemben. A Színház- és Filmművészeti Egyetem hallgatói által szervezett

2020. október 23-i tüntetésen pedig újra elvárták a politikusoktól, hogy „magánemberként" jelenjenek meg.

Az egykori választók sikeres utcai mozgósítása természetesen nem teljesen magától értetődő feladat, hiszen az elköteleződésük egy párt iránt nem tart örökké, valamint kevesebben hajlandóak a tiltakozó, mint a választási részvételre. További szempont, hogy sokan inkább hajlandók egy kiélezett választási helyzetben behúzni az ikszet, mint ugyanannak a politikai formációnak lelkesen drukkolni. Ahogyan azt azonban Charles Tilly mozgalomkutató megállapította (2004), a tüntetők egyik célja az érdem, az egység, a számosság és az elköteleződés kifejezése maguk és a közvélemény felé. Mindezeknek az együttes felmutatása azonban akadályokba ütközött a 2010-es években a széttöredezett pártos baloldalon, így a tüntetők csak az egységesebb civil tiltakozások alkalmával találtak lehetőséget rá. A civilek tehát nemcsak a politikaellenesség, de az egységre vagy legalábbis annak látszatára való képességük miatt is sikeresebbek lehetnek a tiltakozások szervezésében. A helyzet pikantériája, hogy a civil tüntetéseken megtapasztalt közösségi élmény, a „sokan vagyunk" érzése tovább hitelteleníti a politikai pártokat és erősíti a politikaellenességet. Ahogyan azonban azt Swen Hutter és szerzőtársai megállapították (2018), a tiltakozó mozgalmak kiegészíthetik a pártok által végzett érdekképviseleti tevékenységet, hiszen azok nem képesek minden esetben a kevesebb embert foglalkoztató, valamint a konfliktusosabb témákkal is foglalkozni. A pártok választói orientációja így nem feltétlenül kerül konfliktusba a mozgalmak és civil szervezetek ügyekre való orientációjával. A mozgalmak továbbá ki tudnak tágítani egy konfliktust, amely kedvezhet a politikai pártoknak. Az utóbbira példa a netadós tüntetések esete, amelynek során a kormányzati korrupció és az oroszbarát külpolitika is a kormánykritikus mozgalom ügye lett.

Intézményesülési folyamatok, mozgalmi pártok

A 2017 tavaszán CEU-s tüntetésekként megismert tiltakozási hullám után több olyan próbálkozás, lehetőség is felmerült, ami az elégedetlenséget, a megindult aktivizmust kívánta becsatornázni, fenntartani. Ezek közé tartozott a Gulyás Márton által meghirdetett választási mozgalom, a Momentum választási programja, amit a választók bevonásával kívántak elkészíteni október 15-ig, valamint Vágó Gábor népszavazási kezdeményezése a korrupció elévüléséről. A mozgósítás fenntartására, intézményesülésre voltak próbálkozások a 2014-es netadós tiltakozási hullám után is. Ilyen volt a közösségi kezdeményezések egybefogására tervezett közösségi oldal, a *Populus*, az Új Magyar Köztársaság egyesület által kezdeményezett rendszerbontó népszavazás és a Most Mi! csoport. Akkor, 2015 elején ezek a próbálkozások nem vezettek eredményre, nem tudtak elegendő, stabil támogatottságot szerezni. Később, a Tanítanék Mozgalom sem volt képes olyan országos hálózatot kiépíteni, amelynek segítségével mozgósíthatóak lettek volna a kormány oktatáspolitikájával szemben kritikus pedagógusok, tantestületek. Mindez nem róható fel teljes mértékben a mozgalmároknak, hiszen olyan környezetben kívántak szerveződni, amelyben nagyrészt hiányzott a politikai részvételre vonatkozó tudás és akarat.

A becsatornázási, intézményesülési kísérletek sikere függ a szervezetekben való részvételi hajlandóságtól, a szervezeti és mozgalmi cél összhangjától és a sikerbe vetett bizalomtól, tehát magától a politikai lehetőségstruktúrától. Gulyás Márton a 2017. április 15-én tartott „Nem maradunk csendben" szlogenű tüntetésen jelentette

be, hogy egy olyan mozgalmat kíván indítani, amelynek célja Magyarországon az arányos választási rendszer bevezetése. A választási rendszer megváltoztatásának célja általában valamely társadalmi csoport emancipációs törekvéséhez kapcsolódik, így a munkások, nők harcoltak az egyenlő, titkos választójogért. A 2000-es évek második felében Malajziában kezdődött meg egy mozgalom a választási rendszer reformjáért, azonban ott sem az egész rendszert kívánták megváltoztatni, hanem az eljárás tisztaságáért tüntettek (Hooi 2014). Gulyás kezdeményezésének célja elmondása szerint a társadalmi háttérrel nem rendelkező pártok és az elégedetlenek összekapcsolása volt.

A Momentum a tüntetéseken megjelenő elégedetlenséget és a felcsillanó aktivitást a párt szervezeti építéséhez, programjuk megalkotásához és támogatottságuk, ismertségük növeléséhez kívánta becsatornázni. Ebben az esetben tehát nincs szó a tüntetők és a pártok között egy közvetítő szervezetről és egy közös ügyről. A Momentum saját bevallása szerint országjárásuk eredményes volt, és több száz új taggal bővültek az azt követő időszakban. 2017. május 1-jei tüntetésük is sikeresnek volt nevezhető, hiszen ellenzéki pártok önmagukban nem voltak képesek hasonló utcai mozgósításra, ugyanakkor a pártokkal szembeni bizalmatlanság megjelent esetükben is. Harmadik becsatornázási lehetőség, hogy Vágó Gábor, egykori LMP-s országgyűlési képviselő kezdeményezésére aláírásgyűjtés kezdődött a korrupciós ügyek elévülésének 12 évre történő megemeléséről. Bár éppen a Momentum példája mutatja, hogy ismertség nélkül, de sok munkával a szükséges aláírás összegyűjthető, azonban nem minden kérdés lehet ugyanannyira átütő, ahogyan azt éppen a 2015-ös rendszerbontó népszavazás példája is mutatta, és amit Vágó kísérlete is igazolt végül.

Az említett kezdeményezéseknek mégis lehetőséget adott egyrészről az, hogy az ellenzéki tematika jelenleg keresztezte egymást. Példának okáért az orosz befolyás kritikája vagy a korrupció a 2018-as választás előtt kezdett közös ellenzéki ügy lenni, így az egyes témák erősítették egymást. A tüntetéseken felgyülemlett tenni akarás becsatornázásának ugyanakkor a legfontosabb akadálya az volt, hogy az említett intézményesülési, aktivitási lehetőségek nem működnek résztvevők nélkül. A nagy, többnyire szakpolitikai témákban (pl. netadó, felsőoktatás, közoktatás, sajtószabadság, „rabszolgatörvény") szervezett tüntetések lehetőséget adtak az általános kormánykritikára, ugyanakkor ez a látható aktivitás nem volt fenntartható hosszú távon. A közéleti aktivitás megteremtéséhez ugyanis nemcsak az elvárások megfogalmazására van szükség, de olyan részvételi formák használatához is, amelyek megvalósíthatók és érthetők a részt venni kívánók nagy részének. A szűkebb aktivista szubkultúra számára ismerős, bevett formák nem feltétlenül alkalmasak erre. Jó példa erre, amikor a 2000-es években a zöldek rendszeresen kisebb-nagyobb kerékpáros felvonulásokkal tiltakoztak a környezetromboló beruházások ellen, amelyekhez így többen nem tudtak csatlakozni. Nem elvárható tehát, hogy egy elégedetlen választói csoport szoros, önmagától kezdeményező közösséget alkosson. Sokan elmennek egy tüntetésre, de nem szívesen áldoznának arra szabadidőt, hogy idegenekkel ötleteljenek. Lényeges tehát az intézmények kiüresedése mellett is a politikai pártok és más szervezetek szerepe a kezdeményezésben, szervezésben. Ebben a tekintetben a hagyományos formáknak, így a moderált fórumoknak, aláírásgyűjtéseknek sok esetben több realitása van.

A fenti esetek azt mutatják, hogy a 2014–2018-as ciklusban több olyan kísérlet is született, amely a tüntetési hajlandóságot, egy-egy tüntetési hullámot kívánt intézményesíteni, valamint a másik oldalról intézményesített szereplők, politikusok, pártok kívántak „civilesedni". Mindez nem új jelenség a magyar politikában. A rendszerváltó pártok közül mindegyiknek volt több-kevesebb mozgalmi háttere, ahogy közvetlenül 2010 előtt és után a két új belépőnek, a Jobbiknak és az LMP-nek is. Az ún. mozgalmi pártok

a politika intézményesített világa, valamint a társadalmi hálózatok és a közvetlen cselekvés bázisán létező mozgalmak közötti térben találhatóak. A radikális jobboldali, illetve a libertárius-baloldali, zöld mozgalmi pártok az 1970-es évek végén jelentek meg Nyugat-Európában, és az 1980-as évek elején tudtak betörni a politikába. Két ideáltípusa a francia Nemzeti Front, amely 1984-ben került be az Európai Parlamentbe, illetve a német Zöldek, amelyek 1983-ban nyertek mandátumot a német törvényhozásban. Ezek az új pártok feloldották a „befagyott" nyugat-európai pártrendszereket, addig nem ismert új témákat hoztak be a közbeszédbe, mint a környezetvédelem kérdése, vagy másik oldalon a bevándorlásellenesség (Kitschelt 2006). A politikai fősodorba azonban az utóbbi időkig csak a zöld pártok által képviselt témák kerültek be.

A mozgalmi pártok azonban nemcsak a politika tartalmát tekintve hoztak innovációt a politikába, hanem a politikai elköteleződés alapja és a cselekvési formák tekintetében is. Az új pártok ugyanis nagyobb hangsúlyt fektettek az identitásalapú politizálásra. Ennek lényege, hogy az életmódon keresztül is kifejezik a tagok a politikai elköteleződésüket, valamint ezek a pártok lehetőséget is adnak erre szimpatizánsaiknak. Könnyűzenei koncertek, a politikai szubkultúrához tartozó közösségi terek, szabadidős tevékenységek lehetnek ennek az eszközei. A Jobbik esetében a legfontosabb ilyen eszköz a Magyar Sziget és más zenei fesztiválok voltak. Az LMP-nél a politikai jelentőséggel rendelkező életforma kifejezési terepei a látványos, karneválszerű tüntetések voltak. Ezeket olyan globalizációkritikus csoportok szervezték, mint a Humanista Mozgalom, a Zöld Fiatalok, a Rügyecskék, a Védegylet és az Attac. A másik innovációt a politikai cselekvés új formája jelenti. A mozgalmakhoz való kötődésük miatt ezek a pártok nemcsak a választási kampányokban, hanem akár a ciklus közepén is mozgósítják aktivistáikat, szimpatizánsaikat. Ennek funkciója nemcsak az, hogy lehetőséget adjanak

a politikai elköteleződés már említett kifejezésére, hanem egyfajta jutalmat is jelent a források szűkében lévő mozgalmi pártoknak.

A nyilvánosság átalakulása, a tabloidizáció, azaz a több bulvártartalom és a digitális kommunikáció megjelenése révén felértékelődött a mozgalmi tapasztalat. Az életformát érintő, személyes és célzott üzenetek juttathatók el a választókhoz. A magyar politikában a Fidesz használja sikeresen ezeket az eszközöket, a felülről végzett, mozgalmi jellegű mozgósítást. A Jobbik 2016-os kongresszusán Vona Gábor is azt jelentette be, hogy a párt kimegy a parlamentből a választók, a párthoz kapcsolódó szervezetek, csoportok közé. Többen is úgy értékelték ezt, hogy Vona ugyanazt a taktikát követi, mint Orbán Viktor a 2002-es vereség után. Ekkor alapították meg a polgári köröket, ami létrehozta a párt társadalmi bázisát. A Jobbik esetében azonban nem új dolog a könnyen mozgósítható aktivista bázis létrehozása, hiszen a pártnak a szatellitszervezetnek tekinthető Magyar Gárda sokat segített a 2010-es mandátumszerzésben. A Magyar Gárda alkalmas volt arra, hogy a párt bekerüljön a köztudatba, kiemelkedjen a többi radikális jobboldali csoport, párt közül, valamint magához kösse a radikális szavazókat. Nyilvánvaló, hogy a Jobbik néppártosodási céljait és a szavazóbázis bővítését nem szolgálták az alakizó mellényesek. A Jobbik tehát nem térhetett vissza teljes egészében a radikális mozgalomhoz, amely mellesleg a Fidesz térnyerése óta folyamatosan veszített erejéből. A Jobbik érdeke így az volt, hogy erőteljesebb civil karakterrel rendelkező társadalmi bázist hozzon létre. Ez sem lenne előzmények nélküli, hiszen már a Magyar Gárda kapcsán is megjelentek olyan nem direkt politikai közösségi tevékenységek, mint pl. a parlagfűirtás, a vidéki idős emberek segítése.

Az LMP esetében a mozgalmi tapasztalat hasznosítása már több nehézségbe ütközött. A globalizációkritikus-baloldali világnézet ugyanis meghatározó eleme volt a párt önképének, azonban az LMP választói nem kizárólag a zöld aktivisták közül kerültek ki,

hanem sokan a blokkonkívülisége miatt választották. A párt ugyanakkor az alternatív, globalizációkritikus mozgalomhoz kötődött. Az alternatív mozgalom azonban a rendszerváltás zöldmozgalmát (Duna Kör) leszámítva nem rendelkezett olyan mozgósító erővel, mint a radikális jobboldal. A globalizációkritika ráadásul a pénzügyi válság és a 2011 után megjelenő, a válságkezelés körüli elitalkukat kritizáló mozgalmak miatt kiüresedett. További nehézséget jelentett az LMP számára, hogy az alternatív-zöld-baloldali civil társadalom nem olyan fegyelmezett, mint a jobboldali aktivista hálózatok.

A pártok mozgalmi jellege fenntartásának legnagyobb akadálya az alacsony politikai részvétel. Általánosságban a magas választási részvétel a politikai rendszer elfogadottságáról és az állampolgári aktivitásról árulkodik. A magas részvétel továbbá segít megakadályozni azt, hogy egy szűkebb, a kormányzati politika által támogatott társadalmi réteg kisajátítsa a politikai döntéshozók kiválasztásának jogát. A magasabb részvétel tehát erősebb visszacsatoláshoz és így jobb szakpolitikához vezet. Egyre több politikus és véleményformáló emeli ki, hogy a valódi ellenfél a választók fásultsága, a változtatni kívánók apátiája. A hasonló gondolatmenetek szerint a politikai részvétel különböző formái, mint a választás, a tüntetés, petíciók aláírása, választott képviselők felkeresése elhelyezhetőek egy képzelt egyenesen. Ennek egyik végpontja a választás, amely intézményesített, és kevés energiát, befektetést kíván, a másik végén pedig az olyan törvényellenes és kockázatos részvételi formák vannak, mint a gyár- és házfoglalás. Köztes pozíciót foglal el ezen az egyenesen a hagyományos utcai tüntetés.

A valóságban azonban a választási részvétel Magyarországon nem sokkal alacsonyabb, mint a nyugat-európai országokban, ám az egyéb részvételi formák tekintetében nagyobb az eltérés hazánk hátrányára. A fentiek tekintetében felvetődik, hogy a magyarok különbséget tesznek a választásokon való részvétel és a politikai részvétel többi, korábban már említett formái között. Az is könnyen

belátható, és kutatások is igazolják, hogy sokan azok közül, akik tüntetéseken adnak hangot elégedetlenségüknek, rendszerint részt vesznek az általános választásokon (Szabó–Mikecz 2015). Persze, bizonyos esetekben a leginkább elkötelezett aktivisták távol maradnak vagy érvénytelen szavazatot adnak le. A politikai pártok számára mindezek tekintetében az a kérdés merül fel, hogy milyen típusú aktivitásra érdemes ösztönözniük szimpatizánsaikat. Kézenfekvő, hogy minél szorosabb kapcsolatot kívánnak kialakítani tagjaikkal, támogatóikkal. Ilyen célokat szolgált pl. az MSZP esetében 2010 előtt a *Kapcsolat.hu*, vagy a Momentum által elindított Cselekvés Körei. Ezeknek az alkalmazásoknak, aktivitásoknak a lényege nem a választók, hanem az aktivisták, tagok mozgósítása. Lehetőséget biztosítanak a párt melletti elköteleződésre, adott esetben akár a sikerélményre, és láthatóságot kell biztosítani a pártnak. Ezekbe a kezdeményezésekbe azonban nem vonható be mindenki, aki a párt lehetséges szavazója lehet, hiszen egy bizonyos körön kívül a többség nem kíván rendszeresen politikával foglalkozni. Ez nem feltétlenül nemtörődömség kérdése, csupán a többség mindennapi életét nem a politikával, hanem más egyéni vagy társas tevékenységgel kívánja tölteni. Mindezekből az következik, hogy nem vonhatóak le messzemenő következtetések a választói aktivitásra vonatkozóan abból, hogy mennyien jelennek meg egy tüntetésen. És fordítva: nem érdemes úgy feltüntetni a tüntetési vagy szervezeti részvételt, mint ami az aktív állampolgárság kizárólagos kritériuma lenne.

2. RÉSZ
AZ AKTIVIZMUS MINTÁI MAGYARORSZÁGON

Az előző részben vizsgált, különböző előjelű civil mozgolódások megragadását, csoportosítását e könyv a politikai aktivizmus vizsgálatán keresztül végzi el. Hangsúlyozandó tehát, hogy a könyv további részei a civil társadalmat nem annak formális vagy informális intézményei, hanem a politikai cselekvés, azaz esetünkben a civil aktivizmus felől vizsgálja. Az *„activism"* a mozgalomkutatás irodalmában magára a konkrét cselekvésre vonatkozik, és minden olyan politikai tevékenységet magában foglal, amelyeket az aktivisták a mozgalomban véghez visznek. Ez alá tartoznak a tiltakozások, a döntéshozatali fórumok, a mozgalomhoz tartozó kulturális események (Saunders 2013). Előbb azonban lényeges áttekinteni, hogy az aktivizmusra koncentráló szemlélet hogyan kapcsolódik a hazai mozgalomkutatás hagyományához.

Magyarországon már az 1980-as években megjelent a politikát az ideológiai indoktrinációtól mentesen, tudományos igénnyel művelni kívánó politikatudomány. A korszak kihívása a nyugati elméletek, tudományos koncepciók megismerése és a szakmai közönséggel való megismertetése volt. Az önálló politológiai kutatások folytatásának azonban igen erős korlátja volt, hogy nem létezett az a plurális demokrácia és jogállami keret, amely lehetőséget adott volna pl. a választói magatartás vagy a pártrendszer kutatására. Éppen az intézményi keretek hiánya miatt az ellenzéki politikai törekvések mozgalmi formákban jelentek meg. A megnyíló politikai lehetőségstruktúra és a fokozódó tiltakozási aktivitás azonban nem eredményezte a mozgalomkutatás látványos megerősödését

a hazai politikatudományon belül. Művelője az időszakban szinte egy személyben Szabó Máté volt, aki már az 1980-as években írt a nemzetközi mozgalomkutatás eredményeiről a nyugati zöld- és új társadalmi mozgalmak esetében (1984a, 1984b), valamint a nyugati mozgalmakkal való összehasonlításban a hazai környezetvédő törekvésekről (1989). Különösen szembetűnő, hogy míg Ágh Attila az új társadalmi mozgalmakról makroszociológiai szemszögből, a nyugati társadalmakat érő változások tekintetében ír (1987), addig Szabó Máté válaszcikkében a mozgalomkutatás sajátos középszintű elméletei, koncepciói segítségével elemzi részletesebben az új társadalmi mozgalmakat (1987). A társadalmi mozgalmak kutatásával több tudományág is foglalkozik, így a politikatudomány mellett a szociológia, a kulturális antropológia, a szociálpszichológia, a közgazdaságtan (Andretta 2013). A mozgalmak kutatása így a nemzetközi politikatudományban sem tartozik a fősodorhoz, amely részben magyarázza, hogy miért nem lett meghatározóbb kutatási irányzat és eszközrendszer a hazai politikatudományon belül a rendszerváltás után. További okként a kibontakozó hazai politikatudomány jogi-institucionalista szemlélete, valamint a nemzetközi tranzitológia hatása nevezhető meg. Az intézményközpontú szemlélet köszön vissza a taxisblokáddal foglalkozó 1991-es konferencia és kapcsolódó kötet előadásaiban, tanulmányaiban (Csapody 1991).

Bár a civil önszerveződés mint a létező szocializmus lebontásának eszköze nem terjedt el olyan széles körben, mint Lengyelországban, mégis kialakult Magyarországon is annak elméleti megalapozása. Konrád György koncepciója, az antipolitika a politikai szférán kívüli, mindennapos tevékenységekre vonatkozott. Az antipolitika ereje a civil társadalom morális és kulturális súlyából ered, amely képes korlátozni a politikai szférát (Konrád 1986). Az antipolitika különböző kezdeményezésekben jelenhet meg, mint pl. egy új kutatási terv, egy független publikáció, egy kulturális projekt, egy vállalkozás elindítása. A civil társadalom koncepciója továbbá összekapcsolódott az emberi jogok védelmével a helsinki folyamat során. Az 1975-ös helsinki záróokmány emberi jogokról szóló passzusainak érvényesülését monitorozó amerikai Helsinki Watch 1978-ban került megalapításra. A civil társadalom koncepciója és az emberi jogi diskurzus végső soron 1989 kvázi ideológiájává vált, és a kelet-európai rendszerváltások, így a magyar demokratikus átmenet elősegítette a civil társadalom koncepciójának újrafelfedezését a nemzetközi tudományos közösségben is. Ennek egyik eredménye volt Jean L. Cohen és Andrew Arato *Civil society and political theory* című műve. A civil társadalom koncepciója továbbá jelezte azt is, hogy a közép-európai disszidensek által kialakított elméleti és cselekvési keretek összekapcsolják őket a nyugati, európai tradícióval (Falk 2003).

Az aktív civil társadalom mint a stabil demokrácia feltételének tételéből fakadt a kelet-európai, így a magyar civil társadalom gyengeségéről, annak következményeiről szóló közéleti és tudományos vita is. A tudományos és a közéleti eszmefuttatásokban is gyakran idézték Ralf Dahrendorf tételét, miszerint hat hónap elegendő az alkotmányos változásokhoz, az új politikai intézmények felállításához és az új választási rendszerhez. Hat év alatt létre lehet hozni egy működőképes gazdaságot, azonban a civil társadalomhoz hatvan évre is szükség lehet (Dahrendorf 1990). Az állam túlhatalma és a civil társadalom gyengesége, korlátozott autonómiája már az 1980-as években megjelent az elméleti reflexiókban mint a politikának a luhmanni értelemben felfogott társadalmi alrendszerek fölötti dominanciájának (Pokol 1983), vagy a politikai állam és a társadalom elégtelen strukturális differenciálódásának következménye (Ágh 1989). A demokratikus átmenet után 20, az EU-csatlakozás után 5 évvel a magyar *Politikatudományi Szemlé*ben rövid vita is folyt a gyenge civil társadalom és a nemzetközi összehasonlításban alacsony politikai részvétel (Róbert–Szabó 2017) jelenségéről. A vita apropóját az is adta, hogy a kérdéses időszakban mutatkozott meg

az EU-bővítés utáni kiábrándulás, továbbá erősödött meg látványosan a magyar radikális jobboldali mozgalom. A vitaindító cikk szerint a kommunizmus nem alakította ki a „homo sovieticus" modelljét, azonban a megszakított polgári fejlődés miatt erős az etatista mentalitás, hiányzik a társadalmi csoportok közötti szolidaritás, tolerancia és a mozgósításhoz szükséges kreativitás. Az etatizmus meghaladásának az sem kedvez továbbá, hogy a civil szervezetek finanszírozása alapvetően nem magán-, hanem állami forrásokból történt (Szabó 2009). A civil társadalom intézményesülésével, az NGO-izálódással párhuzamosan a magyar társadalomtudományon belül megjelentek a civil társadalommal mint nonprofit szektorral foglalkozó kutatások. A Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézete és a Nonprofit Kutatócsoport gondozásában az 1990-es évek elejétől kezdve több kötet jelent meg, így foglalkoztak nonprofit menedzsmenttel (Harsányi 1997), a nonprofit szektor általános jellemzőivel (Kuti 1996, 1998), helyi szociálpolitikával (Széman–Harsányi 1999), vállalati társadalmi felelősségvállalással (Kuti 2005) és önkéntességgel, jótékonysággal (Czike–Kuti 2006).

A civil társadalom tehát nemcsak a közéleti diskurzusokban, de a tudományos kutatásokban is az autonóm állampolgári cselekvés szféráját jelentette. Míg a nonprofit kutatás depolitizálja ezt a szférát, a mozgalmakat a „civilekkel" azonosító közbeszéd éppen – annak erős normatív tartalma alapján – a hatalommal való szembeállítását támogatja. Az alapvetően konfliktusok körül létrejövő társadalmi mozgalmak így civil köntösben jelennek meg. Másfelől a Bevezetőben ismertetett mozgalomtársadalom nyugat-európai koncepciója a mozgalmakat kiterjeszti a civil társadalom irányába, amennyiben mozgalomnak véli az általános érdekartikulációs és érdekvédelmi tevékenységet. A különbség úgy fogalmazható meg, hogy a mozgalomkutatás a konfliktussal, a civil társadalom kutatása az állam és a piac közötti autonóm szférával foglalkozik (della Porta 2014a). Mivel azonban elsősorban személyileg, de szervezetek, erőforrások szintjén sem könnyen szétválasztható a két fogalom, ráadásul a rendszerváltás civil öröksége mind a közéleti, mind a tudományos diskurzusban is jelentkezik, így indokolt az aktivizmus vizsgálata. Az aktivizmus ideáltípusainak bemutatása előtt a politikai részvétel tendenciáinak megértéséhez azonban még számba vesszük a közösségi médián keresztül történő mozgósítás tendenciáit, hatásait.

Digitális kommunikáció és politikai aktivizmus

A kortárs aktivizmus és a tüntetések dinamikáját erősen befolyásolta a digitális kommunikáció, a közösségi média elterjedése. Az elektronikus kommunikáció fejlődése a kezdetektől inspirálta az ötletet, hogy a technológia segítségével lehessen elősegíteni a politikai részvételt. Amitai Etzioni már 1972-ben megalkotta a MINERVA koncepcióját (*Multiple Input Network for Evaluating Reactions, Votes and Attitudes*, többszörös bemenetelű hálózat a reakciók, szavazatok és attitűdök értékelésére). Az ötlet egyszerű volt: míg az egyirányú média elidegeníti az embereket a politikától, a kétirányú kommunikáció, az akár különböző földrajzi helyeken élő polgárok rendszeres interakciója felélénkítheti a demokráciát. Etzioni koncepciója szerint az állampolgárok az ősi poliszhoz hasonlóan részt vehetnek a politikában. A világháló protokolljának és az első böngészőknek a fejlődésével a digitális városháza ötlete, amelyet később Ross Perot elnökjelölt is népszerűsített 1992-ben, vagy a „digitális Athén" (Van de Donk–Snellen–Tops 1995) egyre népszerűbbé vált. Az 1990-es évek elején az internet tudományos, oktatási hálózatból mindenki számára elérhető információforrássá és a különböző egyének közötti együttműködés eszközévé fejlődött.

Elsősorban az internet decentralizált struktúrája és sokaktól sokaknak szóló jellege miatt derűlátó megközelítések jelentek meg a digitális kommunikációban rejlő demokratikus lehetőségekről. Ezeket az optimista megközelítéseket részben a kor globalizációkritikus társadalmi mozgalmai inspirálták. A mexikói Chiapas államban a zapatista lázadás volt az első olyan ismert politikai mozgalom, amely hatékonyan használta a digitális hálózatokat (Cleaver 1998). A globalizációkritikus mozgalom nagyban támaszkodott a digitális hálózatokra is (Kahn–Kellner 2004), de az általuk ellenzett neoliberális globalizáció ugyanazokat a számítógépes hálózatokat használta (Castells 2010). A decentralizált struktúra, amely lehetővé tette az olcsó és gyors, sokaktól sokaknak szóló kommunikációt, hatékonyan szolgálta a társadalmi mozgalmak igényeit. Az internet nem csupán értékes kommunikációs eszköz volt a társadalmi mozgalmak számára, amelyek gyakran szűkölködnek az erőforrásokban, hanem a mozgalmakra jellemző, hálózati alapú szervezeti struktúráknak is megfelelt (Garret 2006). Az internet segítségével a támogatókkal, tagokkal folytatott kommunikáció révén sokkal egyszerűbbé és olcsóbbá vált. Az internetes kommunikáció egyszerűbbé teszi az új aktivisták toborzását, a csatlakozást egy adott mozgalomhoz. A gyors, azonnali időben történő kommunikáció elősegíti a párbeszédet, a deliberációt egy szervezetben, és növeli az átláthatóságot is (Mosca–della Porta 2009).

Az egyre növekvő internetes penetráció nemcsak optimista feltételezéseket váltott ki, hanem a növekvő elidegenedéstől való félelmeket is. Pesszimista szempontból a virtuális valóság – ahogyan az ezredforduló idején fogalmaztak – elkerülhetetlenül hozzájárul a társadalom növekvő széttöredezettségéhez. A néha disztópikus nézetek szerint az emberek a virtuális kapcsolatok miatt elhanyagolják majd a valódi társadalmi kötelékeiket. Az empirikus vizsgálatok ugyan nem igazolták ezeket a félelmeket, de nem adtak optimista igazolást sem az állampolgárok társadalmi, politikai részvételével kapcsolatosan (Gibson et al. 2004). Barry Wellman és munkatársai úgy találták, hogy az internet inkább kiegészíti a kapcsolattartás más formáit és így a társadalmi tőkét is (Wellman et al. 2001). Pippa Norris bebizonyította, hogy az internet önmagában nem erősíti a politikai részvételt, de azok ilyen célokra fogják használni, akik már bizonyos fokig offline is résztvevők. Az online hálózatok

egy felfelé tartó spirálba helyezik az állampolgárokat, így azok, akik részt vesznek a közéletben, erősebb egyéni felhatalmazást kapnak, és valóban kihasználhatják a digitális politikai részvétel lehetőségeit. A megerősítési tézist tehát empirikus kutatások igazolták, amelyek szerint az internet felerősítette a politikai részvétel már meglévő mintáit, de nem változtatta meg lényegesen azokat (Norris 2000).

A közösségi média és a politikai részvétel

Ahhoz képest, hogy az 1990-es években hogyan és ki használta az internetet, a közösségi média kiterjesztette a tartalmakat előállítók körét, és sokfajta funkciót egyetlen platformba integrált. A politikai részvétel szempontjából ez azt jelentette, hogy nőtt a társadalmi mozgalmak elérése, míg a platformok – különösen a Facebook – globális szinten még inkább integrálták a különböző helyi kezdeményezéseket. A globalizációkritikus mozgalom számára az internet kulcsfontosságú volt a globális csúcstalálkozók elleni tüntetések megszervezésében, valamint a sérelmek, célok és cselekvések közös keretrendszerének kialakításában. A 2011 utáni tüntetések esetében nem voltak olyan világosan meghatározott globális ellenfelek a globalizációkritikus mozgalom számára, mint például az IMF, a WTO vagy a Világbank. Globális szinten a közösségi média összekapcsolta a tiltakozásokat, ami azt jelenti, hogy nagyobb számú aktivista ismerhette meg a más országokban élő mozgalmárok egyéni sérelmeit és bizonytalan helyzetét. A globalizációkritikus mozgalomnak 1999 óta decentralizált online médiaplatformja is volt, az Independent Media Center vagy az *indymedia.org* (Kidd 2003). A kortárs közösségi média számos funkciója az Indymedia kép-, videóterjesztési és kommentálási jellemzőin alapul.

Helyi szinten a közösségi média információforrásként és a kollektív cselekvés szervezési eszközeként is szolgálhat. Ahogy Sarah

Anne Rennick a 2011-es észak-afrikai felkelések esetében kimutatta, megkülönböztethető az előzetes mozgósítás és a kollektív akció szakasza. A mobilizációt megelőző szakaszban a közösségi média alkalmas új közönség bevonására, valamint a mozgalom sérelmeinek és kereteinek átadására. A kollektív cselekvés szakaszában a társadalmi igazságosság normáján alapuló keret elősegíti a mozgósítást. Új hibrid szervezeti struktúrák is megjelennek továbbá a hagyományos és a közösségi médián alapuló szervezetek együttműködése során (Rennick 2013). A közösségi médián keresztül végzett mozgósítás, vagyis az a mozgósítás, ahol a közösségi média fontos szerepet játszik (Bacallao–Pino 2014), nemcsak szervezeti és gyakorlati kommunikációs célokra használható fel. A közösségi média nagyon fontos jellemzője a multimédiás tartalmak megosztása. A videóklipek, képek, mémek hatékonyabb módjai az érzelmek kifejezésének, mint az egyszerű szövegek. Míg az érzelmeket általában a racionális politikai cselekvések akadályainak tekintik, a harag, a felháborodás, a bánat, a közösségi érzés stb. nagyon erős eszközei a társadalmi mozgás mobilizálásának (Goodwin–Jasper–Poletta 2001; Flam 2005). Így a Facebook és a többi közösségi média egyben alternatív nyilvánosság is, amelyben a felháborodott polgárok, a társadalmi mozgalmak támogatói kifejezhetik identitásukat, és így a nyilvános teret érzelmi térré alakíthatják (Dancu 2015). Vezetés nélkül azonban az érzelmi mozgósítás rövid ideig tart (Bohdanova 2014). Következésképpen a közösségi média nemcsak új lehetőségeket kínál a társadalmi mozgalmaknak az érzelmi intenzitás és a jobb elérhetőség révén, hanem kihívást jelenthet a támogatók korlátozott elkötelezettsége szempontjából is.

A társadalmi mozgalom aktivistái tisztában vannak azzal, hogy a közösségi média nagyobb láthatóságot biztosít, következésképpen kiemeli a tiltakozás performatív és érzelmi dimenzióit. Hosszabb elköteleződés és a mozgalom stabilizálása érdekében a közösségi médiából az utcára kell vinniük követőiket, hogy részt vegyenek

olyan politikai tiltakozásokban, amelyek a „hashtag-aktivizmusnál" lényegesen nagyobb hatást gyakorolnak a döntéshozókra. Ennek a kétlépcsős folyamatnak a következő szakaszaként a tiltakozásokból kinő egy strukturáltabb, állandóbb társadalmi mozgalom (Bacallao–Pino 2014). A sikeres kétlépcsős fejlődés érdekében az első szakaszban a közösségi médiát az információk átadására, események szervezésére és az érzelmek demonstrálására kell használni. A második szakaszban viszont egy alternatív kommunikációs tér kialakításának és az adott társadalmi mozgalomban való részvétel megvalósításának eszköze lehet.

A részvétel általános tendenciái

A közösségi médián keresztül történő mozgósítást a politikai részvétel általános tendenciáinak összefüggésében kell értékelni. A technológiára nem érdemes úgy tekinteni, mintha az csak a nem konvencionális politikai részvétel mintáit alakítaná át. Sok szempontból a közösségi média csak felerősíti a politikában és a társadalomban már meglévő tendenciákat. Ezek középpontjában a mindennapi élet esztétizálása, a magán- és a közszféra határvonalainak elmosódása, valamint a politika perszonalizációja áll. Ezek a fejlemények mind összekapcsolódhatnak a társadalmak általános individualizációjával, amely nem feltétlenül bontja meg az emberi kapcsolatokat, de átalakítja a társadalmi és politikai interakciókat.

A közösségi média felépítése megfelel a másodlagos szóbeliségnek, Walter J. Ong koncepciójának, aki a szóbeliséget és az írásbeliséget különbözteti meg, mint a leírás fő formáit (Ong 1982). Az elsődleges szóbeliség volt az elbeszélés fő típusa az írásbeliség tömeges megjelenése előtt. Formái közé tartoztak a mesék, dalok, mítoszok, tréfák, nyilvános és liturgikus beszédek is. Ong szerint az elektronikus kommunikáció, nevezetesen a telefon, a rádió és a televízió révén új, másodlagos szóbeliség jelent meg. Ez az új szóbeliség sok okból hasonló az elsődlegeshez. Alapvetően csoportokhoz kapcsolódik, mivel van közönsége, és nem csak egyéni olvasói. Továbbá, ahogy Ong fogalmaz, jellemző rá a „közösségi érzület", mivel az emberek együtt élvezhetik az elektronikus kommunikációt, míg az olvasás elválasztja őket. Az internet és a közösségi média esetében ez a „közösségi érzület" azt jelenti, hogy a második szóbeliség is kollektív termék. Emiatt néha nehéz visszavezetni az eredeti szerzőket, és a tartalom módosítható, változtatható, mint az online mémek esetében. A másodlagos szóbeliség azonban az írástudáson alapul, tehát megfontoltabb és öntudatosabb használatot foglal magában, továbbá a nyomtatásra és az írásra támaszkodik. A közösségi média közösségi érzülete lehetővé teszi a politikai mémek terjesztését is, így pl. platformot ad a kultúrheccnek is (*culture jamming*), amely a nagyvállalatok vagy politikai szervezetek vizuális megjelenésének újraértelmezése és „meghekkelése".

A közösségi média fokozott vizualitása hozzájárul a Gerhard Schulze által az élménytársadalomról szóló munkájában leírt mindennapi élet esztétizálásához (1992). A koncepció szerint az egyéni cselekvés mozgatórugója nem a fizikai biztonság vagy a társadalmi integráció, hanem a jó tapasztalatok megszerzése, a jó élet megélése. Ez az élményorientáció – ahogy Schulze megfogalmazza – a racionalitás megtapasztalásához vezet, ahol a szubjektum tárgyává válik önmagának, és instrumentális értelemben a társadalmi helyzetek átalakulnak élménycélokká. A kortárs élménytársadalmakban az önmegvalósítás az élmények felhalmozásával érhető el. Az önmegvalósítás projektje azonban nemcsak opció, hanem szükségszerűség is, mivel a társadalmi státusz a jó élményekkel szerezhető meg. Fennáll azonban annak a veszélye, hogy az egyén nem szerez jó tapasztalatokat, ebben az esetben az énprojekt kudarcot vall. Schulze nem részletezte az élménytársadalom politikai vonatkozásait, de a

nem konvencionális politikai részvétel a jó tapasztalatok megszerzésének lehetőségeként is felfogható.

Az élménytársadalom fogalma nem választható el a késő modernitás általánosabb elméleteitől. A családi, helyhez kötött és osztályalapú elkötelezettségek oldódása lehetővé tette az egyének számára, hogy megválasszák saját társadalmi csoportjaikat, és kibővítsék identitásukat mint élmények fogyasztóit. Maga Schulze Ulrich Beck kollégája volt a Bambergi Egyetemen. Beck szerint a hagyományos kötelékek feloldódása és ezáltal az individualizációs folyamat szabványosítással jár (Beck 1992). A család és az osztály helyett az én függ a másodlagos intézményektől és ágensektől, mint például a divat, a piac és a tömeges fogyasztás. Beck kevésbé megengedő az egyén életmódválasztására vonatkozó autonómiáját illetően. Bár az egyéni életutak alakíthatóak, nincsenek valós alternatívák, és hiányzik a megfelelő tudatosság is (Beck 1992). Az egyének a cselekvés központjává válnak, ahol az egyes szituációkban az egyéni döntések meghozatalában csupán az életrajzi „csináld magad barkácskészletekre" lehet hagyatkozni.

A kiterjedt mobilitás és a személyes reflexivitás új társadalmi mozgalmak megjelenését váltotta ki, amelyek szintén a családon és osztályon túli új identitásokon alapultak (Buechler 1995; Melucci 1989). Nyilvánvaló, hogy a közösségi média lehetőséget nyújt az egyénileg kidolgozott életutak bemutatására és örömteli élmények megosztására. A társadalmi mozgalmak klasszikus irodalmában az expresszív cselekvés fogalma (Turner–Kilian 1987) hasonló jelenséget ragad meg. A pragmatikusabb instrumentális akcióval ellentétben a tüntetőknek nincsenek kidolgozott követeléseik az expresszív cselekvés esetén, hanem hangot akarnak adni érzelmeiknek, identitásuknak, meggyőződéseiknek. A megkülönböztetés elavulttá vált, amint világos lett, hogy a társadalmi mozgalmaknak változó mértékben vannak mind instrumentális, mind kifejező dimenzióik. A tiltakozás expresszív dimenziója, amely a döntéshozók

és a nagyközönség iránti elkötelezettséget mutatja, kifelé irányul. A részvétel mint a jó élmények forrása vagy az életút gazdagításának eszköze azonban befelé irányul, mivel a cél az én gazdagítása. Ez a gazdagodás azonban csak akkor hajtható végre, ha a jó tapasztalatokat megosztják másokkal, akik értékelni fogják a tapasztalatokat. A közösségi média tökéletes eszköz a tapasztalatok és az egyéni identitások megjelenítésére, megosztására és értékelésére, így felerősíti a tiltakozás expresszív dimenzióját. A közösségi média tehát szorosan kapcsolódik a későbbi fejezetekben tárgyalt élményorientált aktivizmushoz.

Az életrajzi döntések fent említett egységesítése együtt jár a magán- és a közszféra közötti határok elmosódásával, szétválasztásával (Beck 1992). Ez annak az eredménye, hogy a magánélet függ az intézményesített élethelyzetektől és azok standardizálódásától, amelyeket olyan rendszerek kezelnek, mint a fogyasztás, az oktatás, a jóléti állam és a média. A magán és a köz megkülönböztetése a korai kapitalizmus fontos fejleménye volt, ahol a magánügyek a kereskedelmet és az üzleti tevékenységek intézését jelentették – állami beavatkozás nélkül. A magánszféra szabadsága a modernek szabadsága, amely fokozatosan különbözik a régiek részvételi szabadságától, amint azt Benjamin Constant megjegyezte (1988). Beck a magán és a köz szétválasztását „megosztott állampolgárságnak" nevezi. A citoyen a politikai szférában a demokratikus jogok alapján jár el, míg a magánügyeket és -érdekeket az üzleti és a munka területén védelmezi (Beck 1992). Ezt a kettősséget egyidejűleg fenntartotta az osztálykülönbségek elismerése, a jóléti állam ebből fakadó beavatkozásai, valamint a tudományos-technológiai fejlődéssel és az innovációval szembeni bizalom. Az 1970-es évek óta azonban a foglalkoztatás és a nemek közötti kapcsolatok átalakulása, az osztálykötődések felbomlása destabilizálta a magán–köz szétválasztás fenti pilléreit. Ennek eredményeként nemcsak a magán- és a közélet határai mosódtak el, hanem új politikai kezdemé-

nyezések jelentek meg az intézményesült politikai rendszeren kívül a szubpolitika területén.

Az 1960-as, 1970-es években kialakuló új társadalmi mozgalmak erősítették ezt a folyamatot, amikor olyan kérdéseket helyeztek a politikai fókuszba, amelyeket korábban magánügynek tekintettek. Különösen a feminista és a melegbüszkeség mozgalma igényelte a többségi elismerést, és tárta fel az aszimmetrikus hatalmi viszonyok rejtett struktúráit a magánszférában. A közösségi média felépítése támogatja a magán és az állami szétválasztását. A Facebook hírcsatornájában például megjelennek egyszerre mind a barátok, családtagok által megosztott történetek, fényképek, mind pedig a professzionális média által előállított hírek, tartalmak is. Hannah Arendt parafrazeálásával fogalmaz úgy John B. Thompson, hogy a láthatóság a nyilvános jelenlét fontos feltétele (Thompson 2011). Arendt szerint azok, akik közéleti kérdésekben részt vesznek, láthatóvá válnak mások számára, valamint a politikai részvétel feltétele az időbeli és térbeli jelenlét. A tömegkommunikáció megjelenésével azonban ez utóbbi kettő már nem előfeltétele a közéleti szereplésnek. A modern kommunikációs technológiák segítségével ugyanis – ahogy Thompson fogalmaz – közvetített láthatóság alakult ki. Mivel a közösségi média többirányú, és egyre inkább képeken és videókon alapul, elősegíti a közvetített láthatóságot, és így elmossa a határt a nyilvános és a magán között.

A politikai részvétel másik általános tendenciája – a politika perszonalizációja – szorosan kapcsolódik a köz- és a magánszféra szétválasztásához, amelyet a közösségi média is elősegít. A politika perszonalizációjának okaként a szakirodalom a választók pártokhoz való kötődésének gyengülését és a választási kampányokban az elektronikus kommunikáció, főleg a televízió fokozott szerepét nevezi meg (Dalton–McAllister–Wattenberg 2000). A perszonalizáció általánosságban a parlamenti rendszerek prezidencializálódásához köthető, amely folyamat révén a politikai vezetők

– általában a miniszterelnökök – erősebb végrehajtói hatalommal bírnak, és önállóbbak a pártszervezetekkel szemben (Poguntke–Webb 2005). A perszonalizáció tehát leginkább a demokratikus rendszerekben a vezetők növekvő szerepével és befolyásával függ össze a politikai pártokkal szemben (Pakulski–Körösényi 2012). A politika perszonalizációja azonban az állampolgárok szintjén is megfigyelhető, mivel egy olyan fejlődés részeként értelmezhető, amelyet Zygmunt Bauman „a társadalmi élet individualizálásának" nevez (Garzia 2011). Osztály- és családi korlátoktól mentesen az emberek személyes cselekvési keretek és sűrű közösségi hálózatok révén a mozgalmi politizálásban vehetnek részt, ami csökkenti a politikai részvétel kognitív és anyagi költségeit (Bennett 2012). A kollektív identitás azonban a kortárs kollektív cselekvés esetében gyengébb. A résztvevők külön-külön vesznek részt a konfliktusban, és nem egy kollektíva tagjaiként. Az ún. összeköttetett vagy kapcsolati cselekvés (*connective action*) esetében a politikai elköteleződés egyéni szinten alakul ki, és a támogatók közvetlenül kapcsolódnak az információk, a megosztás és a szervezés digitális közösségi hálózataihoz. A perszonalizáció a társadalmi mozgalmi szervezeteket is érinti, mivel a kapcsolati cselekvés szervezeti erőforrások nélkül történik (Bennett–Segerberg 2012). Az állampolgárok szintjén történő perszonalizációval megjelenik az egyénre szabott kollektív cselekvés (Micheletti 2003), ahol az egyének a mindennapi gyakorlatokon, például a fogyasztáson és a társadalmi interakciókon keresztül hajtanak végre politikai cselekvést.

A részvétel tendenciái és a magyar tapasztalatok

A mindennapi élet esztétizálódása, a magán- és a közszféra határainak elmosódása, valamint a politika perszonalizációja a magyar tiltakozási tapasztalatokban is azonosítható *(3. táblázat)*. Az alábbi-

3. táblázat. A részvétel tendenciái és mozgalmi gyakorlatok

A mindennapi élet esztétizálódása	Kormányzati plakátok kreatív átírása a Magyar Kétfarkú Kutya Párt által (kultúrhecc)
A magán- és a közszféra közötti határok elmosódása	A menekülteket segítő szervezetek depolitizált akciói
A politika perszonalizálódása	Szervezeti háttér nélküli tiltakozások, egyedileg kivitelezhető tiltakozó akciók (adományok, megosztás a közösségi médiában)

akban a tárgyalt tendenciákat a netadós tüntetések, a menekülteket segítő szervezetek tevékenysége és a Magyar Kétfarkú Kutya Párt 2016-os plakátkampánya és választási bojkottja példáin keresztül mutatjuk be. A mindennapi élet esztétizálódása ebben az összefüggésben például a kultúrhecc, tehát a humoros, szarkasztikus vagy gúnyos montázsok készítésének, megosztásának gyakorlatára utal. Vicces képek, mémek közösségi médiában történő megosztásával kifejezhető a politikai elégedetlenség, és lehetőség van az egyén, a Gerhard Schulze által leírt énprojekt megjelenítésére is. Példának okáért sok szavazó osztotta meg a 2016-os kvótanépszavazás során az érvénytelen szavazólapokat, részben a Magyar Kétfarkú Kutya Párt felhívására a közösségi médiában, amely a politikai cselekvés, elköteleződés mellett a cselekvő humorérzékének, kulturális státuszának kifejezése. A kultúrhecc és annak megosztása hangsúlyozza az érzelmi dimenziót, de ez a gyakorlat nem alkalmas a politikával kapcsolatos részletes követelések megfogalmazására. Az óriásplakát-kampány és a kvótanépszavazás során a Magyar Kétfarkú Kutya Párt bírálta a kormány kommunikációjának tartalmát, azonban politikai igényeik nem voltak. A mindennapi élet esztétizálódása észlelhető továbbá a menekültválság alatt a menekülteket segítő szervezetek prefiguratív cselekvése során is. A menekültek segítésén

túl a cselekvés befelé irányult, és célja részben az én gazdagítása, az énprojekt megvalósítása volt.

Míg a Magyar Kétfarkú Kutya Párt a politikai szférában működött – bár politikai igények nélkül –, a menekülteket segítő szervezetek a szubpolitikai terepen voltak aktívak. Az adományok fogadása, a támogatókkal való kommunikáció, a támogatásszervezés fontosabb volt, mint a kormány menekültügyi politikájának kritizálása. A személyes álláspont, a mindennapi praxis politikai jellegűvé vált, így elmosódott a határ a magán és a köz között. Az önkéntesek közösségi médiában terjesztett történetei kvázi hírek lettek, amelyek szintén hozzájárultak ehhez a folyamathoz. A köz és magán közötti határok elmosódásának további példája a netadós ügy volt, amely sérelemként az embereket nem a kollektíva tagjaiként érintette volna, hanem általában minden egyént. A netadó a magánszférába való kormányzati beavatkozást is szimbolizálta, így a magán és a köz határainak elmosódását is jelezte. A netadós tüntetéseket hagyományos szervezetek nélkül szervezték, az újonnan létrehozott Facebook-csoportok lettek a tüntetések fő szereplői. A hangsúly az egyéneken, nem pedig a szervezeteken volt, ami szintén a politika perszonalizációját mutatta. A tiltakozó cselekvést az egyének ráadásul egyedül is végrehajthatták, anélkül hogy szorosan kapcsolódnának egy csoporthoz. A tiltakozó akciók, például pénz adományozása a Magyar Kétfarkú Kutya Pártnak, vagy az átrajzolt, „meghekkelt" plakátokról készült képek megosztása szintén ugyanennek a tendenciának a része.

Az aktivizmus ideáltípusai

A politikai részvétel megváltozásával az 1960–1970-es évektől kezdve folyamatosan egyre nagyobb jelentőségre tett szert az aktivizmus. A második világháború után megjelenő gazdasági fellendülés és jövedelmi biztonság, a hagyományos társadalmi kötöttségek oldódása, valamint a növekvő társadalmi mobilitás következményeként új, egyrészről a materiális igényeken túlmutató politikai elvárások jelentek meg. Másrészt a követelések érvényesítésének módja is változott, amennyiben nem az intézményesített részvételi formák, hanem a választott közösségekben, aktív részvételen nyugvó nem konvencionális részvétel került előtérbe. A politikai részvétel hosszú távú átalakulásával foglalkozó elméletek szerint a modernizáció a változások legfontosabb katalizátora (Norris 2002). A modernizáció alatt értjük a foglalkoztatás átalakulását (posztfordizmus), a szolgáltató szektor bővülését, a felsőoktatás expanzióját. A politikai részvételt tehát leginkább a követelés oldaláról a posztmateriális értékek megerősödésével járó „csendes forradalom" (Inglehart 1990) változtatta meg. Formai oldalról viszont individualizáció, az egyén kompetenciáinak bővülése, a nyilvánossághoz való könnyebb hozzáférés révén a társadalmi cselekvés súlypontja a kollektívumokról az egyénre helyeződött. Mindennek következményeként kisebb lett a hagyományos politikai intézmények szerepe (Dalton és Wattenberg 2000), és általánossá váltak a korábban nem konvencionális részvételi formaként jellemzett, tiltakozó politikai viselkedési formák (Meyer és Tarrow 1998). A változások egy újfajta állampolgári részvételi kultúra, az asszertív állampolgári kultúra kialakulását is elősegítették, ahol a lojalitás helyett a képviseleti demokráciával, politikai intézményekkel, politikusokkal szembeni bizalmatlanság és a konfliktusvállalás a jellemző.

Az aktivizmus egyrészről a társadalmi mozgalmakban végrehajtott kollektív cselekvés, ugyanakkor maga a társadalmi mozgalom is a kollektív cselekvés egy fajtája. A kollektív cselekvés magában foglal minden olyan tevékenységet, amelyet több ember egy konkrét vagy kevésbé meghatározott cél érdekében tesz. A kollektív cselekvés lehet intézményesített és intézményen kívüli. Ez utóbbi kategóriába tartozik a pánik, a spontán lázadás, a lincselés és akár egy sportsikert követő örömünnep is, amelyeket a „collective behaviour" irodalma az 1960-as éveket megelőzően a társadalmi mozgalmakkal mint alapvetően irracionális cselekvéssel együtt tárgyalt (Mikecz 2010). Később elsősorban az erőforrás-mobilizációs elmélet és a kapcsolódó kutatási módszerek túlléptek a „tömegek lélektana" (Le Bon) megközelítésen, és elhatárolták a társadalmi mozgalmakat a spontán cselekvési formáktól. A társadalmi mozgalmakat – melyek maguk is a kollektív cselekvés sajátos típusai – a célirányosság, a szervezettség és a folytonosság különbözteti meg az egyéb kollektív cselekvésektől (Snow et al. 2004). A társadalmi mozgalmak ugyanis politikai, társadalmi változásokat kívánnak elérni vagy megakadályozni, és ebben az értelemben az intézményesített vagy a kulturális autoritás kihívói, illetve védelmezői. A társadalmi mozgalmak tevékenysége érintheti mind a kifejezetten politikai, mind a szélesebb társadalmi normákra vonatkozó kulturális szférát is. A társadalmi mozgalmak abban különböznek továbbá a többi nem intézményesített kollektív cselekvéstől, hogy jellemző rájuk egy bizonyos szintű szervezettség. A szervezettségi szint a mozgalom eredete és céljai szerint igen eltérő lehet, némely mozgalom mögött hierarchikus szervezetek állnak, más esetekben csupán egy laza aktivista hálózat fedezhető fel. A mozgalom szervezettségéhez tartozik a harmadik megkülönböztető elem, az időbeli folytonosság. Egyes mozgalmak

esetében sok éven keresztül megfigyelhető a kontinuitás, ami nem elsősorban a konkrét célokra, de az értelmezési keretekre, mozgósítási technikákra és az aktivistákra vonatkozik, mint Magyarországon az alternatív mozgalom. Más esetekben a társadalmi mozgalmak azonban csak egy-egy tiltakozási ciklus erejéig léteznek, mint a netadós mozgalom.

A társadalmi mozgalomnak mint kollektív cselekvésnek a jellemzői (politikai-társadalmi változás, szervezettség, folytonosság) vonatkoznak az aktivizmusra is. Az aktivizmus ugyanakkor definíciónk szerint összetett politikai részvételi forma, hiszen olyan nyilvános tevékenységről beszélünk, melyhez való csatlakozásra többnyire van is lehetőség. Ez utóbbi annak is függvénye, hogy mennyire különbözik a mozgalom kultúrája az általános társadalmi normáktól, és mennyire radikális a társadalmi változás, amelyet a mozgalom el akar érni. Az aktivizmus, mint politikai részvételi forma, az ún. nem konvencionális részvételi formákhoz tartozik, úgymint a tiltakozás, a bojkott, a tudatos fogyasztás. Az aktivizmusra való fókuszt egyrészt az indokolja, hogy oldja a civil és a mozgalom megkülönböztetésével kapcsolatos bizonytalanságokat, továbbá segít túllépni azon a problémán is, hogy az alacsony részvételi hajlandóság miatt a hazai civil kezdeményezések gyakran nem felelnek meg a társadalmi mozgalom Nyugat-Európában és Észak-Amerikában kialakított definíciójának, valamint számos esetben a nyugati mozgalmak tematikáját hordozó szervezetek esetében hiányzik a tiltakozások használata. Másrészről az aktivizmus középpontba helyezése mellett szól, hogy individualizálódik a cselekvés a már említett társadalmi modernizáció következtében. A politikai cselekvésben nem kizárólag szervezetek, kitüntetett helyzetben lévő politikusok vehetnek részt, hanem a digitális technológiák, a tudásipar és a bővülő oktatási szektor által felhatalmazott egyének is. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy bárki számára elérhetőek lennének az aktivizmus egyes mintái, hiszen azok erőforrások, értelmezési keretek és

a mozgalmi célok függvényében választhatóak. Az aktivizmus annyiban különbözik a politikai cselekvés intézményesített, választott tisztségviselők által gyakorolt formáitól, hogy nem alkalmazható rá a politika kormány/ellenzék bináris kódja. Az aktivizmus mint a részvételen és nem a választott tisztségen nyugvó politikai cselekvés azonban rendelkezik sajátságos logikával. Az aktivizmusban részes egyén cselekvését a közjó érdekében való tenni akarás motiválja (Boda 2012), ennyiben kapcsolódik az emberről mint politikai állatról alkotott klasszikus arisztotelészi koncepcióval. A „homo politicus" cselekvési modell szerint a mozgalmi politizálás – jelesül az aktivizmus – esetében a motivációt az egyén számára a hitelesnek vélt részvételi formák használata és a közösség, a közjó érdekében kifejtett közvetlen tevékenység, hozzájárulás jelenti (Boda 2012), így mindebből az is következik, hogy az aktivizmus mint politikai cselekvés egy normatív erővel bíró kategória.

Az aktivizmus mint a politikai cselekvés egyik formája vizsgálható annak kedvezményezettje, iránya, intézményi háttere és cselekvője (résztvevője, részvételi háttere), illetve a bekapcsolódás felől. Ez a fajta csoportosítás lehetőséget ad arra, hogy általánosabb trendeket és koherens tipológiát alkossunk, ne csupán az egyes mozgolódásokat írjuk le. A *4. táblázat* mutatja az azonosított aktivizmust, azaz a civil cselekvési mintákat a jelenkori Magyarországon, valamint azok jellemzőit az említett cselekvési dimenziók tekintetében. Ezek alapján az aktivizmus négy mintája különíthető el: a civil ethosz, a tranzakciós, az élményvezérelt és a partikuláris aktivizmusmintázatok.

A civil társadalomról alkotott klasszikus, '89-es, liberális hagyományhoz kapcsolódó civil ethosz a civilség és az állampolgárság egyetemességéből indul ki, annak alanya és tárgya, azaz cselekvő és kedvezményezett lehet bárki az adott politikai rendszerben, abból nem zárható ki senki. Ezt az egyetemességet a globalizációra reflektáló tiltakozó mozgalmak és nemzetközi nem kormányzati szervek

4. táblázat. Az aktivizmus mintái Magyarországon

Aktivizmus mintája	Kedvezményezett	A cselekvés iránya	Intézmény	Részvétel	Bekapcsolódás	Példa
liberális, civil ethosz	univerzális	döntéshozó	van, erőforrás	állampolgári részvételen alapszik	egyéni érintettség, sérelem alapján	Milla, Tanítanék Mozgalom
tranzakciós	univerzális	döntéshozó	van, erőforrás	részvétel nélkül is a célok univerzalizmusa révén	szakértelem alapján	NANE, TASZ, Amnesty
élményvezérelt, altruista	univerzális	egyénre, élményre, befelé irányuló	formális intézménytől mentes, közösségen alapszik	az egyéni és közösségi részvételen alapszik	felháborodás, szolidaritás alapján	Migration Aid, MigSzol
szakszervezeti	partikuláris	döntéshozó	van, erőforrás	a közösségi részvételen alapszik	egyéni érintettség, sérelem alapján	„rabszolgatörvény" elleni tüntetések
partikuláris civil cselekvés	partikuláris	döntéshozó	spontán, közösség	a közösségi részvételen alapszik	egyéni érintettség, sérelem alapján	Koppánycsoport, NIMBY-tüntetések
radikális jobboldali prefiguráció	partikuláris	egyénre, élményre, befelé irányuló	formális intézménytől mentes, közösségen alapszik	az egyéni és közösségi részvételen alapszik	egyéni érintettség, sérelem alapján	radikális jobboldali rockfesztiválok
populista	partikuláris	kifelé irányul	van, erőforrás	a közösségi részvételen alapszik	politikai közösséghez való tartozás alapján	Békemenet

tágították ki az egyes nemzeti politikai rendszereken túl a globális civil társadalom kategóriájának megteremtésével. A civil ethosz aktivizmusa a politikai döntéshozókat célozza meg intézményi erőforrások és szimpatizánsaik mozgósításával. A korábbi fejezetekben

is említett Demokratikus Charta, a Milla, a Tanítanék Mozgalom és a 2012–13-as diáktüntetések is ide tartoznak.

A 2000-es évek során tehát folyamatosan jelentek meg a kollektív cselekvésnek olyan új típusai, amelyek túlmutattak a klasszikus, liberális civil társadalom koncepcióján. Ez utóbbi értelmében a hálózatosan szerveződő civilek univerzális értékek nevében helyeznek nyomást a döntéshozókra az állampolgári részvétel révén. A társadalmak modernizációja (felsőoktatás, szolgáltató szektor bővülése, posztfordista termelési struktúrák elterjedése, társadalmi kötöttségek oldódása, növekvő mobilitás) már korábban megteremtette az aktivizmust mint sajátos politikai cselekvési formát. Az ezredforduló után azonban a digitális technológiák, a növekvő általános individualizáció hatására felbomlott a viszonylag egységes civil cselekvési minta aktivista mintázatokra.

Az aktivizmus mint politikai cselekvés kedvezményezettje, iránya, intézményi és részvételi hátterének és a bekapcsolódás elemzése alapján a civil ethosz mintázata mellett megkülönböztethető a tranzakciós, az élményvezérelt, az altruista, az érdekvédelmi, a partikuláris civil cselekvés, a radikális jobboldali prefiguráció és a populista aktivizmus. Fontos hangsúlyozni, hogy a politikai cselekvés mintázatairól van szó, amelyek nem feltétlenül zárják ki egymást, különösen az első három esetben. Így a 2012–13-as hallgatói tüntetések a civil ethosz mintázatát mutatják fel, ugyanakkor egy későbbi időszakban, az ELTE BTK egyik elfoglalása során egyre jellemzőbb lett az élményvezérelt mintázat. Bizonyos szervezetek egyszerre mutatják fel a tranzakciós aktivizmus és az élményvezérelt cselekvés mintáit, így a Menedék Migránsokat Segítő Egyesület, amely célcsoportokra fókuszáló projektek gazdája, ugyanakkor lehetőséget nyújt önkénteskedésre is. További példát jelent a Greenpeace is, amely tüntető mozgalmi szervezet és egyben speciális tudással, professzionális munkatársakkal dolgozó környezetvédelmi NGO.

A fenti mintázatok nem szigorúan 2010 után jelentek meg, azonban ebben az időszakban a baloldali fragmentáció miatt vált egyre világosabbá az egyes aktivizmusok mintáinak különbözősége. Ebben a tekintetben különösen lényeges az a közéleti diskurzus, amely a civil szereplők és a pártpolitika kapcsolatáról, a lehetséges együttműködési formákról, a rezsimellenzéki mozgalmak felől érkező emberek alkalmasságáról szóltak. Az egyes minták azonosítása a magyar politika alapján történt, azonban ezek megjelenése nem kizárólag a magyar politikában keresendő, viszont a politikai részvételt érintő olyan általánosabb trendek is érintik, mint a magán- és közszféra határainak elmosódása, az élményvezéreltség, a perszonalizáció és az intézmények szerepének csökkenése. A következőkben ezek a jellemzők és az egyes típusok kerülnek részletesebb bemutatásra különböző kutatási eredményeken keresztül. Az aktivizmustípusokhoz kapcsolódó esetek kiválasztása nem szisztematikus, ugyanakkor tükrözik a 2010 utáni aktivizmus tendenciáit.

Tranzakciós aktivizmus

A tranzakciós aktivizmus esetében nem a tömegek, szimpatizánsok mozgósításán, széles részvételén nyugszik az aktivizmus, hanem a nem állami szereplők közötti, valamint ezen szervezetek és a politikai szereplők, döntéshozók közötti tartós vagy időleges kapcsolatokon keresztül jön létre (Petrova–Tarrow 2007). Ez a fajta aktivizmus tehát elsősorban a különböző NGO-k által jön létre. A szervezetek gyakran olyan ügyekben aktívak (környezetvédelem, feminizmus, kisebbségek jogai, nemzetközi béke), amelyek jellemzőek voltak a valódi részvételt megkívánó új társadalmi mozgalmakra az 1960-as évek végétől kezdve. Az egyes szervezetek közötti, valamint a döntéshozókhoz való kapcsolat, a médiában való megjelenés alapja a szakértelem, amelynek révén szinte teljesen lefednek egy-egy szakpolitikai területet. Ilyen kvázi szakpolitikai monopóliummal rendelkező, a tranzakciós aktivizmus mintáit használó szervezet a NANE (Nők a Nőkért az Erőszak Ellen), az Energiaklub, a K-Monitor, az Eötvös Károly Intézet, a Társaság a Szabadságjogokért, valamint az olyan nemzetközi szervezetek hazai fiókszervei, mint az Amnesty International, a Nemzetközi Helsinki Bizottság és részben a Greenpeace.

A szaktudás, a kompetencia felmutatását a náluk főállásban dolgozó szakértők, professzionális mozgalmárok foglalkoztatása, valamint a szakmai hálózatokba és a tudományos világba való becsatornázottságuk biztosítja. A tranzakciós aktivizmust, a szervezetek közötti kapcsolatok kiépítését támogatja a szakértői státuszból és a nemzetközi beágyazottságból eredő hasonló társadalmi státusz.

Ezen aktivizmus hordozóinak tekinthető NGO-k professzionális dolgozóira azonban jellemző a hasonló tematikájú, de az egyéni részvételen nyugvó mozgalmakra is jellemző aktivista attitűd is. Ezeknek a szervezeteknek a támogatását a rendszerváltás időszakában megjelenő donor szervezetek (Soros Alapítvány, USAID) látták el, majd az uniós csatlakozáshoz közeledve egyre erősebb lett az unió strukturális és az állampolgári részvételt támogató alapjainak szerepe (Arató–Mikecz 2015). A szakértelmet, szakmai hitelességet középpontba állító aktivizmus forrásigénye miatt ezen szervezetek alaptevékenységei közé tartozik a pályázatírás és ahhoz kapcsolódóan a projektalapú munkaszervezés. Az ilyen tevékenységre jellemző a célcsoportszemlélet, azaz nem saját tagságuk, hanem a szervezethez forduló ügyfelek, valamint az adott projektben beazonosított kedvezményezettek érdekében végzik munkájukat.

A tranzakciós aktivizmus – hasonlóan a civil ethoszhoz és az élményvezérelt mintához – a jó civil társadalomra jellemző célokat, értékeket fogalmaz meg. A hátrányos helyzetben lévők, a rászorultak, a kiszolgáltatottak segítéséről van szó, a civilség univerzalizmusának jegyében, azaz nem szűkíti le a kedvezményezettek körét önkényesen nemzetiség, bőrszín, felekezeti hovatartozás alapján. A projektalapú tevékenységre jellemző azonban a célcsoportszemlélet, így a konkrét projektek kedvezményezettjei a szervezet fő tevékenységébe – a szakértelem hiánya miatt – csak nehezen vonhatóak be. A tranzakciós aktivizmus a szakpolitikai döntéshozókat célozza meg az általuk készített szakértői anyagokkal, véleményekkel. Identitásának fontos eleme az állami szervek – és kisebb mértékben a magáncégek – tevékenységének monitorozása, az őrkutyaszerep. Ez az őrkutya-identitás és a markánsabb politikai szerepvállalás a Norvég Alap pályázati pénzei felett való diszponálást érintő, a tranzakciós szervezetek és a magyar kormány közötti konfliktus után jelenik meg. A konfliktus kapcsán merült fel a közéleti vitákban az a kérdés, hogy vajon honnan vezethető le a tranzakciós szervezetek

őrkutyaszerepe, mi adja a civilek legitimitását arra, hogy a politikai közösség által demokratikusan felhatalmazott kormányt ellenőrizhessék. Hasonlóan a rendszerváltás során megjelent single-issue mozgalmakhoz, ezek a szervezetek a tevékenységüket egyrészt „politikán inneni", tehát szakmai, valamint „politikán túli", azaz univerzális civil értékek alapján igazolták (Bozóki 2003). A tranzakciós szervezetek esetében az állampolgári részvétel hiánya, valamint a külföldi donor szervezetektől való függés támadási felületet biztosított a civilek politikai legitimációját firtatóknak.

Univerzális aktivizmus

A civil társadalomról alkotott klasszikus, 1989-es liberális hagyományhoz kapcsolódik a civil ethosz mintája. Ez a fajta aktivizmus a civilség és az állampolgárság egyetemességéből indul ki, annak alanya és tárgya, azaz a cselekvő és a kedvezményezett bárki lehet az adott politikai rendszerben, abból nem zárható ki senki. Ezt az egyetemességet a globalizációra reflektáló tiltakozó mozgalmak és nemzetközi nem kormányzati szervek tágították ki az egyes nemzeti politikai rendszereken túl a globális civil társadalom kategóriájának megteremtésével. A civil ethosz aktivizmusa a politikai döntéshozókat célozza meg intézményi erőforrások és szimpatizánsaik mozgósításával. Idetartoznak többek között a Demokratikus Charta, a Milla, a Tanítanék Mozgalom és a 2012–2013-as diáktüntetések. Az univerzális aktivizmus alapja a civil társadalom újrafelfedezése Kelet-Közép-Európában a demokratikus átmenet során, amikor a fogalom a demokratikus átalakulások kvázi ideológiájává vált.

A civil szervezetek politikai szerepéről szóló politikai diskurzust a vizsgált időszakban végső soron a kelet-közép-európai demokratikus visszarendeződés (*democratic backsliding*) váltotta ki. A visegrádi országokat egykor a demokratikus átmenet előfutárainak tekintették Közép- és Kelet-Európában. A 2010-es évek közepe óta azonban elsősorban Orbán Viktor magyarországi rezsimje, de a Jarosław Kaczyński által de facto vezetett lengyel kormány is a demokrácia illiberális modelljéhez fordult. A visegrádi térség demokratikus visszarendeződése központi témája lett a tudományos elemzéseknek, valamint az európai, észak-amerikai közbeszédben is. Ivan Krastev

már 2007-ben megjegyezte, hogy a liberális konszenzus egy populista Zeitgeist megjelenésével ért véget Kelet-Közép-Európában. Krastev szerint ez a „populista lázadás" a posztnómenklatúra és a liberális elit koalíciója és a neoliberális gazdaságpolitika ellen irányult. A populista erők ígéretet tettek a kelet-közép-európai démosznak, hogy visszaadják hangjukat és szuverenitásukat (Krastev 2007). A véleményformálók és kutatók elsősorban a második Orbán-kormány új rendeleteire és intézkedéseire összpontosítanak. Ezek az új alkotmány vagy az „Alaptörvény", az új médiatörvény, az Alkotmánybíróság korlátozott hatáskörei (Scheppele 2013; Kornai 2015). Mások megpróbálják feltárni az illiberalizmus társadalmi és gazdasági hátterét is (Krastev 2016; Greskovich 2015). Ezen magyarázatok szerint a demokratikus visszarendeződés társadalmi gyökerei a 2008-as pénzügyi válságban, az EU-csatlakozás utáni csalódásban, a demokratikus átalakulással szemben támasztott általános magas elvárásokban, valamint az elitcsoportok alacsony teljesítményében és az alacsony társadalmi mobilitásban keresendőek.

A demokratikus visszarendeződést illetően a beavatkozás és az ellensúly kérdése szintén gyakran ismétlődő kérdés. Az Európai Uniót gyakran tekintik olyan szereplőnek, amely megállíthatja és megfordíthatja az illiberális tendenciákat. Magyarországon az EU intervenciója vagy a kormány szigorúbb felügyelete a Bizottság által visszatérő igény az ellenzéki nyilvánosságban, továbbá tüntetéseken is hivatkozási elem az EU, mind vizuálisan, mind a skandálások során. Valójában azonban az EU közvetetten és akaratlanul is hozzájárul a térség demokratikus visszarendeződéséhez (Bugarič 2014; Bozóki–Hegedűs 2018). Az EU különféle intézményein túlmenően úgy tűnik, hogy a civil társadalom mint a demokráciák természetes „immunrendszere" lehet az ellenállás forrása. Valóban a 2000-es évek közepe óta a civil aktivizmus megváltozott Közép-Kelet-Európában és Magyarországon is. A társadalmi mozgalmak és az alulról építkező kezdeményezések túlléptek a régióban működő

civil társadalom hagyományos keretein, a városi társadalmi mozgalmak pedig a kollektív fellépés új formáit és kérdéseit vezették be (Jacobsson–Saxonberg 2013; Sava 2015). Az alulról építkező kezdeményezések új lendületet kaptak Magyarországon is. A második Orbán-kormány bizonyos intézkedései a széttagolt liberális és baloldali pártokon kívüli civil aktivisták reakcióját váltotta ki. A Milla mozgalom az ellenzék csalódott szavazóit mozgósította 2011-ben az új médiatörvény ellen (Jensen 2015). Három évvel később, a harmadik Orbán-kormány első hónapjaiban, ismét sokan fejezték ki elégedetlenségüket a netadós tüntetések során (Szabó–Mikecz 2015). A Milla később intézményesült, és csatlakozott a baloldali választási koalícióhoz 2014-ben. A netadós tiltakozások a kommunikációs különadó kiterjesztésének visszavonását eredményezték, ám a tiltakozási hullám különféle intézményesülési próbálkozásai nem tudták fenntartani a mozgósítást. 2016-ban a Tanítanék Mozgalom újabb kihívást jelentett az Orbán-kormánynak. A tanárok, a szülők és a diákok tiltakoztak az oktatási rendszer centralizációja ellen. A Tanítanék Mozgalommal párhuzamosan Sándor Mária ápoló és aktivista hívta fel a nyilvánosság figyelmét az egészségügyi reform szükségességére ezeken az eseményeken. A február–márciusi nagyszabású tüntetések nagy várakozásokat keltettek, de a szervezők 2016 második felében nem tudták fenntartani a mozgósítást, következésképpen a média kudarcnak ítélte a mozgalmat. A civil társadalom, illetve a társadalmi mozgalmak azért is merülhettek fel, mint a demokratikus visszarendeződést ellensúlyozó tényezők, mert a Fidesz átütő 2010-es választási győzelme után a politikai baloldal szétesett, és a 2010-es évek közepén továbbra is küzdött a hitelesség hiányával.

A civil társadalom vizsgált szerepe összhangban áll a civil ethosz örökségével Kelet-Közép-Európában és Magyarországon. Ez a fejezet az univerzális civil aktivizmus kapcsán a magyarországi politikailag aktív civil szervezetek diszkurzív lehetőségeit vizsgálja a magyar

nyilvánosságban az úgynevezett civil társadalmi alapkeret (*master frame*) rezonanciájának elemzésével. Az alapkeretek a társadalmi mozgalom központi értelmezési sémái, amelyek segítenek azonosítani a kollektív cselekvés céljait, ellenfeleit és eszközeit. A fejezetben azok a demográfiai tényezők kerülnek megállapításra, amelyek valószínűsítik a civil szervezetek közvetlen politikai szerepének támogatását. Előbb azonban a civil társadalom mint a politika feletti ellenőrzési mechanizmus koncepciójának kelet-közép-európai hagyományát, mint alapkeretet mutatom be. Szó lesz még a civil alapkeret rezonanciájának korlátairól Magyarországon. Végül a fejezet egy reprezentatív mintán keresztül ellenőrzi a civil társadalom alapkeretének rezonanciáját a magyar közvéleményben, és von le következtetéseket a politikailag aktív civil szervezetek diszkurzív lehetőségeiről a magyarországi közéletben.

A civil társadalom értelmezési kerete

A civil társadalom koncepciója szorosan kapcsolódik a felvilágosodás gondolatához, valamint a polgári társadalom létrejöttéhez (Keane–Merkel 2015; Tilly 2004; Tarrow 1993). Magyarországon történetileg különösen a modernizációs erőfeszítések mentén merült fel a civil társadalom és a szélesebb társadalmi részvétel szükségessége. A magyar jakobinus mozgalomban, majd később a reformkorban az államtól való függetlenség a centralizált Habsburg-monarchiától való függetlenséget jelentette. Ennek a fejlődésnek a motorja a liberális, középosztálybeli nemesség volt (Köpeczi 1989). Egyrészt a megyéket nemzeti önkormányzati szervként használták az autonómia nemzeti törekvéseihez, másrészt egyesületek, klubok vagy a Magyar Tudományos Akadémia alapítását olyan mágnások támogatták, mint Széchenyi István. A kettős monarchia idején a gyülekezés és az egyesülés jogát nem törvény szabályozta, hanem

rendelet, amely tetszőleges jóváhagyási eljárásokat tett lehetővé, és a megyék hatáskörébe helyezte. A szelektív jóváhagyási folyamat miatt a kulturális egyesületeket politikai tevékenység céljából is használták, például a mezőgazdasági proletariátus és az etnikai kisebbségek. Ennek volt a következménye az olvasói, irodalmi egyletek különös népszerűsége, amelyek egyszerre szolgálták az írástudás terjesztését és a civil tudatosság fejlesztését (Gyáni 2010). Jogi szabályozásra csak 1938-ban került sor, az egyesülés önkényes jóváhagyási eljárásának gyakorlata a háborúk közötti időszakban is megmaradt. Az autonómiatörekvés hagyományába illeszkedik a népi mozgalom, amely egy sajátos – sem a náci, sem a kommunista rendszerek felé nem elkötelezett – magyar harmadik út révén kívánta a társadalmi egyenlőtlenségeket csökkenteni (Borbándi 1989).

A civil társadalom alapkerete azonban nem a nemzeti autonómiához, hanem a politikai szférától való függetlenséghez és annak ellenőrzéséhez kapcsolódik, amely gondolat a kelet-közép-európai demokratikus átmenetek öröksége. Adam Michnik fogalmazta meg először az autonóm szervezetek, kezdeményezések szükségességét, amelyek kihívást jelentenek a pártállamra egy alternatív társadalom kialakításával a formális kommunista struktúra mellett. Michnik szerint a kommunista Lengyelországban mind a revizionista szocialisták, mind az evolucionisták rossz utat követtek: a revizionisták a kommunista párton keresztül képzelték el a rendszer humanizálódását és demokratizálódását egy revizionált marxizmus alapján. A katolikus pragmatisták – vagy ahogyan Michnik fogalmazott – az evolucionisták a katolikus egyház és az értelmiség számára kívántak relatív függetlenséget szerezni. Ezen a félautonómián kívántak mozgalmat építeni, amely a kommunizmus felbomlása után lehetett volna elképzelésük szerint a vezető politikai erő. Mindkét elképzelés felülről várt a politikai reformra, célja az volt, hogy a kommunista pártot liberálisabb álláspontba tolja, vagy meggyőzze őket arról, hogy nagyobb szabadságot és autonómiát adjanak a nem kommunista elitnek (Michnik 1985). Michnik megfordította ezt a kapcsolatot, amikor azt javasolta, hogy a pártelit helyett a munkásokhoz forduljanak. Ez a másfajta megközelítés, az „új evolucionizmus", ahogyan azt Michnik megfogalmazta, végső soron arra irányult, hogy a munkásosztály kényszerítse ki a kommunista rendszerből a politikai reformokat. A katolikus egyház emellett továbbra is fontos szereplőnek bizonyult, mivel a fokozatosan átalakuló egyház a polgári szabadságjogok fontos támogatójává vált. A stratégia ugyanakkor a prefiguratív módszernek megfelelően a jelenre irányul, célja a „demokratikus szocializmus keretének felépítése", amely nem szükségszerűen intézményesített, jogi struktúra, hanem mindennapi közösség, az emberi interakciók halmaza. Ezt a közösséget „dacolás" útján lehet kidolgozni (Michnik 1985).

Konrád György, a lengyel Szolidaritás lelkes híve az antipolitika fogalmával írta le azt a stratégiát, ami sokban hasonlított az új evolucionizmus gondolatához. Az antipolitika a politikai szférán kívüli mindennapi tevékenységekre utal. Az antipolitika erejét a civil társadalom erkölcsi és kulturális súlyából szerezte meg, amely korlátozhatja a politikai szférát, a politikai hatalmat (Konrád 1987, 92). A civil társadalom ebben a tekintetben a „fékek és ellensúlyok" nem intézményesített része. Konrád elképzelése túlmutat a kommunista rendszeren, mivel a civil társadalmat és az antipolitikát fontos eszköznek tekinti a demokrácia kiterjesztésében, még akkor is, ha az intézményi háttér már demokratizálódott. Az állampolgároknak politikai részvételt kell gyakorolniuk a munkahelyen és a helyi közösségben is. Ebben az értelemben Konrád fogalma hasonló a nyugat-európai új társadalmi mozgalmak demokrácia fogalmához. Az antipolitika akciói különféle kezdeményezéseket, kísérleteket foglalnak magukban, mint például egy új kutatási projekt indítása, független kiadvány, kulturális vállalkozások vagy vállalkozás indítása (Konrád 1987). Konrád szerint a kistermelőkre és a vállalatokon

belüli gazdasági munkaközösségekre, tehát a kibontakozó második gazdaságra és a második nyilvánosság alapjaira, azaz a szamizdat irodalomra támaszkodhatna az antipolitika. Amint azonban Hankiss Elemér megjegyezte, a második gazdaság és a második társadalom kiegészítette a hivatalos társadalmat, mivel további erőforrásokat halmozott fel a rendszerben, és így kielégítette bizonyos fokig az anyagi igényeket (Hankiss 1988).

Csehszlovákiában is megjelent a fentiekre emlékeztető koncepció, bár a kommunista rendszer kevesebb teret hagyott a gazdasági vagy szellemi autonómiák számára. Politikai esszéjében Václav Havel az egzisztenciális forradalom gondolatát mutatja be, amely többek között magában foglalja a „társadalom erkölcsi újjáépítését", az interperszonális és az egyén-közösség kapcsolatok megújítását, valamint a felelősségvállalást (Havel 1985). Az egzisztenciális forradalom politikai következménye közvetett. Az erkölcsi megújulás révén új közösségek és struktúrák fejleszthetők ki, amelyek támogatják a közösségek közötti interperszonális bizalmat, integritást és koherenciát. A félig intézményesített, rövid távú, sokoldalú struktúrák és szervezetek felléphetnek bizonyos társadalmi problémák megoldása, a különféle feszültségek enyhítése érdekében.

Ezek az elképzelések – amelyeket később civil társadalomként fogalmaztak meg – mind a közösségi interakciók autonóm tereire vonatkoznak, mentesek a hivatalos, kommunista rendszer beavatkozásától. Barbara Falk szerint a civil társadalom koncepciója felhasználható a disszidens stratégiák összekapcsolására a nyugati politikai, filozófiai gondolatokkal, vagyis Hegelre, Tocqueville-re és Arendtre való hivatkozásokkal. Ez azt is jelentette, hogy a régió „visszatérhet Európába", a Nyugat felé, ahová mindig is tartozott (Falk 2003). A civil társadalom koncepciója azt is sugallta, hogy a cselekvésnek nem az állam felé kell irányulnia. Egyrészt ez a stratégia megakadályozta a nyílt konfliktusokba való bekapcsolódást a kommunista rezsimmel, amely elkerülhetetlenül szovjet beavatkozáshoz vezetett, mint 1956-ban és 1968-ban. Másrészt a posztmarxizmushoz jobban illeszkedő civil társadalom elmozdulást jelent az államközpontú marxizmustól. A tudományos elemzésben is megjelenik az a gondolat, hogy a párhuzamos társadalom vagy az autonóm interakciók területe fokozatosan megdöntheti a kommunista rendszert, delegitimizálva azt (Arato–Cohen 1992; Ekiert–Kubik 2001). A civil társadalom elképzelése tehát 1989 kvázi ideológiájává vált. Mielőtt a politikai pártok törvényesen megszervezhetők lettek volna, a kelet-közép-európai politikai disszidensek a mozgalmakon és ernyőszervezeteken keresztül fejtették ki a rendszer kritikáját. Magyarországon egy zöldmozgalom, a bős–nagymarosi vízlépcső ellen szerveződött Duna Kör és a szakkollégiumi mozgalom látott el ilyen funkciót. A rendszerváltás idején, a „körök kora" időszakában ugyanakkor a politikai kerekasztal-beszélgetéseknek, fórumoknak a hivatalos, formális intézmények, mint a Hazafias Népfront vagy a KISZ is, helyszínt biztosítottak.

A civil társadalom önmagában politikai hívószóvá vált Közép-Kelet-Európában. Más szóval, az értelmezési keretek elemzése szempontjából, a civil társadalom ethoszát az 1989-es demokratikus átmenet alapkereteként lehet értelmezni, ugyanakkor 2010 óta – ahogyan azt a lenti példák mutatják – Magyarországon is a kormányellenes tüntetések során. Maga az értelmezési keretek elemzése *(framing analysis)* a társadalmi mozgalom kutatásának konstruktivista elmélete. Erving Goffman megfogalmazásában, az értelmezési keretek interpretációs sémák, amelyekkel az emberek az őket érintő események pozicionálásával, érzékelésével, azonosításával és címkézésével megszervezhetik a körülvevő világot és saját helyzetüket (Goffman 1974). Amikor David A. Snow és Robert D. Benford továbbfejlesztette az értelmezési keretek elméletét, úgy vélték, hogy a korábbi kutatások túlzottan a sérelmekre és a szociálpszichológiai következményekre (relatív depriváció, elidegenedés) összpontosítottak, nem pedig az időtől, a tértől és az egyéntől függő

értelmezésekre, amelyek szintén befolyásolhatják a kollektív fellépést. A klasszikus, szociálpszichológiai elmélet ugyanis közvetlen kapcsolatot mutat a sérelmek és a kollektív fellépés között, az erőforrás-mobilizációs elmélet pedig állandó elemként határozza meg a sérelmeket és a politikai részvétel iránti hajlandóságot is (Snow et al. 1986). Snow és Benford azonban hangsúlyozza, a részvétel és a kollektív fellépés folyamatos értelmezés eredménye. A társadalmi mozgalmak kevésbé intézményesített politikai szereplők, tehát nem rendelkeznek ugyanolyan szervezeti és ideológiai háttérrel, mint például a politikai pártok. A társadalmi mozgalmak egy jól meghatározott kérdéshez vagy konfliktushoz kapcsolódnak, amely részét képezheti az értékek és hiedelmek szélesebb halmazának. A mozgalmaknak ugyanakkor nem egy részletes ideológiát kell kidolgozniuk, hanem egy jelentéskörnyezetet, amely mobilizációt és együttes fellépést tesz lehetővé a mozgalmak által elérni kívánt társadalmi, politikai változás érdekében. Tehát a keretek alapvetően a cselekvésre irányulnak.

Snow és Benford a kollektív értelmezési keretek három funkcióját, elemét azonosították (Snow–Benford 1988). A diagnosztikai keretezés segít azonosítani a mozgalom előtt álló problémákat és ellenfeleket. A prognosztikai keretek segítenek megválaszolni a „Mi a teendő?" kérdést, mivel stratégiákat, célokat, eszközöket és cselekvési terveket határoznak meg, továbbá a motivációs keretek elősegítik a közvetlen cselekvést. William A. Gamson az értelmezési keretek három típusát különböztette meg: az igazságtalanság, az ágencia és az identitás keretét (Gamson 1992). Az igazságtalanság kerete segít azonosítani azt a problémát, amelyet egy társadalmi mozgalom le akar küzdeni. A mozgalomnak meg kell határoznia ezeket az igazságtalan gyakorlatokat annak érdekében, hogy tiltakozási igényekké válhassanak. Gamson szerint kritikus pont lehet a mozgalom kérdésének absztrakt jellege, amelyet megszemélyesítéssel lehet kezelni. Egy jó keret célja az absztrakt és a konkrét szinkronizálása, mivel

a tényleges eseményeket a tágabb kontextusba kell kapcsolni. Az ágencia kerete összekapcsolódik annak a tudatosításával, hogy a jelenlegi helyzet megváltoztatható. Az emberek kiábrándulása és a tiltakozás sikereiről szóló szcenárió gyakran akadályozza a kollektív fellépést. Az ágencia kerete meg akarja győzni a lehetséges támogatókat a cselekvés okáról és fontosságáról. Az identitás kerete a „mi" cselekvő meghatározásáról szól, általában az ellenfelek azonosítása révén. Gamson szerint itt három átfedő réteg található: a szervezet, a mozgalom és a szolidaritási közösség. Míg Gamson tipológiája a keretek akcióorientált tulajdonságaira összpontosít, Benford és Snow tipológiája a keretezés interaktív, diszkurzív folyamataival foglalkozik (Benford–Snow 2000).

A mozgalom specifikus értelmezési keretein túl Snow és Benford megkülönböztették az alapkereteket (*master frame*), amelyek nagyobb hatókörrel rendelkeznek, mint egyetlen társadalmi mozgalom (Snow–Benford 1992). Az alapkeretek határozzák meg, hogy kit lehet hibáztatni egy bizonyos problémáért, az egyént vagy a társadalmi kontextust. Az alapkeretek csoportosíthatóak aszerint, hogy korlátozottak vagy részletesebben kidolgozottak-e. A korlátozott alapkereteket nehéz kibővíteni és széles körben alkalmazni, mint például a nukleáris katasztrófa keretét Snow és Benford példájában. A kidolgozott keretek viszont rugalmasabbak és általánosíthatók, mint például a polgári jogok alapkerete (1992). További kutatások bebizonyították, hogy az alapkeretek elősegíthetik a határokon átnyúló hálózatépítést, ami szintén hatással van az ilyen keretek kidolgozására (Caroll–Ratner 1996). A Kelet-Közép-Európában működő mozgalmak szintén kapcsolódtak egymáshoz, és különösen a civil társadalom lengyel koncepciójára támaszkodtak. Ahogyan John K. Glenn megfogalmazta, a civil társadalom az 1989 előtti különféle disszidens mozgalmak fő keretét szolgálta (Glenn 2001). Glenn szerint a civil társadalom alapkeretének igazságtalanságra vonatkozó állítása az emberi jogok megsértése volt, ame-

lyet korábban a helsinki záróokmányban hagytak jóvá 1975-ben. Az identitás kerete a „polgárok" fogalmát alkotta meg, egy kollektív cselekvőt, amelynek esetében a hangsúly a minden egyént megillető jogon és nem a gazdasági helyzeten van, mint az osztály esetében. Ami a cselekvést illeti, a civil társadalom alapkerete azt erőszakmentes cselekvésként és az intézményi reform előmozdításaként értelmezte, tehát nem a politikai hatalom közvetlen átvételeként.

Elżbieta Ciżewska-Martyńska rámutatott arra, hogy a civil társadalom alapkerete, vagy amint azt állítja, az „antipolitika" kerete még mindig meghatározza a társadalmi mozgalmak mozgósítását, a civil aktivitást és a politikai gondolkodást a visegrádi országokban (Ciżewska-Martyńska 2015). Ez az antipolitikai örökség a nem kormányzati szervezetek politikai pártokkal szembeni bizalmatlanságában, a politika moralizálásában és a politikai cselekvés esztétikus formáiban jelentkezik. A civil társadalom alapkerete tehát befolyásolta a régió társadalmi mozgalmait. Ilyen volt az ACTA-ellenes mozgalom Lengyelországban, de Magyarországon megjelenik a politikusok feletti erkölcsi autoritásra való hivatkozás, mivel az egyetemes polgári értékeket képviselik, és nem a partikuláris politikai érdekeket (Arató–Mikecz 2015). Magyarországon ilyen tiltakozási mozgalmak voltak az 1991-es Demokratikus Charta, amelyben Konrád György is részt vett (Bozóki 1996), valamint az említett Milla mozgalom.

A civil társadalom alapkeretére való utalás a magyar tüntetők narratíváiban is felfedezhető. A szemléltetés céljából található itt néhány idézet a Tanítanék Mozgalomról, amelynek jelentős tüntetései hat hónappal az empirikus adatgyűjtés előtt szerveződtek. A Tanítanék Mozgalom egyik tüntetésére való felhívás úgy fogalmazott: „Minden eddiginél súlyosabb veszély fenyegeti a civil szférát, amely az utolsó, ami még betöltheti Magyarországon a fékek és ellensúlyok szerepét" (*Népszava* 2017).

A civil aktivizmusnak azonban nemcsak a politikát kell ellenőriznie, hanem az is a kötelessége, hogy visszaadja a politikába vetett bizalmat. Ahogy a tüntetések egyik fő szervezője, a Pedagógusok Demokratikus Szakszervezetének elnöke egy interjúban mondta: „Hogyan veszük rá őket [a gyerekeket – *M. D.*] minderre, amikor mostanra a politika szitokszóvá vált, és maguk a politikusok tették azzá. Pedig a politika a legszebb szó a világon, mert a polisz, a közösség ügyeivel való törődést jelenti" (Danó 2016).

Sándor Mária, aki a Tanítanék Mozgalom szövetségese és a kórházi ápolók mozgalmának vezetője, megjegyezte, ez a munka minden politikai párttól függetlenül elvégezhető: „Abban az értelemben politizálunk – és erre biztatunk mindenkit –, hogy kiállunk és véleményt mondunk az országban zajló negatív folyamatokról, de ezt pártoktól függetlenül akarjuk megtenni, vagyis azt próbáljuk elérni, hogy az emberek fülében ne csak szitokszó legyen a politika, hanem visszakapja pozitív értékeit is" (Gulyás 2016).

Azt is hozzátette, hogy az ellenzéki pártok problémája a hitelesség hiánya: „Sándor Mária szerint egy ilyen mozgalom folyamatos működése az egyetlen esély arra, hogy a kormány lépéseinek kritikája eljusson az emberekhez, mert az ellenzék elveszítette hitelét" (Gulyás 2016).

A civil aktivista és mozgalomvezetők által tett megszólalások demonstrálják a civil társadalom alapkeretének tartalmát Magyarországon. A keretezés során a magyar aktivisták az egész vagy legalábbis a 2010 előtti politikai osztályt (azaz a szocialista MSZP-t és a konzervatív-jobboldali Fideszt) azonosították fő ellenfelekként. E keret alapján a korrupt, önző és inkompetens elitet hibáztathatják az ország gyenge demokratikus és gazdasági teljesítménye miatt. Ami a prognózist illeti, a régi elit hatalmát és az általános apátiát le lehet küzdeni alulról szervezett kezdeményezések és tudatos politikai részvétel révén. A kollektív fellépés motivációja – és egyben az elvárt eredmény is – a régi elit távozása, amely vonzó lehet az

establishmentellenes attitűdök miatt, ám mint természetéből fakadóan antipolitikai, nem motiválja önmagában a politikai cselekvést.

Érdemes megemlíteni, hogy a civil társadalom kerete teljes mértékben ellentmond az Orbán-kormány civil társadalom fogalmának. Orbán Viktor a 2014. évi, az illiberális demokráciáról szóló beszédében azt állította, hogy azok a civil szervezetek, amelyek politikailag aktívak, és támogatást kapnak külföldi adományozóktól, végső soron külföldről irányított politikai aktivisták. A magyar miniszterelnök véleménye tükrözi a Fidesz demokráciakoncepcióját, amely a demokrácia többségi dimenzióját hangsúlyozza a konszenzusos döntéshozatal és a kisebbségi jogok felett (Böcskei 2013). A kormány így, még ha nem is szándékosan, de végső soron elismerte a civil szervezetek politikai szerepét.

A civil társadalom értelmezési kereteinek rezonanciája

A kollektív cselekvési kereteknek meggyőzőnek kell lenniük egy bizonyos társadalmi csoport számára, különben a mozgósítás kudarcot vall. A keret rezonanciájának koncepciója egy adott értelmezési keret azon képességére utal, hogy képes meggyőzni, ösztönözni az adott társadalmi mozgalom célcsoportját. A keret rezonanciáját, azaz a keret azon képességét, hogy mobilizálja a lehetséges támogatókat, az infrastrukturális és a fenomenológiai korlátok határozzák meg (Snow–Benford, 1988).

Az infrastrukturális korlátok közé tartozik az értelmezési keret központi és hierarchikus helye egy szélesebb hiedelemrendszerben. Magyarországon a civil ethosz antipolitikai tartalma összhangban áll a választók politikai pártokba és politikusokba vetett alacsony bizalmával, ugyanakkor a politikai döntéshozatal, az elköteleződés és a felelősségvállalás nem helyezkedik el központi helyen, amikor a demokrácia hiányáról van szó a közbeszédben. A keretek tartománya és egymáshoz való kapcsolódása egy hiedelemrendszerben szintén az infrastrukturális korlátok közé tartoznak. Az oktatók és a kórházi ápolók mozgalmai a politikával kapcsolatos követelményeken túl a polgári fellépés kérdéseit, a civil társadalmat is beépítették a mozgalom keretébe. A későbbi mobilizációs erőfeszítések azonban azt mutatták, hogy a civil keret nem rezonál azok között, akik elsősorban a munkakörülményeik miatt tiltakoztak.

A fenomenológiai korlátok a célcsoport korábbi tapasztalataira és kognitív állapotára utalnak, amellyel a mozgalom kerete fellebbezni kíván (Snow–Benford 1988). Ezek között az empirikus hitelesség azt jelenti, hogy a mozgalom állítását külső példák miatt megvalósíthatónak tekintik. Mint fentebb rámutattak, a civil társadalom alapkerete mélyen gyökerezik a magyar politikai gondolkodásban, a nyilvános diskurzusokban, valamint referenciaként szolgál a társadalmi mozgalmi gyakorlatban. A tapasztalati összehasonlíthatóság azt jelzi, hogy a keret összhangban van-e a korábbi személyes tapasztalatokkal. Snow és Benford említik a nukleáris leszerelési mozgalom példáját, ahol a nukleáris tél kerete jobb rezonanciát mutatott Európában és Japánban a háború első kézből származó tapasztalatai miatt. Ebből a szempontból a magyar civil szervezetek kevesebb rezonanciára számíthatnak, mivel a társadalom többségének nincs sok tapasztalata a közvetlen demokrácia és a horizontális döntéshozatal terén. A narratív hűség – a fenomenológiai korlátok harmadik eleme – azt jelenti, hogy a keret illeszkedik a tágabb politikai kultúrához. Mivel a politikai cinizmus, a pesszimizmus és a szubjektív politikai kompetenciákba vetett alacsony bizalom a magyar politikai kultúra tipikus elemei (Körösényi 1999), a „bámészkodók" nehezen meggyőzhetőek a kollektív fellépés értelméről, és a támogatók könnyen csalódhatnak, ha nem látnak gyors és alapvető politikai eredményeket. A fenti tényezők számbavétele azt mutatja, hogy a civil társadalom értelmezési kerete nem rezonál a magyar kontextusban *(5. táblázat)*.

5. *táblázat.* A civil ethosz értelmezési keretének rezonanciájára ható tényezők

Infrastrukturális korlátok	Központi jelleg	Alacsony bizalmi szint a politikai pártokban (+)
		Alacsony szintű politikai aktivizmus (–)
	Tartomány és az egymással való kapcsolat	Az anyagi igényeket nem lehetett beépíteni a civil társadalom keretébe (–)
Fenomenológiai korlátok	Empirikus hitelesség	A civil társadalom alapkerete mélyen gyökerezik a magyar politikai kultúrában (+)
	Tapasztalati összehasonlíthatóság	Kevés tapasztalat a közvetlen demokráciában és a horizontális döntéshozatalban (–)
	Narratív hűség	Jó történeti példák hiánya (–)

Ahogy egy politikai rendszer jogi kerete, a szövetségi struktúrák és intézmények meghatározzák a társadalmi mozgalmak politikai lehetőségeinek felépítését (Kriesi 2004), úgy az értelmezési keretek rezonanciája meghatározza a mobilizációs potenciált.

Az utóbbi összefüggés jobb megértése érdekében vezeti be Koopmans és Statham a diszkurzív lehetőségek fogalmát (Koopmans–Statham 1999). A diszkurzív lehetőségek azokra a kulturális és szimbolikus tényezőkre vonatkoznak, amelyek külsőleg befolyásolják az adott társadalmi mozgalom mozgósítási lehetőségeit. Míg a diszkurzív lehetőségek felépítésének fogalmára széles körben hivatkoztak a társadalmi mozgalomkutatásban, a legtöbb tanulmány célja a mozgalmak esélyeit meghatározó kulturális korlátok feltérképezése. A politikailag aktív civil szervezetek diszkurzív lehetőségeinek megértése érdekében a civil ethosz keretének rezonanciáját 1100 fős, reprezentatív mintájú közvélemény-kutatás segítségével teszteltük. A kutatás során a válaszadóknak értékelniük kellett a civil szervezetek szerepéről és feladatairól szóló normatív nyilatkozatokat.

A leíró statisztikák azt mutatják, hogy a válaszadók túlnyomó többsége egyetért a civil szervezetek szerepére vonatkozó normatív állításokkal, azaz az önszerveződés előmozdításával, alternatív szolgáltatások nyújtásával és a társadalmi csoportok képviseletével (*6. táblázat*). Az állam és az önkormányzatok feletti ellenőrzés kapcsán, amely kifejezetten politikai szerepet játszik, a vélemények kiegyensúlyozottabbak.

6. *táblázat.* Melyek a civil szervezetek feladatai?

Feladatok	Egyetért	Nem ért egyet
A civil szervezetek feladata olyan szolgáltatások nyújtása, amelyeket az állam nem tud teljesíteni. (N = 773)	90,9%	9,1%
A civil szervezetek kötelessége bizonyos társadalmi csoportok képviselete. (N = 815)	93,5%	6,5%
A civil szervezetek kötelessége a társadalmi csoportok önszervezésének előmozdítása. (N = 741)	92,4%	7,6%
A civil szervezetek kötelessége az állam és az önkormányzatok ellenőrzése. (N = 688)	53,7%	46,3%

A civil szervezetek és a politikai pártok közötti kapcsolatokat illetően a válaszok tükrözik az antipolitikai érzelmeket, a politikai pártokba vetett alacsony szintű bizalmat (*7. táblázat*). A megállapítások szerint azonban a választók egyértelműen különbséget tesznek a politikai és a civil szerepek között, amikor a választási politikáról és a politikai alternatívákról van szó. A vélemény nélküli válaszadók magas aránya azt mutatja, hogy a civil szervezetek politikai szerepe és relevanciája mint kollektív cselekvési keret nem rendelkezik hierarchikus jelentőséggel.

Többszörös lineáris regressziós elemzés segítségével azonosítottuk azokat a szociodemográfiai tényezőket, amelyek lehetővé teszik a civil társadalom alapkerete jobb rezonanciáját. A függő

7. táblázat. A civil szervezetek politikai szerepe

	Egyetért	Nem ért egyet
A civil szervezetek megbízhatóbbak, mint a politikai pártok. (N = 691)	69%	31%
Csakúgy, mint a politikai pártok, a civil szervezeteknek is feladata politikai ajánlások nyújtása. (N = 640)	58,1%	41,9%
A civil szervezetek jobban kínálnak politikai alternatívákat, mint a pártok. (N = 627)	47,7%	52,3%
A közelgő választásokon egy polgárhoz tartozó pártnak adnám a szavazatomat. (N = 629)	64,7%	35,3%

8. táblázat. A civil társadalmi alapkeretet befolyásoló tényezők

	Nem szabványosított együtthatók		Szabványosított együtthatók		
	B	Std. Hiba	Beta	t	Sig.
(Állandó)	3,186	0,154		20,636	0
Iskolai végzettség	–0,116	0,046	–0,126	–2,512	–0,012
Jövedelem	0,008	0,014	0,031	0,609	0,543
Petíció aláírása	–0,028	0,134	–0,011	–0,213	0,832
Tüntetésen való részvétel	–0,027	0,168	–0,008	–0,162	0,872
Pénz adományozása civil szervezet számára	0,041	0,131	0,015	0,317	0,752
A baloldali, liberális kormányt részesíti előnyben a következő választások után	0,315	0,08	0,189	3,946	0,000
A Jobbik-kormányt részesíti előnyben a következő választások után	0,081	0,096	0,041	0,849	0,396
Budapesten él	–0,098	0,109	–0,046	–0,901	0,368
Falun él	0,298	0,09	0,166	3,315	0,001
Megyeszékhelyen él	0,443	0,103	0,214	4,313	0,000

változó a *6. táblázat*ban szereplő négy változó átlaga. „A civil szervezetek politikai szerepe" azt jelzi, hogy a megkérdezett személy a civil szervezetek közvetlen politikai szerepét támogatja-e vagy sem. A független változókat azon tényezők alapján választottuk meg, amelyek befolyásolják a civil társadalom alapkeretének rezonanciáját *(8. táblázat)*. Az oktatás pozitív korrelációt mutat a politikai részvétellel, tehát feltételezhető, hogy a magasabb végzettséggel rendelkezők elfogadják a civil szervezetek politikai szerepét. Noha a legfrissebb kutatások azt mutatják, hogy az oktatás inkább a felnőttkor előtti tapasztalatok és életválasztások proxyja (Kam–Palmer 2008; Persson 2012), a magyar oktatási szintnek pozitív hatása van mind a választási, mind a közvetlen politikai részvétel formáira (Róbert et al. 2017). Ahogy arra Glenn már rámutatott, a civil társadalmi értelmezési keret az állampolgárokat az általános emberi jogok fogalmával kapcsolta össze az azonos gazdasági helyzet és érdekek által meghatározott osztály helyett (Glenn 2001). A civil társadalom alapkerete elhanyagolja a gazdasági kérdéseket, amelyek korlátozhatják a keret diszkurzív lehetőségeit. Tehát feltételezhető, hogy a keret nem rezonál az alacsonyabb jövedelműek között; így a jövedelmet független változóként vontuk be a modellbe. A politikai aktivizmus szintjét, valamint a közvetlen demokráciával és a horizontális döntéshozatallal kapcsolatos tapasztalatokat közvetlenül a tényleges politikai részvétel méri. Ebből a célból dummy változóként a petíció aláírása, a tüntetéseken való részvétel és a civil szervezeteknek való adományozás lett független változóként bevonva az elemzésbe. A civil szervezetek politikai szerepének támogatása nem függetleníthető a magyar politikai környezettől, ahol a konfliktus a politikailag aktív civil szervezetek és a Fidesz-kormány között zajlik. Következésképpen feltételezhető, hogy azok, akik nem Fidesz vezetésű kormányt láttak volna szívesen a 2018-as választás után, támogatják a civil szervezetek közvetlen politikai részvételét. Ezeket szintén dummy változóként beépítették a modellbe. Végül a

budapesti lakosoknak jobb hozzáférésük van a demonstrációkhoz és a politikailag aktív civil szervezetekhez. Ezért a különféle típusú települések is dummy változóként kerültek be a regressziós elemzésbe. A multikollinearitás miatt a nem megyeszékhelyű városok, továbbá a Fidesz-kormány preferálása kikerültek az elemzésből.

A legmagasabb iskolai végzettség jelentős együttható, amely meglepően negatívan korrelál a civil szervezetek politikai szerepének jóváhagyásával. A nettó jövedelem, amely rendszerint összekapcsolódik az iskolai végzettséggel, ebben a kérdésben azonban nem jelentős. A politikai részvétel különféle formáival szerzett tapasztalatok szintén nem voltak szignifikáns együtthatók a civil szervezetek politikai szerepében. A baloldali liberális kormány preferenciája nyilvánvaló jelentőséggel bír. A baloldali és a liberális válaszadók nyilvánvalóan támogatják a civil szervezetek politikai szerepét. Ez az eredmény jelzi a kérdés beágyazódását a jelenlegi magyarországi politikai vitákba. Fontos azonban megjegyezni, hogy a civil társadalom alapkerete liberális és nem baloldali gyökerekkel rendelkezik, még akkor is, ha részben az posztmarxista koncepció volt. A civil szervezetek politikai szerepének támogatása és következésképpen a rezonancia Budapesten volt a legalacsonyabb.

A legtöbb tiltakozást jó okokból a fővárosban szervezték meg, mivel ott több erőforrás áll rendelkezésre a tüntetők számára, és a politikai szempontból szimbolikus közterületek is Budapesten találhatóak. A magyar rendőrség adatbázisa szerint 2015. november és 2018. július között 1937-et a 3237-ből – azaz a tüntetések 60%-át – Budapesten regisztrálták (G. Szabó–Szabó 2018). A civil társadalom alapkerete jobb rezonanciát mutat a megyeszékhelyeken és a megyei szintű városokban. Ennek a jelenségnek a magyar önkormányzati választási rendszer a valószínű magyarázata. Az önkormányzati választásokon a civil szervezetek ugyanúgy állíthatnak jelölteket, mint a politikai pártok. Bár 1990 óta a civil szervezetek fokozatosan kevesebb szerepet játszanak a helyi politikában,

ennek ellenére 1998-ban a megyeszékhelyeken az önkormányzati képviselői helyek 11,2%-át, 2002-ben 7,8%-át civil szervezetek más civil szervezetekkel koalícióban vagy egyedül nyerték el (Kákai 2003). Míg Budapesten ez az arány 1998-ban 2,5%, 2002-ben 3,1% volt. A civil szervezetek jelenléte az önkormányzati választásokon azonban nem magyarázza a különbséget a megyei székhelyű városok és falvak között, ahol a civil szervezetek még nagyobb szerepet játszottak.

Élményorientált, altruista aktivizmus

Az élményvezérelt, altruista aktivizmus jelenti tipológiánkban a harmadik kategóriát. Akárcsak a civil ethosz és a tranzakciós aktivizmus esetében, jelen esetben is univerzális értékek mentén folyik a politikai cselekvés, tehát minden polgár számára hasznosíthatóak az adott szituációnak megfelelően azok a kedvezmények, amelyeket ez a fajta aktivizmus produkál – amennyiben maga a kedvezményezett is elfogadja azokat az univerzális értékeket. Az élményvezérelt aktivizmus esetében nem konkrét szakpolitikai döntésekre vonatkozik a politikai cselekvés, hanem végső soron a cselekvő belső gazdagítását, élmények szerzését, az individuális élményprojekt (Schulze 1992) megvalósítását célozza meg. Ez a fajta aktivizmus tehát szorosan kapcsolódik a mindennapi élet esztétizálódásához, a hibrid részvételi és önkifejezési formákhoz a művészet, szórakozás, politika és szakértelem szféráinak határmezsgyéjén. Az élményvezérelt aktivizmusnak nemcsak a végpontja az egyén, de a kiindulópontja is az. Akár egyéni akcióról van szó, mint a bojkott vagy a tudatos vásárlás esetében, akár közösségben történik az aktivizmus, a csatlakozás nincs összefüggésben a konkrét érintettséggel, hanem az egyén választásán múlik. Az egyén tehát nem egy foglalkozási kör tagjaként, munkavállalóként, egy beruházás kárvallottjaként elszenvedett sérelem miatt, hanem az univerzális értékek alapján igazolt felháborodások mentén válik aktívvá. A közvetlen sérelem hiánya miatt az aktivizmusra általánosan jellemző *homo politicus* cselekvési motiváció (tenni a közösségért) mellett a szolidaritás a legerősebb húzóerő. Ennek megfelelően erre az aktivizmusra a

szolidaritási tüntetések, az altruista akciók (pl. ételosztás), továbbá az élményvezéreltség, az esztétizálódás következtében a kulturális önkifejezési és alternatív fogyasztási formák jellemzőek.

Az élményvezérelt aktivizmus szorosan kapcsolódik az individuális kollektív cselekvés (*individualized collective action;* Micheletti 2003) jelenségéhez. Az aktivizmus mint politikai cselekvés kibontakozásához vezető, fentebb bemutatott társadalmi folyamatok (oktatás expanziója, szolgáltató szektor bővülése), az új digitális technológiák elterjedése következtében és a globalizáció által az állam szerepének csökkenése miatt a régi politikai intézmények helyett a kevésbé kötött, nem hierarchizált, rugalmas, informális elköteleződési formákat keresik. Ezt a tendenciát ragadja meg az individualizált kollektív cselekvés, amely „felelősségvállalás a hétköznapi viszonyok olyan egyedüli vagy társas alakítása révén, amely megoldást ad azokra a problémákra, amelyek veszélyeztetik azt, amit a cselekvők jó életként azonosítanak" (Micheletti 2003). Az individualizált kollektív cselekvésnek a terepe tehát nem feltétlenül a politika, hanem a formális intézmények alatt elhelyezkedő szubpolitika világa (Beck 1997). Mindez azonban azt is jelenti, hogy az élményvezérelt aktivizmus gyakorlása független az intézményektől, annak keretét maga egy-egy kulturális gyakorlat vagy aktivista közösség adja. A hazai élményvezérelt aktivizmusnak fontos terepei az aktivista szubkultúrákhoz kötődő, az állami és más autoritástól mentes mozgalmár szórakozási és közösségi szabad terek (Poletta 1999). Az élményvezérelt aktivizmus további jellemzője az előőrs politizálást és a strukturális reformokat egyaránt elvető, a kritizált rendszerben előremutató, kreatív, alternatív gyakorlatok és intézmények létrehozását célul tűző prefiguratív akció (Leach 2013). Konkrétan az élményvezérelt mintához tartoznak a prefiguratív gyakorlatokat létrehozó, menekülteket segítő szervezetek, mint a MigSzol, a Migration Aid és a Menedék Migránsokat Segítő Egyesület, amely utóbbi azonban sok tekintetben tranzakciós mintákat

is felmutat. Ezek a csoportok az állammal szemben nem fogalmaznak meg konkrét szakpolitikai javaslatokat, hanem az altruista tevékenység (menekültek számára étel, orvosi ellátás, tisztálkodási eszközök, alvóhely biztosítása) ellátásának zavartalanságát, a civilségre jellemző univerzalitás hiányát róják fel.

Alternatív mozgalmak

A politikai részvétel mint az egyéni kiteljesedés eszköze az 1960–70-es években megjelenő új társadalmi mozgalmak, vagy a német és a magyar mozgalomkutatásban használatos kifejezés szerint az alternatív mozgalmak egyik megkülönböztető jellemzője (Mikecz 2018). A 2014–2018-as ciklusban az alternatív mozgalmiság Magyarországon elsősorban a környezetvédő és a hajléktalanok melletti szolidaritási mozgalomban jelentkezett. A környezetvédelem ügye a legtöbb esetben összekapcsolódik valamilyen helyi érdekkel, mint például a Városliget átépítése vagy az új múzeumi negyed tervezése és építése. 2016 nyarán a Városligetben a konfliktus akkor robbant ki, amikor a Ligetvédők áttörték a beruházó cég biztonsági emberei által emelt kordonokat a Közlekedési Múzeum körül. A Városliget ügye jellegét tekintve nem teljesen új keletű konfliktus, több ehhez hasonló akcióra került sor 2010-et megelőzően. Az aktivisták elszántsága, az odaláncolás, az ülősztrájk mint tiltakozási forma, valamint a másik oldalon az erőszakosan fellépő beruházó képe sokaknak a 2004-es Zengő-ügyből lehet ismerős. Akkor a szocialista-liberális kormány által a Zengő csúcsára tervezett NATO-lokátor ellen tüntettek környezetvédők, a megépítése ugyanis súlyosan veszélyeztette volna a helyi ökoszisztémát, így a fokozottan védett bánáti bazsarózsát, amely állományának döntő része a Zengő gerincén található. A Zengőn is összecsaptak a helyi civilek és az országos zöldszervezetek, így a Greenpeace aktivistái a beruházó cég biztonsági embereivel. A Zengő-ügy azért érdekes, mert a NATO lokátora végül nem épült fel, a környezetvédő tüntetők sikere pedig hozzájárult később a zöld és globalizációkritikus LMP megalakulásához, amelynek jelenlegi és egykori politikusai közül többen táboroztak a Városligetben.

A Zengő hegyi csatát a Mecsekben vívták meg, azonban hasonló konfliktusok a fővárosban is megjelentek a 2000-es években. Ilyen volt a Millenáris Velodrom megvédéséért indult kezdeményezés, az Óbudai-szigetre tervezett Álomsziget ellen szervezett tüntetések és általában a biciklis közlekedést népszerűsítő Critical Mass mozgalom. Ezekben az ügyekben egyrészt az volt a közös, hogy gyakran összeérő aktivista hálózatok szervezték, vettek részt bennük, másrészt mind kapcsolódtak a közterek közösségi használatát hirdető mozgalomhoz. Az angolul *Reclaim The Streets* (RTS) néven ismert mozgalom az 1990-es években jelent meg az Egyesült Királyságban, elsősorban a városokban közlekedő nagyszámú gépjármű ellen tiltakozva. Ebben az időszakban került ugyanis túlsúlyba a városi tömegközlekedéssel szemben a személygépkocsik használata. Az autó azonban nemcsak a kipufogógáz és a zaj miatt terheli meg a várost, de a tulajdonos végső soron lehatárol egy darabot a közterből, ellentétben a tömegközlekedéssel utazóval. Az utca visszafoglalásának igénye ugyanakkor nem áll meg a közlekedési viszonyok kritikájánál. Az 1990-es években kezd a város úgy átalakulni, hogy a kreatív iparágak, a nem materiális termelés központja lesz, ezzel pedig a város köztereivel együtt versenyképességi tényező. Ez a változás új konfliktusokat generál a kreatív ipar dolgozói, a köztereket lehatárolni kívánó profitorientált érdekek és a köztérről kiszoruló korábbi lakosok, valamint az urbánus alternatív létformák között.

A Ligetvédők és a biztonsági őrök közötti incidens kapcsán felmerült az is, hogy miért nem lehetséges olyan mértékben mozgósítani a lakosokat, hogy a tömeg érdemben megakassza az építkezést-fakivágást, ami így tárgyalásra, konzultációra bírná a beruházót.

Ez különösen annak tükrében érdekes, hogy a Greenpeace által rendelt közvélemény-kutatás szerint a megkérdezett fővárosiak 86%-a értett egyet azzal az állítással 2016-ban, hogy a tervezett múzeumok zöldterületeket nem veszélyeztető helyszíneken kapjanak helyet (Greenpeace Magyarország 2016). Bár a nyári időszakban nincs egyszerű dolga a tüntetésszervezőknek, az egészségügy és a közoktatás ügyében is sikerült résztvevőket toborozni a kérdéses időszakban tiltakozásokra. A közparkok helyzete ráadásul lehetőséget adhatott volna szélesebb rendszerkritika megfogalmazására, ahogy az Isztambulban történt, ahol a város központi részén fekvő Gezi parkba tervezett bevásárlóközpont miatt szökkent szárba egy országos tiltakozási hullám. A Városliget ügye azonban nem lett magyar Gezi park. Egyrészről a múzeumok építése nem váltott ki akkora ellenállást, mint a bevásárlóközpontoké. Másrészt fontos elem, hogy bár a már említett urbánus alternatív életformák fontos bázisát jelentik az RTS-mozgalmaknak, sokak számára idegen a rájuk jellemző életstílus-politizálás. Ilyen esetekben szoktak a tiltakozások szervezői támogató eseményeket szervezni, ahol olyanok is részt vehetnek, akik egyébként habitusuk alapján nem láncolnák magukat egy kivágásra ítélt fához. Társadalmi mozgalmak esetében a konfliktus gyakran túlmutat a konkrét ügyön, így az RTS-mozgalom a köztérhasználaton vagy a Ligetvédők tevékenysége a fák kivágásán. A Liget -projektről ugyanis az érintettek, tehát a Városligetet használó lakosok megkérdezése, a velük való egyeztetés nélkül döntöttek. Az RTS-mozgalmaknak és a Ligetvédőknek is alapvetése, hogy a köztér használata sokat elárul a közélet állapotáról is, a konfliktus tehát nemcsak a környezet- és városvédelemről, hanem a politikai részvételről és a demokráciáról is szól.

2017 júliusában újra akcióba lendültek a Ligetvédők, miután a kivitelezők egy öreg fát szerettek volna átültetni az '56-os emlékmű mögött, a fa azonban a zöld aktivisták szerint nem élte volna túl a szakszerűtlen beavatkozást. A Ligetvédők akkor már több mint egy

éve küzdöttek a Városliget zöldfelületét jelentősen csökkentő múzeumi negyed fairtása ellen. A tiltakozást nem kizárólag transzparensekkel, szavakkal, hanem békés, passzív formában a saját testükkel is folytatták az aktivisták. A munkagépekhez láncolták magukat, a buldózerek elé feküdtek, ülősztrájkkal, foglalással akarták megakadályozni egy épület elbontását. Számtalan eset történt ugyanakkor, amikor tettlegességre került sor. Véresre vertek egy ligetvédőt, zárt osztályra zártak egy épületfoglaló tiltakozót, eltörték egy aktivista ujját, és markolókanállal találtak el tüntetőket. Az áldozatok azonban nem tűntek feleslegesnek, a mozgalom elért konkrét részsikereket, így például nem került sor föld alatti kiállítótér kialakítására a Közlekedési Múzeum esetében, valamint végül az előírások szerint járt el a kivitelező az azbeszttel szennyezett bontási törmelékekkel.

A Ligetvédők kényszerítő ereje egyrészt a Városliget megvédésében érdekelt helyi lakosok, a parkot élvezők elköteleződésében rejlik. Számukra a Liget nem olyan ügy, amire rá kell lelni, hanem magától értetődő konfliktus. A Városliget beépítése ugyanis közvetlenül érintette a mindennapjaikat. További fontos erőforrást jelentenek a magyar zöldmozgalmi tapasztalatok. Olyan szervezetek kapcsolódtak be ugyanis a konfliktusba (Greenpeace, Levegő Munkacsoport), amelyek 20-25 évre visszamenőleg képviseltek környezetvédelmi, ökopolitikai ügyeket. Hasonló elszántságot mutatott és ért el szintén sikert a „Maradjanak a Fák a Rómain" csoport is, akik azonban nem kényszerültek arra, hogy testi épségüket kockáztatva akadályozzák meg a fák kivágását. A hasonló zöld kezdeményezések esetében ugyanakkor a mozgalmi cél is világosabban meghatározható, és eredményessége is könnyebben értékelhető, hiszen a döntő az, hogy kivágják-e a fákat, megvalósul-e a vitatott beruházás. Sokak számára ugyanakkor idegen lehet az a Ligetvédőkhöz hasonló aktivista közeg, amit ki is használ a kormánypárti sajtó. A tudatos, konfliktust vállalni kész, az életmódon keresztül is megvalósított zöld politizálásnak ugyanis vannak olyan fogyasztási

mintái, amelyek elsőre szokatlanok. A zöldmozgalom Magyarországon ritkán válik tömegessé, kivételt jelent többek között a Duna Kör a rendszerváltás során és a kisebb politikai jelentőséggel bíró Critical Mass.

A zöld, környezetvédő aktivizmus új fejezetét jelenti a kortárs klímamozgalom, amely a 2010-es évek közepén jelent meg. A mozgalom legfontosabb eseményeit 2018-tól az elsősorban középiskolai tanulók által szervezett pénteki iskolai sztrájkok jelentették. A résztvevők tanulási kötelezettségüket azért tagadták meg, hogy tiltakozzanak a klímaválságra adott elégtelen politikai reakciókkal szemben. A klímamozgalom egyik kezdeményezője annak ikonikus alakja, a korábban magányosan tüntető Greta Thunberg volt. A mozgalom célja a klímaváltozást előidéző gázok kibocsátásának csökkentése, amelynek egyik eszköze a 2015-ös ENSZ klímaváltozási konferencián megfogalmazott egyezmény ratifikálása és betartása. A helyi ügyek helyett a globális egymásrautaltság kap nagyobb hangsúlyt, a politika alatti megoldások mellett az intézményesített politikai szereplőket szólítja fel a mozgalom az azonnali cselekvésre. A környezet- és klímavédelmi célok mellett felfedezhető egy generációs elem is a mozgalomban. A tüntetéseken részt vevő tanulók, fiatalok az idősebb korosztály tagjait teszik felelőssé a fenntarthatóságot, a környezet védelmét figyelembe nem vevő gazdasági, termelési rendszer kialakításáért. A mozgalom eseményeinek, a tüntetések szervezésében meghatározó szerepet játszanak az olyan mozgalmi szervezetek, mint a Fridays For Future és az Extinction Rebellion. Magyarországon már 2018-ban megalakult a Fridays For Future csoport, majd tüntetések szervezésével csatlakoztak a nemzetközi tiltakozási kampányokhoz. Ezek közé tartozik a 2019. március 15-én tartott első, a május 24-i második, majd a szeptember 27-i harmadik globális klímasztrájk. Az utóbbi tüntetésre a szeptember 20. és 27. között megtartott első globális klímahét keretében került sor, amelyen az egész országban folytak

figyelemfelkeltő programok és demonstrációk. Az említett események és a mozgalmi kezdeményezés mellett 2019 nyarán az Amazonas esőerdő tüzei és az egyszer használatos műanyagok fogyasztói bojkottja volt hatással 2019-ben a környezet- és klímavédelmi tudatosságra, figyelemfelhívásra.

Az Eleven Emlékmű: érzelmek menedzselése

Az „Eleven Emlékmű" eredetileg egy flashmob volt, amelyet 2014. március 23-ára szerveztek a Szabadság térre tervezett, majd ott felállított német megszállási emlékmű ellen tiltakozva. Az emlékmű felállítását a magyar kormány kezdeményezte a magyar holokauszt 60. évfordulójára. Magyarországnak a náci sas által megtámadott Gábriel arkangyalként való ábrázolását a tiltakozók a történelem meghamisításaként értelmezték, mint a magyar állam és a hatóságok felelősségének tagadását a magyar zsidók deportálásában. A flashmobra két és fél hónappal az emlékmű felállításának bejelentése után került sor. A szervezők azzal hirdették meg az eseményt, hogy a résztvevők hozzanak magukkal egy darab követ, egy kis keresztet vagy egy személyes tárgyat, amely kifejezheti a résztvevők személyes érzelmeit. A kezdeményezők arra is kérték a résztvevőket, hogy meséljék el saját vagy családjuk történetét, emlékeit, osszák meg másokkal és a nyilvánossággal. A fő cél egy alternatív emlékmű felállítása volt, amely személyes emlékekből, történetekből épül fel. Az esemény nem ért véget a flashmob napján, állandósult az emlékműnek helyet adó terület elfoglalása. Az aktivisták közvetlen akciókat is intéztek az emlékmű ellen: többször eltávolították a kerítést az építkezés körül. Ennek ellenére nem tudták megakadályozni az emlékmű felállítását, amelyet július végén, éjszaka állítottak fel.

Még az emlékmű végleges felállítása előtt egy beszélgetéssorozatot indítottak a mozgalmárok a flashmobbal azonos céllal: egy személyes anekdotákból, történetekből és emlékekből álló alternatív „emlékmű" megalkotása. Miután a kormány felállította az emlékművet, ezek a megbeszélések egyre fontosabbá váltak a mozgalmi közösség számára. Ezeken az eseményeken azonban nemcsak a személyes történeteket mesélték el, hanem az aktuális politikai eseményeket, politikai kérdéseket, művészeti és esztétikai témákat is megvitattak tudósok, politikusok, politikai elemzők részvételével. Később az „objektív" témák domináltak, és a megbeszélések résztvevőit arra is kérték, hogy tartózkodjanak az anekdotáktól, személyes történetektől. Mindeközben egy másik eseménysorozatot szerveztek, az úgynevezett „Szabadság Színpadot", amely egy órával korábban kezdődött ugyanazon a helyszínen. A Szabadság Színpadon verseket olvastak fel, előadásokat, koncerteket tartottak. Itt került sor a Rabszolgák kórusa közös éneklésére Verdi *Nabucco* című operájából, Fischer Ádám vezényletével. Az Eleven Emlékmű beszélgetéseivel ellentétben a Szabadság Színpad teret engedett az érzelmeknek, az örömnek és a szubjektivitásnak.

A társadalmi mozgalmak gyakran megpróbálják háttérbe tolni az érzelmeket, amikor a kívülállók felé mutatják be magukat. Racionálisan kell érvelniük, ha objektív, megbízható szereplőként kívánják felhívni a döntéshozók és a szélesebb nyilvánosság figyelmét. Az érzelmek segítségével ugyanakkor megerősödhet a belső kohézió, a szolidaritás, míg a kívülállók csatlakozhatnak, ha pozitív érzelmeket tud kiváltani a részvétel (Goodwin–Jasper–Poletta 2001). Az Eleven Emlékmű személyes emlékek és érzelmek köré szerveződött, de ezeket időközben „kiszervezték" a Szabadság Színpadra. Ennek ellenére a racionális, objektív viták szintén nem nélkülözik teljesen az érzelmeket. A megfelelő tájékozottság bizalmat adhat, ami a politikai cselekvés fontos feltétele. Mivel az emlékművet végül felállították, és kevés esély mutatkozott arra, hogy eltávolítsák, a

mozgalomnak nem lehetett közvetlen instrumentális célja. Ebben a helyzetben a fő cél a résztvevők és az aktivisták „bizonyos mentális állapotának fenntartása" lehet – ahogyan az egyik beszélgető fogalmazott az Élő Emlékmű egyik ülésén.

Érzelmek és társadalmi mozgalmak mozgósítása

Az 1970-es évekig a kollektív cselekvés tanulmányozásában a szociálpszichológiai megközelítés dominált a társadalomtudományokban. A totalitárius rendszerek tapasztalatai, amelyek a két világháború közötti szélsőséges mozgalmakból fejlődtek ki, igazolták a politikai tiltakozás patologizálását, pszichiátrizálását. A politikai folyamat, az erőforrás-mobilizáció elmélete a társadalmi mozgalmakat racionális szereplőknek tekintette, ezért ezek az elméletek elhanyagolták a társadalmi mozgalmak érzelmi aspektusát. Az erőforrás-mobilizációs elmélettel szemben az új társadalmi mozgalmak alapvetően európai elmélete a kollektív identitásra, az értelmezési folyamatra és a hálózatba szervezett szervezeti struktúrára koncentrált. Az érzelmek szerepe a társadalmi mozgalmak mobilizálásában az ezredforduló után kutatási programmá vált (Aminzade–McAdam 2002; Goodwin–Jasper–Poletta 2001; Flam–King 2005).

Az érzelmeknek az egész mozgósítási folyamatban szerepük van. Az érzelmek spontán tiltakozást válthatnak ki, motiválhatják a támogatókat. A tömeg, amely részt vesz a kollektív cselekvésben, érzelmeket generálhat, indukálhat. Az érzelmek befolyásolhatják a mozgósítás célját is. A társadalmi mozgalom vezetői használhatják az érzelmeket a mozgósítás eszközeként, de az is cél lehet, hogy elérjék az adott érzelmi státuszt. Az érzelmek komoly hatással lehetnek a sikerre, a kudarcra és a tényleges stratégiára (Jasper 2011). A politikai botrányok provokálhatnak és felháborodást válthatnak ki, ami spontán politikai tiltakozásokhoz, később pedig egy társadalmi mozgalom megjelenéséhez vezethet. A tragikus események által kiváltott bánat, gyász szintén hasonló folyamatot idézhet elő.

A büszkeség, a félelem és a boldogság mind olyan érzelem, amely motiválhatja a kollektív cselekvések résztvevőit.

Az érzelmek kategorizálhatók az időtartam és a cél általánossága vagy sajátossága szerint. Az állandóbb, meghatározott tárggyal rendelkező érzelmek, mint például a szeretet vagy a gyűlölet, állandó társas viszonyt feltételeznek, míg a rövidebbek bizonyos váratlan eseményekre adott reakciók. A hangulat általános érzelem egy adott tárgy nélkül, és lehet hosszabb ideig tartó, mint a csalódás, a büszkeség és az optimizmus; vagy rövidebb ideig, mint a boldogság vagy a depresszió (Goodwin–Jasper–Poletta 2001). Társadalmi mozgalmak esetén az érzelmek egy mátrixba rendezhetőek, ahol az egyik dimenzió az érzelem időtartama, tehát hogy folyamatos lelkiállapotról van-e szó, vagy egy esemény kapcsán fellépő érzelmi reakcióról. A másik dimenzió azt jelöli, hogy az érzelem a társadalmi mozgalmon belül vagy azon kívül jelent-e meg (Jasper 1998). Az otthoni vagy családi kapcsolatok, a külső fenyegetéstől (például az ökológiai katasztrófától) való félelem, az előítéletek, valamint a politikusok és politikai intézmények iránti bizalom vagy bizalmatlanság a társadalmi mozgalmon kívüli érzelmek. Külső, reaktív érzelmek általában azok, amelyeket egy erős esemény vált ki. Ezek a már említett politikai botrányok, felháborító döntések vagy katasztrófák. A magyar politikában a legjobb példa az utóbbira Gyurcsány Ferenc őszödi beszéde. A mozgalmon belül hosszabb távon hűség, együttérzés vagy ellenszenv alakulhat ki más aktivistákkal, mozgalmi vezetőkkel és szövetségesekkel szemben. A mozgalmon belüli rövidebb ideig tartó érzelmek a döntéshozók intézkedéseire, valamint a média és egyéb szereplők tevékenységeire adott válaszok.

Az érzelmek menedzselése

Általános elvárás, hogy az egyének társadalmi normák szerint viselkedjenek, amelyeket társadalmi és politikai intézmények határoznak meg. Az intézmények nemcsak a viselkedést szabályozzák,

hanem irányítják is azokat a különböző helyzetekben (Hochschild 2012). Más szavakkal, az intézmények hozzájárulnak az érzelmek menedzseléséhez, ami igaz a kevésbé formális entitások, azaz a társadalmi mozgalmak esetében is. A performatív, látványos tiltakozási formák különösen alkalmasak a támogatók és a szélesebb nyilvánosság érzelmeinek befolyásolására, menedzselésére.

A társadalmi mozgalmak mobilizációjának lényege bizonyos szempontból az érzelmek sikeres menedzselése. A mozgalmi vezetőknek okosan kell manőverezniük az érzelmileg túlfűtött és higgadtabb pillanatok között. Lényeges továbbá, hogy a mozgósított támogatók érzelmeinek összhangban kell lenniük a mozgalom céljaival. A mozgalmon kívülről érkező felháborodást, bánatot, haragot a mozgalom céljainak megfelelően kell artikulálni. Az erős érzelmi tartalommal bíró szimbólumok hatékony eszközök lehetnek a támogatók toborzásában, az elköteleződés elmélyítésében és fenntartásában. Bizonyos esetekben az ellenfelek diabolizálásával, a tőlük való félelem kiaknázásával lehetséges motiválni. A látványos, performatív tiltakozási formák esetében éppen ellenkező folyamat játszódik le. Gyakran használnak a tüntetők politikusokat, ellenfeleiket ábrázoló papírmasé bábukat, amelyek nevetségesként, legyőzhetőként mutatják be azokat. A radikálisabb tiltakozások esetén előfordul, hogy megsemmisítik ezeket a bábukat, ami tulajdonképpen az ellenfél szimbolikus megsemmisítése.

Bizonyos esetekben azonban le kell hűteni a kedélyeket. Noha az erős érzelmek mozgósíthatják a támogatókat, az aktivistákat, de a szélesebb nyilvánosság számára a forrófejű politika visszatetsző lehet. A mozgalom sikere, a hosszú távra szóló tervezés, a nyilvánosság számára szóló pozitív kép kialakítása és az aktivisták elkötelezettségének elmélyítése érdekében nélkülözhetetlen foglalkozni az érzelmekkel. Az érzelmek menedzselése fontos más szereplőkkel való tárgyalások során is. Ahogy Goodwin és társszerzői megjegyzik: „Nem lehet pert indítani azért egy gyár ellen, mert a lég-

szennyezéstől szomorú és ideges leszel" (2001). A nyilvános viták, a politikai tervezés és a döntéshozatali folyamatok során fontos, hogy racionális tárgyalófélként jelenjen meg a mozgalom. Az érzelmek menedzselése azonban nem feltétlenül vonja maga után a manipulációt, valamint az aktivisták, támogatók sem könnyen befolyásolható célpontok. Más szavakkal, az érzelmek menedzselése nem jelenti az aktivisták kihasználását, az érzelmek menedzselése sok esetben ugyanis saját beleegyezésükkel történik. Az érzelmek háttérbe szorítása és a racionális profil hangsúlyozása kielégítheti az aktivisták azon igényét, hogy tájékozott, racionális, meggyőző egyének lehessenek. A szégyen, a bűntudat vagy a félelem büszkeséggé alakítása hatékony stratégia lehet azoknak a mozgalmaknak az esetében, ahol a cél az önkifejezés és kollektív identitásuk elismertetése a társadalom más csoportjai által. Jó példa a melegbüszkeség mozgalma, ugyanakkor az érdem demonstrálása a mozgalmi, hadakozó politika *(contentious politics)* közös jellemzője (Tilly 2004).

A társadalmi mozgalmak vezetői és más politikai események szervezői azonban nem mindenhatóak az érzelmek menedzselésében. Hatásuk korlátozott, függetlenül attól, hogy kialakul-e a valódi érzelmi azonosulás az előadókkal és más résztvevőkkel (Kiss–Szabó 2015). A tiltakozáson való részvétel továbbá szórakozás és élmények forrása is lehet, különösen a látványos, performatív akcióformák esetében. Akárcsak a karneválokon, a tüntetők is színes jelmezekben vonulnak ezeken a tüntetéseken, amit gyakran zene kísér. Ahogy a protesztiválokról írtuk egy korábbi fejezetben, nemcsak a tüntetések válnak egyre hasonlóbbá a zenei fesztiválokhoz, de sok fesztiválnak egyértelmű politikai üzenete van. Ennélfogva ilyen tiltakozások esetén a politikai részvétel maga az öröm forrása.

Az érzelmi menedzsment technikái

Az Eleven Emlékmű mozgósítása során különböző technikákat alkalmaztak a mozgalmárok az érzelmek menedzselésére. Ezeknek

a technikáknak a célja nem bizonyos érzelmi megnyilvánulások egyszerű szabályozása, hanem azok becsatornázása a mozgalom fő céljainak támogatása érdekében. Még maga a mozgalom célja sem volt könnyen meghatározható, mivel nehezen lehetett elképzelni, hogy a kormány végül lebontsa a német megszállás emlékművét. Ahogyan azonban az aktivisták a találkozóikon megjegyezték, a mozgalom sikeresen értelmezte az emlékművet politikai indoktrinációként. Az Eleven Emlékmű esetében így az expresszív célok fontosabbak, mint az instrumentálisak, a mozgalom inkább önmagáról szólt. Mikor ugyanis az Eleven Emlékművet elindították, az egy erős érzelmi tartalmú akció volt. A flashmob során az aktivisták saját családi emlékeikkel, fotóikkal, személyes tárgyaikkal próbálták dekonstruálni a kormány által emelt emlékművet. Ez a technika egy korábbi, közösségi médiában folytatott diskurzus nyomán alakult ki, ahol a holokausztot túlélők gyermekei és unokái osztották meg saját történeteiket. A bánat, a gyász, az emlékezés segítségével ellensúlyozták a kormány üzeneteit.

Az Eleven Emlékmű összejövetelein az érzelmek kezelése érdekében különböző technikákat alkalmaztak. Idetartoznak a különböző közéleti kérdésekről folytatott beszélgetések, amelyek során a mozgalom aktivistái egy körben ülve hallgatják a vendéget, és később feltehetik kérdéseiket is. Az események mindenki számára nyitottak voltak, az aktivisták szórólapokat osztogattak turistáknak angol nyelven, és meghívták a járókelőket, hogy csatlakozzanak a vitához. Az emlékezés nem csupán arról szólt, hogy elmeséljék az aktivisták történeteit, hanem hogy párbeszédet kezdeményezzenek másokkal. A mozgalom célja a történelmi emlékezet közös alapjainak megteremtése volt. Ennek részeként egy alkalommal egy radikális jobboldali fiatalembert hívtak meg egy beszélgetésre, aki korábban inzultált aktivistákat. Egyes tagok azonban úgy gondolták, hogy nem kötelező mindenkivel leülni beszélgetni, vannak egyértelmű határok, míg mások azzal érveltek, hogy az Eleven Emlékmű

egymás meghallgatásáról szól. Sok aktivista számára fontos pillanat volt Rényi András, az Eleven Emlékmű fő kezdeményezőjének vallomása arról, hogy édesapja a kommunista Kádár-rendszer magas rangú kádere volt.

Az összejöveteleket, beszélgetéseket olyan témák mentén szervezik meg, amelyek döntő fontosságúak az érzelmek menedzselése szempontjából. Hat kategóriát lehet megkülönböztetni: 1. holokauszt, történelem és emlékezés, 2. politika és szakpolitika, 3. művészet, 4. ellenzéki stratégiák, 5. demokrácia és 6. önreflexió. Az első kategóriába tartozó események többnyire a magyarországi emlékezetpolitikával, történelmi eseményekkel és személyes történetekkel foglalkoznak. A második, politikai kategória kapcsán sok esetben az aktivisták közismert szakértőket hívnak meg politikai kérdések megvitatására vagy aktuális politikai események elemzésére. Ezeken az összejöveteleken nem az érzelmekről van szó, hanem az adott társadalmi-politikai problémák racionális megértéséről. A harmadik kategória, a művészet szintén szerves részét képezi az Eleven Emlékmű rendezvényeinek. Az Eleven Emlékmű kezdeményezői szorosan kapcsolódnak a budapesti művészeti élethez, és ők maguk is többen művészek vagy kurátorok. A negyedik, az ellenzéki stratégiák olyan események, amikor a társadalmi mozgalmak esélyeit és a sikeres politikai tiltakozás stratégiáját vitatják meg. Az ötödik kategóriába, a demokrácia kérdéseihez azok az alkalmak tartoznak, amikor az aktivisták az illiberális demokráciáról, a sajtószabadságról vagy a demokratikus intézmények állapotáról beszélgetnek. A hatodik kategória esetében a csoport olyan gyűléseket tartott, amelyeken a csoport céljáról, az ideális kommunikációról folyt eszmecsere.

Ellenállás és kultúra

A társadalmi mozgalmak esetében különös jelentőséggel bírnak azok a kulturális gyakorlatok, amelyek kifejezik a tüntetők sérelmeit, elköteleződését, kollektív identitását. Az élményorientált aktivizmus esetében ez sokszorosan igaz, kitüntetett helyen szerepelnek azok a tüntetési formák, amelyek esetében valamilyen kulturális jelentésadás fejezi ki a tiltakozást. Az 1990-es évek óta kezdtek felfutni a különböző nyári fesztiválok Magyarországon is, amelyek az utóbbi évtizedben már nem csak az alternatív, underground zenei stílusokhoz és fogyasztói mintákhoz kötődnek. A fesztiválozás a szórakozásról, a kikapcsolódásról, a közösségi létről szól, és ez utóbbi mozzanat miatt gyakran hordoz implicit vagy olykor explicit politikai üzenetet egy-egy zenei fesztivál, nyári karnevál. Sokszor ugyanakkor a direkt politikai tiltakozásokon jelennek meg a karneváli eszközök vagy formák. A politikai tiltakozások kapcsán a híradások, elemzések legtöbbször a tiltakozó csoport követeléseit, a résztvevők számát, és bizonyos esetekben a tiltakozás erőszakos voltát emelik ki. Ritkábban esik szó a tiltakozások szimbolikus, performatív dimenziójáról; kivételt azok a – hazánkban ritkább – tiltakozó események képeznek, amelyeket látványos karneváli elemek, színes maskarák és ötletes bábuk, transzparensek kísérnek. Az olyan tiltakozó eseményeket, amelyek programjukban, külsőségeikben a zenei, kulturális fesztiválokra, művészeti happeningekre emlékeztetnek, protesztiválnak nevezik.

Maga a protesztivál kifejezés John Jacobs ausztrál „ötletzsokéhoz" és kulturális aktivistához köthető (St John 2008). A protesztivál olyan hagyományokra épít, mint az 50-es évek végén kibontakozó Szituacionista Internacionálé, a 60-as évekből a fluxus mint nemzetközi művészeti irányzat, illetve a hazánkban is ismert ellenkulturális mozgalmak. Az ilyen események szorosan kapcsolódnak az olyan kezdeményezésekhez, amelyek a kreativitáson keresztül az

egyéni és kollektív autonómiára irányulnak. A protesztiválok esetében nehéz elkülöníteni a politikai tiltakozást és az esztétikai önkifejezést. Az újbaloldali és a libertariánus fesztiválokon a témák és az értelmezési keretek az önmegvalósításhoz, az elidegenedés kérdéséhez és az „életvilág gyarmatosításához" kapcsolódnak. A zene a kollektív cselekvés nélkülözhetetlen részét képezte már a chartista mozgalom óta (Bowan–Pickering 2009), és nem véletlen, hogy ezek a formák a felsőoktatás kibővülése és egy új, mobilis, magas kulturális tőkével rendelkező társadalmi réteg megjelenésével váltak népszerűvé. A társadalmi mozgalmak kutatása szempontjából a protesztiválokat nem esztétikai minőségük miatt vagy a művészi törekvések felől, hanem a politikai véleményformálás és cselekvés formájaként és helyszíneként vizsgálják. A protesztiválok szolgáltak mozgalmi szabad térként az Egyesült Királyságban a New Age utazók számára az 1960-as években, vagy például az Egyesült Államokban a Rainbow Family ellenkulturális mozgalom számára az 1970-es években (St John 2008). A protesztiválok a karneválisság hordozóiként enyhíthetik továbbá a társadalmi feszültségeket, dinamizálják a megmerevedett társadalmi struktúrákat, lehetővé téve a társadalmi változásokat. A karnevál során a társadalmi hierarchiák megfordíthatóak, ugyanakkor ezzel egyidejűleg megerősítést is nyernek (Bahtyin 2002). A kortárs események közül népszerű protesztivál a Notting Hill Carnival Londonban, amely a karibi bevándorlók emancipációs küzdelmének fontos eszköze volt. Ugyanezzel a funkcióval bírnak a nyáron rendre megrendezett, karneváli hangulatú Pride felvonulások az LMBTQ-mozgalom esetében. A könnyű szórakozás azonban csillapíthatja is a tiltakozás élét. A berlini városvezetés hatásos ötlete volt az egynapos Mayfest megrendezése Kreuzbergben május elsejére a 2000-es években: a radikális baloldali csoportokat és a május elsejei erőszakos tüntetéseket így végül nem a készenléti rendőrök, hanem a főben szórakozó berliniek tudták – bizonyos fokig – megfékezni, pacifikálni.

Az ellenkultúra legismertebb irányzata Magyarországon a 80-as években az új hullám, amelyhez többek között olyan zenekarok kötődtek, mint a Kontroll Csoport, az Európa Kiadó, a Balaton, a Trabant, az URH. 1991-ben és 1992-ben a késői új hullám zenekarainak részvételével szervezték meg a Pálvölgyi-barlangnál a nagy sikerű Nap-Nap Fesztivált, amely a Sziget közvetlen előzményének tekinthető. Hazánkban manapság a legismertebb protesztivál pedig a Jobbikhoz sok szálon kötődő Magyar Sziget, amely explicit politikai üzenetet hordoz. De az olyan alternatív fesztiválok, mint például a Művészetek Völgye vagy az O.Z.O.R.A. Fesztivál is rendelkeznek társadalmi küldetéssel, még ha ez nem is annyira közvetlenül politikai jellegű, mint a radikális jobboldal esetében. Nem minden fesztivál hordoz politikai jelentést, a protesztivál azonban lehetőséget ad mind a kivonulásra, mind a társas-társadalmi cselekvésre. Mindez azért lényeges, mert egy újabb bizonyítékát adja annak, hogy a választói, állampolgári passzivitás, enerváltság nem általános jelenség, hanem a részvételi lehetőségek elégtelenségéből fakad.

A társadalmi mozgalmak kapcsán a kultúra azonban nemcsak a mozgalmi akcióformára vonatkozhat, de a célra is. Ilyen a melegbüszkeség mozgalma, amelynek célja a melegek, a melegség társadalmi megítélésének megváltoztatása. A leszbikus, meleg, biszexuális és transznemű (LMBT) emberek jogaiért, elismeréséért küzdő melegbüszkeség mozgalma szintén amerikai gyökerekkel rendelkezik. A melegbüszkeség vagy melegfelszabadítás *(gay liberation)* mozgalmának előzménye a Stonewall-lázadás. A Stonewall egy melegbár volt New York bohém Greenwich Village negyedében, ahol 1969-ben egy razzia során összetűzésre került sor az eljáró rendőrök és a bár vendégei között. Egy évvel később került sor a Christopher Street Liberation Day felvonulásra New Yorkban, Los Angelesben, Chicagóban és San Franciscóban (Nagy 2013). A Stonewall-lázadás után Amerika-szerte, majd Kanadában és az Egyesült Királyságban megalakuló Gay Liberation Front (Meleg Felszabadítási Front) cso-

portok a korábbi konzervatív homofil csoportokhoz képest radikálisabbak voltak, önértelmezésük szerint kapcsolódtak az 1960-as évek többi újbaloldali, antikapitalista mozgalmához (Kissack 1995). A melegbüszkeség mozgalmának továbbá hangsúlyos követelése a csoport identitásának külső elismerése, amely az identitáspolitikai mozgalmak jellemzője. A melegmozgalom ugyanakkor nem tekinthető teljes mértékben posztmateriális követeléseket megfogalmazó új társadalmi mozgalomnak. Bár gazdasági követeléseket nem fogalmaztak meg, az LMBT-embereket diszkrimináló joganyagra vonatkozókat azonban igen.

Magyarországon 1961-ben törölték el az azonos nemű párkapcsolat büntethetőségét, a melegjogi szervezetek megalakulására, a melegbüszkeség mozgalmának megjelenésére azonban csak az 1980-as évek végén és a rendszerváltás után kerülhetett sor. 1988-ban engedélyezték a Homérosz Egyesület (Hanzli 2016), 1991-ben a Lambda Budapest (Meleg) Baráti Társaság, majd 1994-ben a Szivárvány Társulás a Melegek Jogaiért megalakulását. Ez utóbbinak a bejegyzését a bíróság megtagadta arra hivatkozva, hogy az alapszabály nem köti ki, hogy csak nagykorúak lehetnek a tagjai, így lehetővé válik a természet elleni fajtalanság bűncselekményének elkövetése. A bejegyzés bírósági elutasítása miatt több ismert közéleti személyiség is tiltakozott, a Szivárvány-ügy lett az első melegjogi tiltakozó akció (Nagy 2019). A magyar melegmozgalom már 1992-ben meg kívánta tartani az első köztéri felvonulását, azonban a kevés érdeklődő miatt végül a Hármashatár-hegyen került sor a Pink Piknik közösségi rendezvényre. Az AIDS világnapja alkalmából 1993-ban fáklyás felvonulást szerveztek meleg aktivisták egy filmfesztiválhoz kapcsolódó programként, majd 1997-ben került sor az első melegfelvonulásra 600 fő részvételével a Duna-korzón (Lux 2008). A 2000-es évek közepétől a radikális jobboldali mozgósítási konjunktúrával párhuzamosan több atrocitás, erőszakos támadás érte a felvonulókat. 2009-ben a rendezvényt már Budapest Pride néven rendezték meg, a résztvevőket videóüzenetben az amerikai Whoopi Goldberg színésznő köszöntötte. Ebben az évben és később is felléptek erőszakosan az ellentüntetők a felvonulás és a kapcsolódó rendezvények helyszínén, továbbá 2011-ben és 2012-ben a rendőrség a közlekedés aránytalan akadályoztatására hivatkozva nem engedélyezte az eseményt, ezeket a határozatokat azonban a bíróság megsemmisítette (Tóth 2013). A 2010-es évektől kezdve viszont a Budapest Pride egyre inkább a fősodor részének tekinthető, a mozgalom és a felvonulás az elismerés tekintetében tehát sikereket ért el.

A melegmozgalom annyiban hasonlít a feminista mozgalomhoz, hogy alapvetése szerint fontos beszélni olyan ügyekről is a politikai nyilvánosságban, amelyekről korábban úgy gondolták, hogy kizárólag a magánszférába tartozik. Ennek oka a mozgalom értelmezése szerint, hogy a nyilvánossághoz való hozzáférés hiányában rejtve marad a nők vagy az LMBTQ-emberek elnyomása, a privát szféra érinthetetlensége okán pedig nem is teremtődik esély a társadalmi beavatkozásra a hátrányosan érintettek, bántalmazottak érdekében. A melegmozgalom is – akárcsak a már említett feminista vagy a zöldmozgalom – az intézmények alatti politikáról (szubpolitika), az életmód, a fogyasztás, az identitás politikájáról szól. A melegbüszkeség kapcsán világosan látszik, hogy mennyivel aktívabbak az ismert civil szervezetek, de a hazai cégek is, mint az ellenzéki politikai pártok, amelyek képviselői részt vesznek akár magán a melegfelvonuláson vagy az azt kísérő rendezvényeken, de nem lehet hallani önálló kezdeményezéseikről. Ez egyrészt érthető a témában rejlő konfliktusok miatt, és a kormánypárt sem kezdeményez kifejezetten ebben az ügyben, amiért nincs is reagálási kényszer, noha a téma politikai jelentősége nem tagadható. A baloldali pártok azonban más szubpolitikai ügyekben sem képesek fellépni, ami már önmagában is emeli a civil szervezetek jelentőségét. Az intézmények alatti politikában ugyanis nehezen tudnak részt venni a politikai

pártok, hiszen a szubpolitika az egyéni kezdeményezések, ad hoc állampolgári koalíciók terepe.

Politikai altruizmus, szolidaritási mozgalmak

Az élményorientált, szolidaritási aktivizmus központi eleme az erkölcsre való hivatkozás a politikai cselekvés során, amely azonban visszavezethető az első társadalmi mozgalmak megjelenésének idejére. A morál privatizálódásának folyamata új lehetőségeket teremtett a társadalmi, politikai kihívók számára a késő felvilágosodás korában, az erkölcsre való hivatkozás így jelen volt már a legkorábbi társadalmi mozgalmak esetében is. Az első modern értelemben vett sikeres társadalmi mozgalomnak a brit rabszolgaság-ellenes mozgalom tekinthető. A rabszolgákat foglalkoztató ültetvényről érkező cukor első bojkottja (1791) és a rabszolgaság betiltása érdekében a király felé benyújtott második petíció között (1806) a brit abolicionisták a pár évtizeddel korábban megjelenő mozgalmi eszközöket használták sikeresen (Tilly 2004). Az új mozgalmi eszközök közé tartoztak a vonulások, petíciók beadása, nyilvános gyűlések tartása, szervezetek létrehozása, létrejött az egy helyre, időre és kultúrára jellemző moduláris tüntetési forma (Tarrow 1993). Egységesebbé vált a követeléstétel, a követelések megfogalmazása és artikulációja (*claim making*) (Tilly 2004). Az új formák és eszközök megjelenését a parlament erősödése, a proletariátus megjelenése és a tőkefelhalmozás, továbbá közvetlenebbül a hétéves háború tette lehetővé (Tilly 2004). A háborúban több ember fizetése a kormánytól függött, hasonlóan nagyobb lett a hatása az egyre erősebb parlamentnek a szélesebb rétegek anyagi helyzetére. A tőkésosztály – részben mint hitelezője – nagyobb hatással bírt a kormányzatra, amelynek következtében a feudális függés alól felszabaduló dolgozórétegek saját jogon léphettek be a politikába, és váltak az előbbiek alkalmi

szövetségesévé. Ezekből a társadalmi koalíciókból nőtt ki a szervezetek, gyűlések világa. A parlament szerepének növekedésével ráadásul a választási gyűlések is lehetőséget és helyszínt biztosítottak a politikai gyűléseknek. A hatalom helyi képviselője elleni direkt akció helyett a központi kormányzatnak címezték követeléseiket, és felismerték érdekazonosságukat az országos média megjelenésével. Az új társadalmi osztályok, az új politizálási fórumok, eszközök és a polgári nyilvánosság megjelenésével azonban nem tűnt el a morális, esetünkben a vallási hivatkozás, noha az nem abban a totalitásban jelent meg, mint a korábbi évszázadokban, ahol a társadalmi változás igényét alapvetően a vallási megújulás hordozta. A brit abolicionista mozgalom vezető alakja, William Wilberforce politikai céljait a következőképpen fogalmazta meg naplójában: „A mindenható Isten két célt tűzött ki elém, a rabszolga-kereskedelem felszámolását és a szokások megreformálását" (Piper 2006). Az abolicionisták vallásos elköteleződése révén jöhet létre a Charles Tilly által WUNC-nak (*worthiness, unity, number, commitment* – alkalmasság, egység, számosság, elköteleződés) hívott minőség felmutatása, ami értelmezése szerint a társadalmi mozgalmak egyik megkülönböztető vonása (Tilly 2006). A vallásos elköteleződés mellett azonban bizonyára olyan anyagi nyomás is szerepet játszott a mozgalom sikerében, mint a már említett, a rabszolgákat alkalmazó ültetvényekről származó cukor bojkottja, amelyben 300 ezer család vett részt 1791 és 1792 között (Tilly 2004).

A morálnak azonban nem csupán az altruista mozgalmak esetében van szerepe, az a közös cselekvés létrehozásához elengedhetetlen kollektív identitás alapja. Az egyes mozgalomkutatási elméletekben azonban különböző koncepciók vonatkoznak a mozgalmak erkölcsi, kulturális mozzanatára. A behaviorizmusban ezek a sérelmek és az ellenfelek beazonosítására alkalmas általánosított hiedelmek. A szimbolikus interakcionizmus megkülönbözteti a tömeg irracionális cselekvésének látszatáért felelős szimbolizációt

és az állandóság fenntartásáért felelős csoportidentitást. Az elmélet szerint az értékorientált mozgalmak célja az uralkodó normák megváltoztatása társadalmi szinten, míg a korlátozott személyes mozgalom egy szűkebb csoport számára biztosít identitást. A relatív depriváció elmélete szerint új eszmék vagy „fogalomalkotó rendszerek" – amelyek lehetnek akár aprólékosan, intellektuális igénnyel kidolgozott ideológiák vagy akár egymásba fűzött indulati reakciók – funkciója a politikai erőszak legitimálása. Az erőforrás-mobilizációs elmélet számára a politikai lehetőségek szubjektív érzékelését a kognitív felszabadulás teremti meg azáltal, hogy egy esemény fontos szimbolikus jelentőséget kap. Az új társadalmi mozgalmak elméletében a kollektív identitás központi szerepet kap mint olyan, ami formálja és formálódik a kollektív cselekvésben, valamint célja is annak (Mikecz 2010). Az erkölcsi mozzanat igen eltérő megragadásának oka azonban nem csupán az elméletek különböző fókuszában, hanem a mozgalmak eltérő jellegében, céljában lelhető fel. A mozgalomkutatás középszintű elméleteiben és magában a mozgalmi gyakorlatban is ugyanakkor a morál megragadható mint a mozgalmi tevékenység célja, mint tiltakozási logika és mint mozgósítási eszköz.

Az erkölcs mint a mozgalmi tevékenység célja

A fentebb bemutatott államközpontú megközelítéssel ellentétben Michael P. Young szerint az életpolitika (*life politics*) határozta meg a rabszolgaság-ellenes és az antialkoholista mozgalom kiteljesedését az Egyesült Államokban (Young 2002). Az 1830-as években az Egyesült Államokban több százezer embert mozgósítottak az ún. hitvalló tiltakozások (*confessional protest*). Ezeken az eseményeken az iszákosság és a rabszolgaság bűnei ellen tiltakoztak, a nyilvános hitvallás és a nemzet bűneire való figyelemfelkeltés igénye bírt elegendő mozgósító erővel. A hitvalló tiltakozásokban célként az egyéni üdvözülés lehetősége és igénye együtt jelent meg a társadalmi változás, normaváltás lehetőségével. Young szerint az Egyesült Államok későbbi mozgalmainak mintát adó „nemzeti társadalmi mozgalom" az 1830-as évek vallásos indíttatású tüntetéseiben, egy altruista mozgalomban született meg, és alakította ki a moduláris tüntetést, tehát a jellemző tiltakozási mintákat. A hitvalló tiltakozások és az 1830-as évek amerikai vallási újjáéledési mozgalma formálta ki azokat a kereteket, amelyek meghatározták az amerikai populista mozgalmat, a polgárjogi mozgalmat és később a feminista, a melegmozgalmat is.

Az egyéni üdvözülés és a társadalmi megújulás együttes igényében megjelenik a későbbről ismert és Young által retrospektív hivatkozott életpolitika (Anthony Giddens). A késő modernitásban ugyanis az individualizálódás hatására megnő az életmódbeli és fogyasztási minták kialakításának szabadsága, ami egyben az élménytársadalmakban (Gerhard Schulze) kényszer is, mint a „jó élet" elérésének, az énprojekt megvalósításának eszköze (Éber 2008). Az egyén nagyobb szabadsága és reflexióra való képessége mellett a tradíciók gyengülésével az egyénnek hétköznapi helyzetekben kell egzisztenciális döntéseket hoznia, amely növeli az egyének politikai cselekvőképességét (Sik 2013). A reflexív modernizációban az intézményes politika alatti, azaz a szubpolitikai szférában (Ulrich Beck) történnek meg azok a gazdasági-ipari döntések, amelyek hatással van az egyének életminőségére, életviszonyaira. Ugyanitt szerveződnek ugyanakkor az említett hatásokkal szemben létrejövő ellenállások is a civil társadalom felől (Gulyás 2015). A késő modernitás társadalomelméleteiben és a hitvalló tiltakozás koncepciójában közös az egyéni normaválasztás igénye. Bár úgy tűnhet, hogy az előbbiek esetében ez a fogyasztáson keresztül történik, míg az utóbbinál az hangsúlyosabban erkölcsi választás következménye, a késő modernitásban összekapcsolódik fogyasztás és erkölcs (vö. tudatos fogyasztás, méltányos kereskedelem). A mások megsegítésére szerveződő altruista mozgalmak, mint a hajléktalanok,

menedékkérők, politikai menekültek, immigráns munkavállalók, harmadik világ melletti szolidaritást hirdető mozgalmak esetében a résztvevőknek nincsen közvetlen haszna a mozgalom sikeréből, míg a szubpolitikai ellenállás, az életpolitika mozgalmaiban (ökológiai, feminista, szexuális) valamilyen kollektív jószágból részesül az egyén, de legalábbis sikerül elérni valamilyen érdeksérelem megszűnését (Passy 2001).

A fogyasztáson keresztül megvalósuló, az erkölcsre mint célra vonatkozó politikai cselekvés mellett léteznek olyan mozgalmi törekvések, amelyek közvetlenül kívánnak hatással lenni a társadalmi normákra, erkölcsre. Ezek a kezdeményezések gramsciánus kategóriával ellenhegemonikus mozgalmakként írhatóak le. Gramsci az osztályelnyomásról írva azt állította, hogy ellentétben a klasszikus marxizmus elméletével, az nem csupán gazdasági relációban történik, ugyanis az uralkodó osztály domináns helyzetbe hozza saját kultúráját, amit azonban konszenzuális módon tesz, függetlennek tűnő intézmények és eljárások bevezetése révén, azaz létrehozza a kulturális hegemóniát (Gramsci 1971). Az uralkodó osztály konszenzusán kívüli kihívóknak így a kulturális hegemóniával szemben kell felvenniük a harcot. Magyarországi baloldali mozgalmi körökben a mozgalmi gyakorlat kialakítása közben hivatkoznak Gramscira, noha ebben az értelemben a legsikeresebb mozgalom a 2000-es évek közepén megerősödő újradikalizmus volt (Mikecz 2012), amelynek sikerült a fősodorba hoznia a radikális jobboldal szimbólumait és kulturális javait. Az erkölcsi változást kitűző mozgalmak erkölcsi eszközöket, így szimbólumokat, mozgalmi szubkultúrákat használnak a cél elérése érdekében. Az erkölcsi változásokat azonban igen nehéz felmérni, ugyanis a már említett kulturális közösségek, szubkultúrák létrehozásán túl az értékek és társadalmi normák változását, új divatok és identitások megjelenését is magában foglalja (Earl 2004).

Az erkölcs mint tiltakozási logika

A tiltakozási repertoár, amiből az adott társadalmi mozgalom választhat, a fentebb már hivatkozott moduláris tiltakozás koncepciójának megfelelően térben, időben és kulturálisan meghatározott. A tiltakozások kapcsán az erkölcs szerepének megértéséhez így nem a gyakran különböző kényszerítő eszközöket ötvöző formákat, hanem azokon túllépve a tiltakozások logikáját érdemes megvizsgálni. Donatella della Porta és Mario Diani a tiltakozások logikájának három típusát, a számosságot, a károkozást és a tanúságtételt különbözteti meg (della Porta–Diani 2006). A számosság logikája szerint a tiltakozás azzal éri el a célját, úgy képes nyomást gyakorolni a döntéshozókra, hogy nagy tömeget bír mozgósítani az adott mozgalom. A döntéshozók és a közvélemény számára a sok ember az ügy, a mozgalom mögött álló társadalmi támogatottságról ad információt, ami demokratikus politikai rendszerekben választási konzekvenciákat hordozhat. A köztéri vonulások, gyűlések tipikusan a számosság logikája szerint képesek hatást elérni, de idetartozik a petíció is. Ha sikerült is sok embert mozgósítani, a számosság logikájának gátat szab a választási ciklusok hossza, továbbá a választók eltérő szakpolitikai preferenciája. A károkozás logikája közvetlen kényszerítő erővel bír. Ha nem teljesül a mozgalom követelése, akkor a károk végső soron magasabb költséget jelenthetnek a döntéshozónak, mint amivel a tiltakozók számára kedvező döntés bírna. A károkozás megvalósulhat tárgyakkal, de akár személyekkel szembeni erőszakban is. Gyakoribb azonban, hogy valamilyen bevételkiesésben vagy a mindennapok bevett ügymenetének, rítusának felborulásában mutatkozik meg. A károkozás szerint éri el célját a sztrájk, a termékek bojkottja, az útlezárás, de ugyanez a logika volt felfedezhető a 2012-es egyetemfoglalás során is (Mikecz 2013). Az utóbbi példa azonban éppen azt mutatja, hogy a károkozás elveszíti kényszerítő erejét, amennyiben éppen a rutin megzavarása válik rutinná.

A politikai altruizmus és az erkölcsre való hivatkozás felől nézve a tanúságtétel tiltakozási logika lényeges. A tanúságtétel nem a demokrácia működését szimuláló számosság vagy a direkt kényszerítő károkozás révén ér el hatást, hanem a résztvevőknek az adott ügy melletti erős elköteleződésének demonstrálása segítségével. A tanúságtétel logikája szerint működő tüntetések azt mutatják meg, hogy a demonstrálók hajlandóak személyes kockázatot is vállalni az ügy érdekében (della Porta–Diani 2006). Itt azonban érdemes különbséget tenni a tüntetés témája és formája között. Egy utcai vonulás során is hivatkozhatnak a szervezők, a résztvevők erkölcsi megfontolásokra, más csoportok melletti szolidaritás fontosságára. A tanúságtétel logikája szerint működő tiltakozási forma is szólhat azonban elosztási, materiális ügyekről. Az éhségsztrájk tipikusan a tanúságtétel logikája alapján működő tiltakozási forma. A sztrájkoló vállalja az éhezéssel járó egészségügyi kockázatokat. Többnyire olyanok alkalmazzák, akik számára nem állnak rendelkezésre más formák, pl. a börtönbüntetésüket töltők esetében. A követelés ugyanakkor nem feltétlenül a szolidaritásra való figyelemfelhívás, a példánkban a fogva tartás körülményeinek javítása is lehet. Kisebb kockázattal jár demokratikus körülmények között morális alapon állva tüntetni hátrányos helyzetű csoportok érdekében, ugyanakkor a tiltakozó elkötelezettségét ekkor a közvetlen haszon hiánya bizonyítja. Az elkötelezettség felmutatása, a kockázatok vállalása és a felsőbb parancsra, normára való hivatkozás jelenik meg a tanúságtétel logikájában. Ezek az elemek a tiltakozás egyik legkorábbi példájában is megjelennek: Szophoklész drámájában Antigoné a királyi paranccsal szembeszegülve, a halálos ítéletet vállalva cselekszik: az isteni, tehát morális törvényeknek megfelelve eltemeti a testvérét.

A tanúságtétel logikája erősen kapcsolódik továbbá a polgári engedetlenség koncepciójához. A polgári engedetlenség elméletét kidolgozó és azt a gyakorlatban megvalósító Henry David Thoreau érvelése szerint az egyén meggyőződése, lelkiismerete fontosabb ve-

zérlő elv, mint a politikai többség. A többség hatalma ugyanis nem abban rejtőzik, hogy erkölcsi szempontból igazuk lenne, hanem fizikai erejükből következik. A többség ugyanakkor nem dönthet lelkiismereti kérdésekben, hanem a célszerűség által diktált szempontok szerint. Az egyén nem mondhat le a lelkiismeretéről a törvényhozó javára. Thoreau szerint ugyanis elsősorban emberek vagyunk és utána alattvalók (Thoreau 2001). A polgári engedetlenség korának problémái, a Mexikóval folytatott háború és a rabszolgaság kapcsán merül fel Thoreau-nál. Ezekben az ügyekben meglátása szerint sokan a déli politikusokat hibáztatják, noha szerinte államának, Massachusettsnek a polgárai – akik az erkölcs, a lelkiismeret mellé helyezik az anyagiakat – is felelősek passzivitásuk következtében a történésekért. Az erkölcsileg megalapozott cselekvés, tehát a polgári engedetlenség alól még az sem mentesíti az embert, ha lelkiismeretesen szavazott. A szavazás ugyanis Thoreau szerint egy játék, fogadás, amiben a szavazó tesz a számára helyesnek vélt opcióra, de annak megvalósulását a többségre hagyja, aktívan nem tesz érte (Thoreau 2001). Az abolicionista nem várhat tehát arra, hogy többség legyen, hanem cselekednie kell, méghozzá teljes befolyásával. A kisebbség ugyanis láthatatlan, erőtlen a többséggel szemben, amíg igazodik hozzá. Az ellenállásra Thoreau az adó be nem fizetését tanácsolja, ami egy békés, vértelen forradalom, miközben az engedelmesség éppen a vérontást támogatja (Thoreau 2001).

Az erkölcs mint mozgósítási eszköz

A mozgósítási folyamat során a mozgalmak vezetői, aktivistái a számukra rendelkezésre álló eszközök révén próbálnak minél több szimpatizáns részvételét elérni, lehetséges szövetségest maguk mellé állítani, az elérhető erőforrásokat allokálni. Ebben a folyamatban is jut szerep az erkölcsnek. A kollektív cselekvés kapcsán az egyik legfontosabb idetartozó megállapítás az erkölcsi ösztönzők szerepéről született. A morális ösztönzők a Mancur Olson által felvetett

potyautas-problémára kívánnak egy választ adni. Olson a közjószágok és a kollektív cselekvés viszonyát vizsgálva elemezte a szakszervezeteken belüli részvételi mintákat. Sok szakszervezeti vezető arra panaszkodott, hogy kevesen jelennek meg a szakszervezeti üléseken, és nehezen vehetők rá a tagok arra, hogy szakszervezeti tisztségeket vállaljanak el. Mikor azonban az Egyesült Államokban országosan üzemi szavazásokat tartottak a szakszervezeti tagság kötelező jellegéről, az első négy évben az üzemek 97 százalékában a szakszervezeti álláspont győzött. Olson szerint a szakszervezeti tagok racionálisan viselkednek, hiszen az erős szakszervezethez gazdasági érdekeik fűződnek, a gyűlések látogatásához azonban nem. Ez a potyautas-magatartás azonban nem jellemző a kisebb szervezeteknél, valamint nem kollektív ösztönzőkkel, pl. biztosítással, álláskereséssel tudják kompenzálni a nagyobb szakszervezetek (Olson 1971). A kollektív cselekvésben való részvétel oka lehet továbbá a közösségnek való megfelelés kényszere, az azzal való azonosulás, amelyet Olson társadalmi vagy szelektív ösztönzőnek nevez. A társadalmi ösztönző azonban Olson szerint inkább a személyes kapcsolatokon is nyugvó kisebb szervezetekben, vagy azok federációiban jelenik meg (Olson 1971). A mozgalmakat kutatók később már kifejezetten morális ösztönzőkről, kötelességről írtak, például a keletnémet tüntetésekben való részvétel motivációjának kutatása során (Opp et al. 1995). A politikai altruizmus, a más csoportok melletti szolidaritási tüntetések motivációja is morális, hiszen nem származik közvetlenül haszna a tiltakozónak a kollektív cselekvésből.

Olson eredeti koncepciója alapján azonban az altruista cselekvő is racionális, hiszen szelektív, a társadalmi ösztönzők miatt cselekszik, célja egy csoport elvárásainak való megfelelés. A potyautas-probléma és az egyes ösztönzők funkciója alapvetően hagyományos közgazdasági elmélet, és így hordozza azt a kiindulópontot, miszerint a cselekvő racionális és önző. Egy másik végpontot képvisel

James M. Jasper munkássága, aki éppen az erőforrások racionális felhasználását középpontba helyező és a sérelmeket adottnak vélő elméletekkel szemben kívánta újragondolni az érzelmek és a kultúra szerepét a társadalmi mozgalmak mozgósítása során. Ahogyan arról az *Art of Moral Protest* című könyvében ír, az érzelmek, a morál és a kognitív folyamatok mind részei a kultúrának Jasper koncepciójában. A kultúra azonban meglátása szerint nem egységes és az egész társadalom által osztott, hanem egyénekre, adott csoportokra jellemző szokásokban, meglátásokban, rituálékban, nyelvezetben, érzelmekben rejtőzik. A kultúra megjelenhet a jelentések explicit megszabottságában, de implicite ott van a tiltakozó cselekvés spontaneitásában is. Másfelől a mozgalmi kultúra egyéni és közös, kollektív is egyszerre (Jasper 1997). A mozgósítás során a morális felháborodás, az érzelmek menedzselésére van szükség a mozgalmi vezetők részéről, amely a politikai altruizmus mozgalmainál a sikeres mozgósítás feltétele.

A morálnak azonban nem csupán az altruista mozgalmak esetében van szerepe, az a közös cselekvés létrehozásához elengedhetetlen kollektív identitás alapja. Az egyes mozgalomkutatási elméletekben azonban különböző koncepciók vonatkoznak a mozgalmak erkölcsi, kulturális mozzanatára. A behaviorizmusban ezek a sérelmek és az ellenfelek beazonosítására alkalmas, általánosított hiedelmek. A szimbolikus interakcionizmus megkülönbözteti a tömeg irracionális cselekvésének látszatáért felelős szimbolizációt és az állandóság fenntartásáért felelős csoportidentitást. Az elmélet szerint az értékorientált mozgalmak célja az uralkodó normák megváltoztatása társadalmi szinten, míg a korlátozott személyes mozgalom egy szűkebb csoport számára biztosít identitást. A relatív depriváció elmélete szerint új eszmék vagy „fogalomalkotó rendszerek" – amelyek lehetnek akár aprólékosan, intellektuális igénnyel kidolgozott ideológiák, vagy akár egymásba fűzött indulati reakciók – funkciója a politikai erőszak legitimálása. Az erőforrás-mobilizációs elmélet

számára a politikai lehetőségek szubjektív érzékelését a kognitív felszabadulás teremti meg azáltal, hogy egy esemény fontos szimbolikus jelentőséget kap. Az új társadalmi mozgalmak elméletében a kollektív identitás központi szerepet kap, mint ami formálja és formálódik a kollektív cselekvésben, valamint célja is annak (Mikecz 2010). Az erkölcsi mozzanat igen eltérő megragadásának oka azonban nem csupán az elméletek különböző fókuszában, hanem a mozgalmak eltérő jellegében, céljában lelhető fel. A mozgalomkutatás középszintű elméleteiben és magában a mozgalmi gyakorlatban is ugyanakkor a morál megragadható mint a mozgalmi tevékenység célja, mint tiltakozási logika és mint mozgósítási eszköz.

A politikai altruizmus lényege tehát, hogy a cselekvő olyan követeléseket fogalmaz meg, amelyek nem közvetlenül számára, hanem egy saját maga érdekében fellépni nem bíró csoportnak teremt előnyöket. A kortárs társadalmakban ezek a csoportok legtöbbször bevándorlók, menekültek, hajléktalanok, etnikai kisebbségek. Az altruista cselekvés végső soron elosztási és jogi emancipációs kérdéseket fogalmaz meg. Saját cselekvésének alapja azonban morális maximákon nyugszik. A társadalmi mozgalmak gyakorlatában ennek lehetőségét a morál privatizálása teremtette meg. A társadalmi mozgalmak tevékenysége így irányulhat magának az uralkodó normáknak, a bevett társadalmi morálnak a megváltoztatására, ahogy ez megjelent az angolszász társadalmakban az abolicionista mozgalom és a vallási újjáéledés formájában. A 20. században az új társadalmi mozgalmak helyezik újra középpontba a morális, kulturális változást mint mozgalmi célt. Az újdonság azonban az, hogy az individualizálódás nyomán az egyén felelőssége nő ennek a társadalmi, politikai változásnak az elérésében. Az egyén feladata így az önmagára, társadalmi helyzetére és politikai jelentőségére való állandó reflexió, az alapján pedig a mindennapi döntésekben a politikai tudatosság, a politika életmóddá formálása. A morál azonban nem csupán célja lehet a mozgalmi cselekvésnek, de az adja

igen gyakran a tiltakozás logikáját is. Az altruista mozgalmak által is alkalmazott tanúságtétel logikája ugyanis azon nyugszik, hogy a tiltakozó azzal mutatja meg elköteleződését az ügy mellett, hogy nyilvánosan vállalja tettéért a retorziókat. Ezzel demonstrálja, hogy az általa képviselt erkölcsi norma erősebb, mint a megváltoztatni kívánt pozitív jog. A politikai altruizmus mozgalmaiban végül a morál mozgósítási eszközként is megjelenik. A szolidaritási mozgalmak vezetői morális ösztönzők révén és az érzelmek menedzselésével képesek minél több támogatót bevonni a kollektív cselekvésbe.

Civil aktivizmus a menekültválság alatt

A nemzetközi szakirodalomban a politikai altruizmus, a szolidaritási mozgalmak leggyakoribb témája a menekültek védelme, a bevándorlók integrálása. A menekültválság korábban nem létező konfliktust artikulált Magyarországon, ugyanakkor megjelentek szép számmal segítő szervezetek és aktivisták is. A menekültválság megmutatta, hogy milyen reakciókra lehet számítani egy olyan helyzetben, amikor nem teljesen működnek a megszokott, kipróbált politikai mechanizmusok. Az ország több pontján, elsősorban a szegedi Nagyállomáson és a fővárosi Keleti pályaudvaron a civil szerveződések és a teljesen alulról szerveződő, még csak be sem jegyzett, informális csoportok szervezték meg az igények felmérését, az adományok befogadását, raktározását, kiosztását. Ezenfelül orvosok, tolmácsok, jogi szakemberek segítettek a menekülteknek, látták el őket információval.

Bárki, aki követte a közösségi médiában az önkéntesek kommunikációját 2015-ben, észrevehette, hogy a civilek próbálják – a már megszokott fordulattal élve – pártpolitika-mentesen megszervezni a munkájukat. A közel 9 ezer taggal rendelkező, zárt Facebook-csoport, a „Segítsünk Együtt a Menekülteknek!" falán többnyire

felajánlásokat, kéréseket lehet olvasni, és nem a menekültválság és a hazai politika összefüggéseiről, a magyar kormány tevékenységének külföldi visszhangjáról szóló hozzászólásokat. Nyilvánvalóan a menekülteket segítő önkénteseknek is van véleményük ezekben az ügyekben, azonban ezt nem a felajánlások és kérések összehangolását koordináló oldalakon osztják meg. Az olyan alulról jövő akciók, amilyenek a segítséget nyújtó civilek tevékenységei, rendszerint nyomot hagynak hosszabb távon is. A témában végzett kutatások azt mutatják, hogy az önkéntesek életre szóló tapasztalattal gazdagodhatnak, és hajlandóak lehetnek máskor is segíteni. Az is növelheti a civil elköteleződést, hogy a széles körben elterjedt vélemény szerint az önkéntesek fontos feladatot látnak el, sok esetben az állam helyett.

A menekültválság során tiltakozásokra is sor került a kormány menekültpolitikája ellen, ezeknek azonban mégsem volt akkora rezonanciája, mint az egy évvel korábbi, 2014-es kormányellenes megmozdulásoknak. Ennek egyik legfontosabb oka, hogy a menekültválság sokkal jobban megosztotta a magyar társadalmat, mint a kormányzati tisztviselők kitiltása az Egyesült Államokból, vagy éppen a netadó ügye. A Republikon Intézet kutatása azt mutatta, hogy még az ellenzéki pártok szavazói között is többségben voltak azok, akik szerint a menekültek veszélyt jelentenek Magyarországra, ezért nem szabad beengedni őket, mint azok, akik szerint kötelességünk a befogadás (Republikon Intézet 2015). A menekültválság esetében továbbá egy hosszabban elhúzódó ügyről van szó, nem képesek tehát hirtelen kitörni az indulatok, az elégedetlenség. A jelenséget, a további fejleményeket körülvevő bizonytalanság és a külföldön is érezhető tanácstalanság ugyanakkor annak is elejét vette, hogy határozott politikai véleményt lehessen kialakítani az ügyben. A menekültválság tehát nem váltott ki egységes kormányellenes hangulatot és utcai akciót. A szakpolitikai bizonytalanság és töredezett európai politikai akarat ellenére is azonban kialakult egy spontán szolidaritási mozgalom Magyarországon.

A 2015-ös menekültválság során azonban nemcsak szolidaritási, de bevándorlásellenes tiltakozások is megjelentek Magyarországon. A menekülttáborok építése elleni civil tüntetések sajátos típust képviselnek, amennyiben kizárólag egy szűk, helyi közösség elsődleges érdekeit fogalmazzák meg. Azonban még ha nehezen is hozhatók összhangba, a partikuláris érdekeknek nem kell feltétlenül tagadniuk a civil társadalom koncepciójának egyetemességét. A menekültügy mellékzöngéjének tűnhet, hogy 2015 augusztusában Sormáson és Martonfán is tiltakoztak a községek lakói (helyi politikusokkal karöltve) a menekültek számára épített konténervárosok, ideiglenes menekülttáborok ellen. Még abban a hónapban Pécsett egy politikamentesnek hirdetett tüntetésen szólaltak fel az Együtt, az LMP és a Jobbik politikusai is. Míg a helyi civilek leginkább a fertőzések, a bűnözés lehetséges növekedése, a terrorveszély és ingatlanjaik értékcsökkenése miatt aggódnak, addig a helyi polgármesterek a kormány és az önkormányzatok közötti párbeszéd, koordináció hiányát rótták fel. Szlovákiában a döntően magyarok által lakott Bősön tartott helyi népszavazáson a megjelentek 96 százaléka utasította el, hogy átmeneti menekültszállás épüljön a község határában.

A menekülttáborok építésével és általában a helyi beruházásokkal szembeni tiltakozások külön típusát képviselik a tüntetéseknek. Ezeknek a tüntetéseknek az összefoglaló neve NIMBY, ami az angol „Not In My Backyard" (azaz ne az én hátsó kertemben) kifejezésből alkotott mozaikszó. A civil társadalomra általában úgy gondolunk, mint egy olyan közegre, ami teret ad a polgárok szabad társulásainak. A civil társadalom koncepciójának egyik fontos eleme az egyetemesség, ami egyrészt azt jelenti, hogy mindenki alanya és kedvezményezettje lehet a civil társadalomban végzett tevékenységeknek. Ez olyan kiindulási alapokat és eljárási normákat feltételez, mint az ember jogainak egyetemessége, a humanizmus, egymás kölcsönös tisztelete. A menekülteknek segítséget nyújtó aktivisták

tevékenysége értelmezhető ebben a keretben, hiszen humanista alapon nyújtanak segítséget az éppen arra rászorulónak, függetlenül azok korától, nemétől, etnikumától. A NIMBY-tüntetések esetében azonban az egyetemes civil társadalom koncepciójával szemben egy partikuláris civil érdek áll szemben. A menekülttáborok ellen tüntetők nem gondolják azt, hogy az ő helyi érdekeik összhangban lennének valamilyen egyetemes civil értékekkel és érdekekkel. Sormáson és Martonfán nem értelmezhető a zöld és a globális igazságosság mozgalom jelmondata: *Think global, act local!* (Gondolkodj globálisan, cselekedj lokálisan!).

A szolidaritási mozgalom és ellenmozgalmának párhuzamos megszerveződése, a menekültek számának növekedése, az elhelyezési kapacitás csökkenése, valamint a növekvő bizonytalanság miatt jogosan merült fel a kérdés 2015-ben, hogy vajon előfordulhat-e több és az eddigieknél erőszakosabb cselekmény. A félelem nem volt alaptalan, hiszen Németországban is több helyen gyújtottak fel menekültotthont 2015-ben, és Heidenauban több napig tartottak a menekültellenes zavargások. Ezek a menekültek kárára elkövetett cselekmények, de az erőszak kezdeményezője a radikális jobboldali csoportok mellett maguk a menekültek és a rendőrség is lehet. A menekültválság során kialakult erőszak nem tartozik a szolidaritási aktivizmushoz, azonban érdemes áttekinteni az erőszak és a társadalmi mozgalmak kapcsolatát.

2015 augusztusában a rendőrség könnygázt vetett be Röszkén a feldühödött tömeg oszlatására. Ezenkívül még kétszer ismeretes, hogy erőszakos cselekményre került sor: Debrecenben a menekülttáborban tört ki zavargás 2015. július elején, valamint szintén júliusban ütöttek meg egy lányt, akinek a barátját menekültnek nézte egy – mint utólag kiderült – büntetés-végrehajtási dolgozó. A fent említett tényleges erőszakos eseteken kívül többször lehetett arról olvasni a menekülteknek segítő önkéntesek beszámolóiból, hogyan inzultálták szélsőségesek a pályaudvarokon, tranzitzónákban tartózkodókat. Továbbá a menekülők útközben megrongálják a déli országrész gazdáinak földjeit és az ideiglenes határzárat is. Ezek a cselekmények nem személyek ellen irányulnak, de a szándékolt károkozás végső soron tárgyakkal szembeni erőszaknak minősül.

A társadalmi mozgalmakkal foglalkozó szakirodalom régóta vizsgálja az erőszak megjelenését és annak eszkalációját (della Porta–Fillieule). Érdemes tehát számba venni, hogy mi tudható az erőszak fellépésének esélyéről. Az erőszak mindig egy viszonyrendszerben jelenik meg, tehát több szereplő kell a kibontakozásához. Ez ráadásul nem statikus helyzetben történik, hanem egy állandó változásban lévő folyamat eredményeként léphet fel, majd eszkalálódhat. Az erőszak megjelenése továbbá annak is függvénye, hogy az egyes szereplők hogyan értékelik a kialakult helyzetet. Egy kocsmai verekedés kiváltó oka lehet akár egy tréfásnak szánt gesztus is. Az erőszak kialakulásának megértését ugyanakkor az is megnehezíti, hogy nemcsak a környezet hatására radikalizálódhat egy csoport, hanem a radikalizálódás is hatással lehet a környezetre. Ennek egyik ismert formája az erőszak eszkalálódása. Röszkénél nem lehetett pontosan tudni, hogy mitől dühödött fel mintegy 200 menekült, de a rendőrség beavatkozásának hatására szerencsére nem radikalizálódott a tömeg, azaz nem eszkalálódott az erőszak. Az erőszak esélye a rendőrség testületi ethoszától is függ. Ellentétben pl. a '70-es évek Olaszországától, Magyarországon a rendőrség a rendszerváltás óta nem lépett fel proaktívan társadalmi ügyekben. A menekültek azonban nem tagjai a magyar társadalomnak, így a „polgárok rendőrsége" testületi szerepnek ebben az esetben vannak korlátai.

A hazai közhangulattal kapcsolatban többször lehetett olyan véleményt hallani, hogy a kormányzati álláspont és az emlékezetes plakátkampány bátoríthatja a radikális csoportokat, felbujthat az erőszakra. Talán furcsán hangzik, de ez az elejét is veheti annak, hogy erőszakosan lépjenek fel a radikális jobboldali csoportok. A tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy elfogadóbb környezetben

kisebb az erőszak esélye, másrészről a kemény kormányzati fellépés okafogyottá teszi a radikális csoportok mozgolódását. A kicsi, szektaszerű csoportok esetében azonban magának a csoportnak a tagjai lesznek az események értékelésének, megítélésének elsődleges forrásai, így könnyen elveszíthetik a kapcsolatot a tagok a külvilággal, ami pedig növeli az erőszakos cselekmények elkövetésének esélyét. Az erőszak megjelenése, majd annak eszkalálódása tehát egy összetett, többszereplős folyamat, amelynek nemhogy bekövetkeztét nehéz megjósolni, de a már megtörtént események közvetett okait sem könnyű feltárni.

A menekültválság során felmerülő erőszakhoz tartoznak azok a nyelvpolitikai küzdelmek, amelyek a mozgalomkutatásban többnyire a frame elmélethez kapcsolódnak. Nem ritka, hogy radikális csoportokat a terrorizmus vádjával illetnek, ugyanis gyakran nehéz világos határt húzni a két csoport között. A terrorcselekményektől való félelem érthető reakció, ahogyan az is, hogy a hatóságok megpróbálják elejét venni annak, hogy a menekülőkkel együtt akár az Iszlám Állam terroristái is beszivároghassanak Európába. A terrorizmusellenes óvintézkedések kapcsán ugyanakkor rendre felmerül, hogy mennyiben arányos az egyes intézkedés a terrorveszéllyel. Ilyen az Egyesült Államokban a digitális privát szféra állami megsértése, az Edward Snowden által megszellőztetett NSA-botrány. Mint ismert, fény derült arra, hogy a hírszerző hivatal az egész világon több mint egymilliárd ember kommunikációját figyelte, beleértve szövetséges országok politikusaiét is. Éppen a menekültválság alatt történt az az eset, amikor a rendőrség és a gyermekvédelem közösen hallgatott ki egy muszlim fiút egy észak-londoni iskolában (Kundnani–Ben 2018). A fiú egy iskolai előadás során az „ökoterrorista" kifejezést használta azokra a radikális környezetvédőkre, akik a fába ütött szögekkel kívánják megakadályozni azok láncfűrészes kivágását. Mindezek után hívták el beszélgetni az Iszlám Államról, követve a fiatalok terrorszervezetekhez való közeledésének megelőzése érdekében hozott ajánlásokat. Világos, hogy nem ugyanolyan súlyú esetekről van szó, és természetesen bármely jogi szabályozás vezethet anomáliához. A fenti példák azonban azt érzékeltetik, hogy milyen körültekintően kell eljárni akkor, amikor egy kormány a terrorcselekmények ellenében kíván fellépni, akár titkosszolgálati, akár más szakpolitikai szinten.

A röszkei esetnél azonban nem a terroristák felkutatásáról, a terrorcselekmények megelőzéséről van szó, hanem arról, hogy a már megvalósult cselekmény terrorista akciónak tekinthető-e vagy sem. Azért is problémás az ügy, mert nem létezik egységes, nemzetközi definíciója a terrorizmusnak. Ami közös a sok meghatározásban, hogy erőszakos cselekményről vagy az erőszakkal való fenyegetésről van szó. A terrorcselekményekre még általában jellemző, hogy előre megtervezettek, valamint céljuk egy adott közösség megfélemlítése. A fogalmi bizonytalanság oka, hogy az egyes államok máshogy értelmezik, hogy mi az erőszaknak, szándékoltságnak és az állam kényszerítésének az a mértéke, amely már kimeríti a terrorcselekmény fogalmát. Hogy jobban megértsük ezt a kérdést, idézzük fel újra a londoni fiú történetét. Előadásában a fiú a radikális zöld aktivistákat nevezte ökoterroristáknak, miközben nem követtek el erőszakot személyek ellen, nem kívánták kényszeríteni az államot vagy megfélemlíteni a lakosságot, amely kritériumok nagyjából megfelelnek a magyar büntető törvénykönyvben foglaltaknak is.

A kollektív direkt akció mindig magában hordozza a konfliktus potenciálját, valamint időről időre a stabil demokratikus rendszerekben is jelentkezhetnek az adott politikai konszenzust és ezzel a békés, elfogadott gyülekezési normákat megkérdőjelező kihívók. Az erőszakot alkalmazó csoportnak ugyanakkor számolnia kell a hatóságok, ellenérdekelt csoportok reakciójával és a közvélemény negatív megítélésével. A politikai tiltakozások során tehát nem kivételes az erőszak különböző formáinak megjelenése, Magyarországon azonban ritkábban kerül sor ilyen akciókra. Az utóbbi évek

emlékezetes erőszakos politikai tüntetése a Fidesz székházát ért támadás volt az első netadós tiltakozás alatt, a „rabszolgatörvény"-ellenes tüntetések során a Kossuth téren felállított karácsonyfa megrongálása volt, amelyek azonban nem mérhetők pl. a németországi Heidenauban folyó menekültellenes erőszakhullámhoz.

Mivel az államot megcélzó tiltakozások során is valamit ki akar kényszeríteni a tüntető csoport, valamint fel akarja hívni a közvélemény figyelmét, és akár erőszakos is lehet a kollektív akció, így könnyen éri a radikálisabb tüntetőket a terrorizmus vádja. A 2015-ös röszkei történések esetében éppen azért érvelhetett a kormány a terrorcselekmény vádjával, mert valójában nem gyakran történnek erőszakos tüntetések Magyarországon, így érthetően felkavarták a közvéleményt a ritkán látható képsorok.

Szolidaritási mozgalmak követeléstétele

A hazai szolidaritási mozgalmak közül a legjelentősebb a hajléktalanok mellett kiálló, a lakhatási szegénység ellen küzdő, továbbá a már említett menekülteket segítő csoportoké a vizsgált időszakban. A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy mi jellemzi a két csoport követeléstételi (*claim making*) eljárását. A téma jelentőségét az adja, hogy e mozgalmak aktivistái nem saját maguk számára tesznek anyagi követeléseket, hanem az erkölcsre hivatkozva és ellenszolgáltatás nélkül küzdenek mások jogaiért és alapvető létfeltételeikért.

Hajléktalan emberek melletti szolidaritás

A „városhoz való jog" kérdésével foglalkozó kortárs társadalmi mozgalom a városi társadalmi mozgalmakban, a globális igazságosság mozgalmában és újabban a megszorító mozgalmakban gyökerezik. A városi társadalmi mozgalmak összekapcsolódnak egy bizonyos környezettel, lokális térrel, és követeléseik általában a kollektív fogyasztás, a kulturális identitás és a politikai önigazgatás köré szerveződnek (Castells 1983). Ezeket a jellemzőket az 1990-es évek sajátos városi társadalmi mozgalma, az alternatív mozgalmaknál röviden már tárgyalt *Reclaim the Streets* (RTS) mozgalom (Jordan 1998) is tükrözi. Az RTS célja a nyilvános terek visszaszerzése volt a helyi közösségek számára. Ez az igény akkor merült fel, amikor az üzleti érdekek érdekében a városokban a köztereket átalakították és kisajátították. A városok a nem anyagi termelés és a kreatív szolgáltató szektor központjává váltak (Florida 2002). Ez az átalakítás megváltoztatta a nyilvános terek hozzáférését és használatát, amelyeket sok esetben elkerített lakóparkok és bevásárlóközpontok magánosítottak. A környezeti szempontból károsabb és helyigényesebb személygépkocsik használatát prioritásként kezelték a tömegközlekedés költségei szempontjából. A város területe a gazdasági versenyképesség tényezőjévé vált. A 2008-as pénzügyi válság után a társadalmi kérdések szembetűnőbbé váltak a városi mozgalmak ökológiai és közösségi érdekein túl. Míg a demokráciáért folytatott mozgalmak (többek között az Occupy, az Indignados, az M-15 mozgalom vagy a Taksim mozgalom) a politikai részvétellel és a pénzügyi és politikai elit felelősségével foglalkoztak, a városi mozgalmak aktívan védték a jelzálogjog áldozatainak érdekeit (Álvarez et al. 2015).

A pénzügyi válság súlyos következményekkel járt Magyarországon is, és különösen a svájcifrank-alapú jelzálogkölcsönök törlesztőrészleteinek nagyarányú megemelkedését okozta. Az újbaloldali-alternatív aktivisták számára a hajléktalanság és a lakásszegénység kitüntetett politikai, mozgalmi üggyé vált. 2011-ben a konzervatív budapesti városvezetés törvénytelennek nyilvánította a hajléktalanságot a második Orbán-kormány támogatásával, bár az Alkotmánybíróság 2012-ben visszavonta az új szabályozást. Válaszként az Orbán-kormány a Fidesz kétharmados többségére támaszkodva megváltoztatta az alkotmányt, amely ezután lehetővé tette a hajlék-

talanság kriminalizálását kulturális, egészségügyi és közbiztonsági okokból. Az „A Város Mindenkié" (AVM) csoport 2011 óta szervezte az úgynevezett „lakásmeneteket", ahol az aktivisták demonstráltak a hajléktalanság kriminalizálása és a jobb életkörülmények érdekében. Eközben az AVM és szövetségeseik nemcsak a hajléktalanságra összpontosítottak, de a mozgalom értelmezési keretének kiszélesítésére is törekedtek azzal, hogy megfogalmazásuk szerint 2-3 millió magyar ember szenved lakhatási szegénységben. Mindazonáltal az Orbán-kormányok alatt a városhoz való jogért folyó demonstráció nemcsak a lakhatás, hanem az emberi méltóság, a demokratikus részvétel és az illiberális rezsim kritikája is. Mindazonáltal az AVM nem egy hagyományos szolidaritási csoport abban az értelemben, hogy a hajléktalan aktivisták a csoport aktív tagjai, részt vesznek kampányaikban és a mindennapi tevékenységekben. Ennek elsődleges célja a hajléktalan és lakhatási szegénységben élő emberek felhatalmazása, politikai ágenciájának erősítése.

Menekültek melletti szolidaritási mozgalom

2015 nyári hónapjaiban hetente több mint 10 ezer menekült lépte át a magyar határt a Nyugat-Európába és főleg Németországba vezető úton. Közülük sokan áthaladtak Budapesten, mivel a magyar főváros is közlekedési csomópont az országban. Amikor a menekültek a Keleti pályaudvaron táborozva várták az ország elhagyásának lehetőségét, a civil szervezetek aktivistái segítettek nekik jogi tanácsadással, étel- és ruhaadománnyal, valamint szállás biztosításával. A magyar és a tágabb európai média elismerte ezen emberek erőfeszítéseit. Az általános nézet szerint a segítő csoportok megmentették a magyarok „becsületét" is, mivel a kormány kemény menekültellenes kampányba kezdett. Először 2015. június 26-án jött létre a menekülteket segítő, MigSzol Szeged önkéntes csoport Szegeden (László 2016).

Később a „Segítsünk Együtt a Menekülteknek" és a Migration Aid csoportokat az adományok, az önkéntesek koordinálása és a

különféle tevékenységek megszervezése érdekében hozták létre aktivisták. A „Segítsünk Együtt a Menekülteknek" aktivista csoport napi 300-400 adag meleg ételt és 1000-2000 szendvicset készített. Igyekeztek szállást találni a menekülteknek, valamint ruhát, takarókat, pelenkákat és higiéniai kellékeket gyűjtöttek és adományoztak a menekültek számára (László 2016). Orvosok is önként jelentkeztek a menekültek megsegítésére, mivel a magyar állam csak nagyon korlátozott orvosi segítséget kínált. Az aktivisták a gyerekek és a felnőttek szórakoztatásával is foglalkoztak rajzfilmek vetítésével, labdákkal, játékokkal. Augusztus végén a magyar hatóságok nem engedték meg, hogy a menekültek vonattal hagyják el az országot, így egyre több menekült szorult a Keleti pályaudvarra. A helyzet súlyosbodásával mintegy 1500 menekült úgy döntött, hogy Ausztriába gyalog utazik. Közben a magyar kormány buszokat küldött a menekültek számára, hogy azzal érjék el az osztrák határt.

A menekültválság idején a legfontosabb segélyszervezetek a Menedék Migránsokat Segítő Egyesület, a MigSzol – Migráns Szolidaritás Csoport –, a Migration Aid és a „Segítsünk Együtt a Menekülteknek" csoport volt. A Menedék kollégái Budapesten, Nyírbátorban, Kiskunhalason, Győrben, Fóton és Vámosszabadiban is dolgoznak. A menekülteknek nyújtott közvetlen segítségen túl a Menedék képzést is szervez szociális munkásoknak, tanároknak, köztisztviselőknek és a bűnüldöző szervek tagjainak. Az agytröszt-ként is működő Menedék célja a nyilvánosság tájékoztatása a migrációval kapcsolatos kérdésekről, előadások tartása az iskolákban, a menekültek társadalmi integrációjának támogatása, és pszichológiai és szociális tanácsadási szolgáltatások nyújtása. Míg a Menedék a menekültválság előtt létrehozott bejegyzett szervezet, a másik három kevésbé formális, nem intézményesített csoport, amelyek a 2015-ös fejleményekre reagálva szerveződtek meg. A MigSzol alulról szervezett magyar, migráns- és menekültcsoport, amely a politikai és társadalmi jogok kiterjesztését szorgalmazza. Aktívan

kampányolnak a fogva tartás és a bevándorlók kiutasítása ellen, és felhívják a figyelmet a menekültek jogaira. A MigSzol ezeket a tevékenységeket nem külső támogatóként, hanem a menekültekkel együtt folytatja. A Migration Aid csoportot eredetileg azért szervezték, hogy segítse a menekülteket, amikor átutaznak Magyarországon, és segítsenek nekik megtalálni a kijelölt menekülttáborokat. Migration Aid csoportok jöttek létre a menekültek által használt útvonalakon és táborokban, többek között Budapesten, Bicskén, Cegléden, Debrecenben, Fóton és Szegeden. Mint fentebb említettük, a Segítsünk Együtt a Menekülteknek csoporttal összehangolták az adományokat, konyhakész ételeket, piperecikkeket adtak a menekülteknek. Az adományokat a Keleti pályaudvartól nem messze lévő pincében tárolták.

A menekülteket, bevándorlókat segítő kezdeményezések megkülönböztethetők aszerint, hogy szerveződésük alapja civil szervezet, NGO vagy társadalmi mozgalom. Azok a nem kormányzati szervezetek, amelyek előmozdítani akarják a migránsok befogadását, nemzetek feletti szinten dolgoztak annak érdekében, hogy nyomást gyakoroljanak a nemzetállamra. A Tamperei Program közös európai bevándorlási politikáról folytatott tárgyalásai és az „ENSZ Migráns munkavállalók és családtagjaik jogainak védelméről szóló nemzetközi egyezménye" lehetőséget adott a civil szervezetek számára a lobbizásra. A bevándorlók érdekében zajló transznacionális társadalmi mozgalmi kampányra példa volt az „Európai akciónap a tartózkodás jogáért és a mozgás szabadságáért", valamint az Euromayday tüntetések a 2000-es években. Ez utóbbi esetben a bevándorlók és menekültek helyzete bekerült a prekariátus koncepciójába (Monforte 2013). Az Egyesült Államokban nagyszabású tiltakozó kampányt indítottak, amikor 2005-ben elfogadták a „határvédelemről, a terrorizmus elleni és az illegális bevándorlás ellenőrzéséről szóló törvényt". Válaszként 3,7–5 millió ember tiltakozott több mint 160 városban (Bloemraad–Voss–Lee

2011). Ahogy Ruud Koopmans fogalmaz, a bevándorlás kérdése háromféle típusú politikai mozgósításhoz köthető az 1990-es évek eleje óta Európában: a bevándorlók által, a bevándorlók ellen és a bevándorlók nevében (Koopmans et al. 2005). A bevándorlókkal szolidáris mozgósítások szorosan kapcsolódnak az antirasszista és antifa mozgalmakhoz, ahol a politikai cselekvés identitásorientált, és erősen kötődik egy befogadó nemzeti identitáshoz (Koopmans et al. 2005). A menekülteket segítő szervezetek és csoportok különböznek ezektől a mozgósításoktól, mivel ezeket nem lehet felfogni a rasszista, bevándorlóellenes mozgósításokra adott reakcióként, és nem is vezethetők le elsősorban politikai identitásból, hanem a segítség gyakorlatán alapulnak. Így a mozgatóerő nem ideológia vagy politikai álláspont, hanem prefiguratív cselekvés.

Módszer

A társadalmi mozgalmak nyilvános tiltakozások során fogalmazzák meg követeléseiket *(claim)*. Bizonyos esetekben a követelések megfogalmazása a tüntetéseken túlmutató tevékenységeket is magában foglalhat, például sajtóközleményeket, nyilvános nyilatkozatokat vagy kommenteket, bejegyzéseket a közösségi médiában. A követelések három elemet foglalnak magukban, nevezetesen egy szubjektumot (ki), egy tárgyat (kit) és egy cselekvést (mit) (Lindekilde 2013). A követeléstétel elemzése *(claims making)* kiterjeszti a klasszikus tiltakozásiesemény-elemzés hatókörét a politikai tiltakozás különböző formáin túl (Koopmans–Statham 1999). A követeléstétel elemzése során a rutinizált, intézményesített cselekmények is tárgyai a kutatásnak. Maga a módszer a tiltakozó események elemzésének és az értelmezési keretek elemzésének a keverékeként fogható fel. A követelések olyan elemek szerint kódolhatók, mint az alany, forma, címzett, kérdés, tárgy és keret (Koopmans et al. 2005), amint az az 9. *táblázat*ban látható. A fejezetben a fent említett segély- és szolidaritási szervezetek, így a Menedék, a MigSzol,

a Migration Aid és a Segítsünk Együtt a Menekülteknek, valamint az AVM követeléseit vizsgálja.

9. táblázat. A követelések elemei

Ki? (alany)	Hogyan? (forma)	Kinek? (címzett)	Mit? (probléma)	Ki / ki ellen? (tárgy)	Miért? (keret)
Migration Aid	hibáztatja	a kormányt	amiért nem biztosít fordítót	a menekültek számára	és így nem teljesíti a nemzetközi kötelezettségeit.

Forrás: Koopmans et al. 2005

A követelések elemzésének forrása a *Népszabadság* nyomtatott változata, az *index.hu*, valamint az MTI volt. Az elemzés időkerete a menekülteket segítő szervezetek esetében a magyarországi menekültválság csúcsa, azaz 2015. május 1. és október 31. között. Az AVM esetében a 2015 és 2018 közötti három év volt az időkeret annak érdekében, hogy hasonló mennyiségű adat álljon rendelkezésre. A szervezetekről szóló cikkeket az egyes szervezetek nevére való kereséssel azonosítottuk. Azokat a követeléseket vettük figyelembe, amelyek esetében a szolidaritási szervezet volt az alany, tehát amelyik a követelést tette. Ugyanazon követelést ugyanabban a cikkben csak egyszer számoltuk meg, de ugyanazt a követelést többször is meg lehetett számolni különböző médiumokban és különböző cikkekben. Az alanyt, a formát és a címzettet a *The Transformation of Political Mobilisation and Communication in European Public Spheres* (A politikai mozgósítás és kommunikáció átalakulása az európai közszférában) kutatási projekt kódkönyve szerint kódoltuk (Koopmans 2002). Egyes kategóriákat egyesítettünk vagy megváltoztattunk a viszonylag alacsonyabb követelések száma és a konfliktusok eltérő jellege miatt. Az ügyek és az értelmezési keretek kategóriáit a kódolás folyamán hoztuk létre, majd tekintettük át az első kódolás után. A kódolást egy erre kiképzett személy végezte. Nem minden követelés esetében lehetett kódolni a címzettet, mivel néhány nem egy adott szereplőre irányult, hanem csak általános nyilatkozatként. A követeléselemzés során a menekülteket segítő csoportok 164 cikkében 111, az AVM 168 cikkében 96 követelést azonosítottunk.

Eredmények

A menekültügyi segélyszervezetek esetében a Migration Aid volt a leggyakoribb szereplő, amely segítőként, szakértőként és politikai tiltakozások kezdeményezőjeként is aktív volt *(10. táblázat)*. A Segítsünk Együtt a Menekülteknek csoport éppen ellenkezőleg, többnyire az adományok gyűjtésével, az elosztás összehangolásával foglalkozott, így kevesebb nyilvános tevékenységet folytatott. A Menedék viszont kevésbé volt aktív a menekültek közvetlen segítésében, inkább a hosszú távú integráció támogatójaként, amelynek a menekültválság 6 hónapja alatt kevésbé volt relevanciája.

10. táblázat. Menekültügyi csoportok követeléseinek száma

Migration Aid	62
Migszol	28
Menedék	14
Segítsünk Együtt a Menekülteknek	7

A követelések leggyakoribb formája mindkét esetben egy sajtóközlemény vagy egy interjú volt, amelyet a sajtó idézett *(11. táblázat)*. A hagyományos média kiemelkedő szerepét tükrözi a közösségi média alacsony aránya is, mint a követelés formája. A menekülteket segítő csoportok csak háromszor fogalmazták meg követelésüket sajtóközlemény útján, esetükben a sajtó volt a kez-

11. táblázat. A követelések formái

Menekülteket segítő csoportok		AVM	
Sajtóközlemény, interjú, idézi a sajtó	69	Sajtóközlemény, interjú, idézi a sajtó	37
Felhívás tiltakozásra, tüntetésen megfogalmazott követelés	26	Felhívás tiltakozásra, tüntetésen megfogalmazott követelés	32
		Konferencia, nyílt levél, petíció	7
Konferencia, publikáció, nyílt levél	9	Kilakoltatás megakadályozása	7
		Koncert, utcai színház, kiállítás	4
Közösségimédia-bejegyzés	7	Közösségimédia-bejegyzés	4
		Bíróság	4

deményező. Az AVM aktívabban kereste meg a sajtót, a közvetlenül a médiában tett 37 követelésből 18-at egy sajtótájékoztatón vagy sajtóközlemény útján fogalmaztak meg. Az AVM tüntetései esetében az olyan események, mint az utcai színház vagy konferenciák és a közvetlen akciók, visszatérő módszerek voltak a követelések megfogalmazásában.

A követelések politikai jellege tükröződik a követelés címzettjére vonatkozó eredményekben is *(12. táblázat)*. A segélyszervezetek az államhoz, az önkormányzatokhoz és a hatóságokhoz fordultak (összesen 73%). A konfliktusban azonban a politikai pártok kisebb szerepet játszottak, csakúgy, mint más civil társadalmi szervezetek. Az AVM célcsoportja a hajléktalanokon kívül az önkormányzati bérlakásokban lakók, így az igények relatív többségét a helyi önkormányzatokhoz címezték. A hajléktalanság bűncselekménnyé nyilvánítása és az államilag finanszírozott lakásépítési projekt érdekében az AVM a központi kormányt és a parlamentet is megcélozta.

12. táblázat. A követelések címzettjei

Menekülteket segítő csoportok		AVM	
Magyar állam, kormány	42	Helyi önkormányzat	37
Helyi önkormányzat	10	Magyar állam, kormány	26
Közvélemény	9	Hatóságok, ügynökségek	10
Hatóságok, ügynökségek	9	Közvélemény	9
Külföldi állam és az EU	5	Politikai párt	7
Ombudsman	4	Parlament	5
Egyház, civil szervezetek	3	Alkotmánybíróság	1
Politikai párt	2		

Az ügyek, amelyekkel kapcsolatban a követelések megfogalmazódtak, azt mutatják *(13. táblázat)*, hogy a menekültekkel szolidáris csoportok főként segítő tevékenységeikre összpontosítottak, kevésbé a politikai változásokra. Idetartoznak a „civil szervezetek és az önkéntesek végezték el a segítő munkát", a „hatóságoknak együtt kell működniük a civil szervezetekkel", „menekülttáborok infrastruktúrája, tranzitzónák" és a „hatóságok végezzék el a feladatukat" követelések (összesen 54%). E követelések szerint az önkéntesek egyedül segítették a menekülteket, a hatóságok segítsége nélkül. Szintén ebbe a kategóriába tartoznak azok a követelések, ahol a segélyszervezetek tájékoztatást nyújtottak a nyilvánosság számára. Itt az igénylők hangsúlyozták, hogy az önkéntesek mennyire keményen és nagyvonalúan dolgoztak a menekültek érdekében. Ugyancsak bírálták a hatóságok alkalmatlanságát és rosszindulatúságát. A második leggyakoribb követelés rámutat a bevándorlóellenes érzelmek és feszültségek enyhítésének fontosságára a magyar társadalomban, csökkentve azzal a menekültekkel szembeni ellenszenvet és félelmet. A segélyszervezetek a kormányt hibáztatták azért, mert ezeket az érzelmeket erősítette a 2015-ös plakátkampánnyal.

A segélyszervezetek gyakran hivatkoztak az emberi jogokra és a menekültek jogaira is. Mindkét állítás (összesen 34%) azon a felfogáson alapszik, hogy Magyarországnak befogadó országnak kell lennie, és a hatóságoknak, a kormánynak tiszteletben kell tartania az emberi jogokat és a menekültek jogait. A „Migrációra vonatkozó jogszabályok, törvények" kategória már inkább politikai kérdések mentén fogalmaz meg követelést. A hazai civil cselekvés politikaellenességét tükrözi az az állítás, miszerint a menekültek segítése nem pártpolitikai kérdés.

13. táblázat. A követelések ügyei

Menekülteket segítő csoportok		AVM	
A civil szervezetek és az önkéntesek végezték el a segítő munkát	23	Lakás, szociálpolitika, hajléktalanszállók, lakásválság	27
A bevándorlóellenes érzelmeket enyhíteni kell	19	A hajléktalanság kriminalizálása, a hajléktalan emberek negatív diszkriminációja	26
Emberi jogok, menekültek jogai	19	Kilakoltatások	16
A hatóságoknak együtt kell működniük a civil szervezetekkel	13	Alternatív lakhatás nélküli családok kitelepítése	12
A menekülttáborok infrastruktúrája, a tranzitzónák	13	A hajléktalan emberek méltósága	4
Rendeletek, törvények a migrációról	10	Nyilvános WC-k	2
		Gyermekek kivétele hajléktalan családokból	2
A hatóságok végezzék el a feladatukat	9	Civil engedetlenség	2
		Határkerítés	2
A menekültválság nem politikai kérdés	3	„Rabszolgatörvény"	1
		Ellenzéki politika	1

Míg a hajléktalanság kriminalizálása kiemelt kérdés volt az AVM számára, a csoport a lakhatási szegénység különböző dimenzióival is foglalkozott, az alternatív lakhatási lehetőség nélküli

kilakoltatásoktól kezdve az általános lakáspolitikáig, valamint a hajléktalanok és a gyermekek jogaiig. A témák ilyen sokfélesége jelzi a csoport szakértelmét, valamint a hajléktalan emberek iránti empátiát elősegítő ügyek kiemelésének stratégiáját. Ilyen kérdések a nyilvános WC-k hiánya, a családok kitelepítése, a hajléktalan gyermekek lakcímének nyilvántartása. Mivel az AVM egy bevett csoport, amelynek tevékenysége túlmutat a szakpolitikai kérdéseken, a kormányellenes tüntetések, így a 2015-ös netadós, majd a 2018-as „rabszolgatörvény"-ellenes demonstrációk során is fogalmaztak meg követeléseket. Tettek továbbá követeléseket a polgári engedetlenséggel kapcsolatban, amely a csoport stratégiájának és a kilakoltatások blokkolásának alapvető eleme.

14. táblázat. A követelés tárgyi szereplője

Menekülteket segítő csoportok		AVM	
Menekültek	83	Hajléktalan emberek	36
Segélycsoportok	18	Családok	18
		Lakásszegénységben élők	15
Politikai pártok	4	Bérlők, budapesti lakosok	10
		A kilakoltatással fenyegetett emberek	5
Lakosok	2	Kiskorúak	3
		Roma emberek	2
LMBT-emberek	2	Polgári engedetlenségben részt vevők	2
		Menekültek	2
Hatóság	1	Alkalmazottak	1
		Ellenzék	1

Nem meglepő, hogy a menekülteket segítő csoportok a legtöbb esetben a menekültek érdekében fogalmaztak meg követeléseket. A segélycsoportok, maguk a civil aktivisták kerültek a második helyre, ami összefügg a szervezetek önzetlenségével kapcsolatos állítá-

sokkal és a magyar hatóságok alkalmatlanságával a válság kezelésében. A politikai pártok negatív szereplőként jelentek meg, mivel a segítő szervezetek azt állították, hogy a menekültek segítésének apolitikus tevékenységnek kell lennie. Mivel a MigSzol részt vett a melegbüszkeség-kampányban, a melegek is a követelések tárgyi szereplői voltak. Az AVM esetében változatosabbak a követelés tárgyi szereplői. Megkülönböztetik a hajléktalan családokat, a lakásszegénységben szenvedőket, a bérlőket, a roma embereket és a hajléktalan gyermekeket. Ez a sokszínűség azt tükrözi, hogy az AVM a hajléktalanság és a lakhatási szegénység kérdésének különféle aspektusaira összpontosít *(14. táblázat)*.

15. táblázat. Erkölcsileg igazolt értelmezési keretek

Menekülteket segítő csoportok		AVM	
Civil önzetlenség	14	Gyermekek, családok védelme	36
A félelmet csillapítani kell, szolidaritásnak kell lenni	13	Hajléktalan emberek méltósága	18
A kormány gyűlöletet gerjeszt	12	A polgári engedetlenség erkölcsileg megalapozott	10
Gyermekek, családok védelme	2	A félelmet csillapítani kell, szolidaritásnak kell lenni	5
A menekülteket magukra hagyták	1	A baloldali politikai pártok hitelessége	3

Nyilvánvaló különbség van a két csoport között abban, hogy erkölcsileg megalapozott kereteket alkalmaznak a követelések megfogalmazása során. A menekülteket segítő csoportok esetében a 109-ből 42 kérelemnek volt erkölcsi kerete, míg az AVM esetében a 96-ból csak 25-nek. A menekülteket segítő csoportok 14-ben érveltek azzal, hogy a civil altruizmus erkölcsileg magasabb rendű. A fellépést indokolták továbbá a menekültekkel szembeni negatív érzelmek és a kormány kampánya is. Az AVM kevésbé alkalmazott erkölcsre hivatkozó értelmezési kereteket, a legtöbb esetben a családok és a hajléktalan emberek méltóságának védelmével indokolták cselekedeteiket *(15. táblázat)*.

16. táblázat. Az erkölcs jelenléte az ügyek, formák és keretek szintjén a követelések megfogalmazása során

Az erkölcs megjelenése a követelések megfogalmazása során	Menekülteket segítő csoportok	AVM
Követelési ügyek: a társadalmi értékek megváltoztatása	++	++
Követelések formája: a tanúságtétel	–	++
Követelések értelmezési kerete: erkölcsi ösztönzők és hivatkozások	++	+

A követeléstétel-elemzés eredményeit a *16. táblázat* foglalja össze. Mindkét szolidaritási mozgalom szempontjából fontos kérdés volt megváltoztatni a célcsoportjaikról alkotott negatív közvéleményt. A tanúságtétel logikája azonban inkább az AVM-re volt jellemző, amely a kilakoltatások megakadályozását használta aktivistái elkötelezettségének demonstrálására. A menekülteket segítő csoportok kereteinek csaknem fele erkölcsileg megalapozott volt, míg az AVM gyakrabban alkalmazott szakértelmet és racionális érveket.

Az egyetemfoglalás mint akcióforma és felszabadított tér

A Színház- és Filmművészeti Egyetem 2020. évi elfoglalása mellett a hallgatói mozgalom szempontjából kiemelt jelentőségű volt a 2013-as egyetemfoglalás, azaz az ELTE BTK „A" épületében lévő egyik nagyelőadó elfoglalása a felsőoktatási keretszámok csökkentése,

a hallgatói szerződés és a felsőoktatási forráskivonással szembeni tiltakozás kifejezése és a hallgatók hat pontjának elfogadtatása érdekében. A következőkben az egyetemfoglalást mint akcióformát, valamint az egyetemi campus elfoglalt fizikai terének jelentőségét vizsgálom meg. Noha mind a 2013-as, mind a 2020-as egyetemfoglalás kapcsán megjelentek külső szimpátiatüntetők, a horizontális döntéshozatal, a prefiguratív akció, az aktivista önreflexió indokolja a tiltakozási formának az élményvezérelt aktivizmusnál való tárgyalását.

Előzmények

A kortárs diákmozgalmak, egyetemfoglalások előképe Észak-Amerikában és Európában az 1960-as évek végének és az 1970-es évek elejének diákmozgalmai. Az akkori akcióformák, külsőségek, értelmezési keretek rendre megjelennek a diákmozgalmak esetében, de az intézményesített diákképviseleti szervek, az egyetemi campusok közélete is hordozza a régi mozgalom karakterjegyeit. Azonban nem csak a külsőségek szintjén található hasonlóság. Az 1960-as években jellemzően a magasabb státusszal és jövedelemmel rendelkező családokból származó diákok aktivizálódtak (Westby 1976). Az Aktív Fiatalok kutatás hasonló eredményre jutott a magyar diákok részvételét elemezve (Szabó–Oross 2012). Párhuzam vonható ezen túlmenően még a szélesebb társadalomkritikát illetően is. Az 1960-as évek diákmozgalma volt az új baloldal legfontosabb forrása, az akkori tüntetések nyomán jelent meg több fontos szervezet, aktivista és véleményformáló (Barker 2008). Az újbaloldali politikai kötődés azonban a diákoknak csak egy szűkebb magját jellemezte. Mellettük léteztek a szervezetekbe nem tömörülők, az akciókban alkalmanként részt vevők, továbbá a szimpatizáló, de részt nem vevők bővebb köre is (Westby 1976). A magyar hallgatói mozgalom esetében is megfigyelhető, hogy létezik a legelhivatottabb aktivisták kemény magja, a tüntetések állandó szervezői és ismertté vált résztvevői, akik magának az egyetemfoglalásnak is kezdeményezői.

A „mozgalmas" 1960-as évek után a tiltakozási hullám csillapodott. A vietnámi háború végével eltűnt a legnagyobb mobilizációs erővel bíró politikai ügy is. Az 1970-es években a korábbi évtizedhez képest visszaeső gazdasági fejlődés és az egymást követő olajválságok hatására elbizonytalanodott a fiatal nemzedék a saját jövőjét illetően. Ennek következményeként sokaknak csökkent a tiltakozásokra fordítható szabadideje, valamint egyre többen választottak olyan szakokat, amelyeknél hagyományosan kisebb volt a társadalmi aktivizmus (informatika, jog, mérnöki szakok) (Altbach–Cohen 1990). Nyugat-Európában a diákmozgalmi dekonjunktúra a fenti okok mellett az európai kommunista pártok középre tolódásával és a dél-európai jobboldali autoriter rendszerek demokratizálódásával hozható összefüggésbe (Barker 2008). Az 1970-es évek második felétől, a neokonzervatív fordulattal párhuzamosan átalakultak a társadalmi aktivizmus általános mintái is, aminek nyomai az amerikai egyetemeken is felfedezhetők voltak. A cselekvés befelé, az egyénre, az életmódra irányult, elterjedtek az önsegítő csoportok, a vallási szekták. Az 1980-as években az amerikai egyetemeken is uralkodó neokonzervatív politikai légkört a dél-afrikai apartheidrendszerrel szembeni tüntetések zavarták csak meg. Ezek a tüntetések azon első alkalmakhoz tartoztak, amikor a számítógépes hálózatokat a tüntetések szervezésére használták fel (Altbach–Cohen 1990).

Az ezredfordulót követően a neoliberálisnak tekintett felsőoktatásireform-elképzelések hatására éledt újra a diákmozgalom. Ebben az időszakban fontos szerepe volt a globalizációkritikus mozgalom mobilizációs hatásának is. A legerősebb mozgósító erővel a bolognai folyamat rendelkezett, ami egy egységes európai felsőoktatási tér kialakítását célozta meg. Az egyes tagállamokban ez az egyetemi autonómiát csorbító intézkedésekkel járt együtt, melyek azután diáktüntetések sorát váltották ki Olaszországban (2005), Spanyol-

országban (2005–2006), Dániában (2005), Görögországban (2006) és Franciaországban is (2007). Az egyetemi autonómia korlátozása és a felsőoktatást érintő megszorítások hatására később Németországban (2009), Ausztriában (2009), Horvátországban (2009) és Nagy-Britanniában (2010) is tiltakoztak a diákok. A magyar diákmozgalom is ezen utóbbi hullámhoz tartozik.

Ismeretes, hogy 2012 végén nagyszabású tiltakozási hullám indult meg a magyar hallgatók körében a felsőoktatási keretszámok csökkentése és a hallgatói szerződések bevezetése miatt. A tiltakozások szervezői a Hallgatói Önkormányzatok Országos Konferenciája (HÖOK) és a 2006-ban alapított, majd 2011-ben újjáéledt Hallgatói Hálózat (HaHa) volt. A HaHa megalapításának egyik indoka éppen a HÖOK által fémjelzett hallgatói érdekképviseleti rendszerrel való elégedetlenség volt. A HaHa 2006-ban az akkori szocialista-liberális kormány által a FER, a fejlesztési részhozzájárulás bevezetésének terve ellen alakult meg (Gerő 2013). Később, 2011-ben aktivizálódott újra a szervezet a tervezett felsőoktatási reformok hatására. Az új felsőoktatási törvény elfogadása 2011 decemberében, majd 2012 szeptemberében a drasztikusan csökkentett keretszámok bejelentése tovább növelte a hallgatók elégedetlenségét.

A 2012-es tiltakozó események nyitányára január 20-án került sor, amikor a HaHa aktivistái az Educatio Oktatási Szakkiállításon egy performance-t adtak elő (Gerő 2013). Novemberben az ELTE lágymányosi campusán megalakult hallgatói csoport, a Lágymányosi Érdekképviseleti Közösség (LÉK) a horvát egyetemfoglaló hallgatói mozgalom mintájára kívánt egyetemi sztrájkot kezdeményezni, de az újabb keretszámcsökkentés bejelentése nyomán utcai tiltakozások kezdődtek, aminek hatására az egyetemi sztrájk terve elvesztette aktualitását. December 10-én a HaHa szervezett fórumot Lágymányosra, ahol elfogadták a hallgatók 6 pontját. A fórum után a hallgatók lezárták a Petőfi hidat, majd átvonultak a Kossuth

térre. Ugyanezen a napon Szegeden is megmozdultak a hallgatók, mintegy negyvenen elfoglalták a szegedi kormányhivatalt, és elérték, hogy annak vezetője átvegye petíciójukat. December 12-én a HÖOK, 17-én a Humán Platform, 19-én a középiskolások szerveztek demonstrációt (Gerő 2013).

Nem véletlen, hogy a hallgatók éppen az ELTE bölcsészkarának épületét kívánták elfoglalni. Szabó Andrea és Oross Dániel a felsőoktatási hallgatók részvételével foglalkozó kutatásukban megállapítják, hogy a társadalom- és bölcsészettudományi, valamint művészeti képzésekre járók nyitottabbak a politikai, közéleti kérdések iránt (2012). Ugyanez a csoport az, amelyik intenzívebben használja a direkt demokratikus eszközöket a többi képzési területen tanuló hallgatókhoz képest. Ugyanennek a kutatásnak a megállapítása, hogy a magyar felsőoktatási hallgatók a konvencionális direkt részvételi formákat részesítik előnyben, mint az aláírásgyűjtés, a petíció és a tüntetésen való részvétel, amelyek – ahogyan a hivatkozott tanulmány is fogalmaz – kevesebb egyéni ráfordítást igényelnek, és alacsonyabb személyes kockázattal járnak (Szabó–Oross 2012).

Az egyetemfoglalás

Az egyetemfoglalás 2013. február 11-én kezdődött, miután mintegy 40 hallgató az ELTE Bölcsészettudományi Karának Múzeum körúti épületében leállíttatta az oktatást több előadóban, majd arra buzdították hallgatótársaikat, hogy csatlakozzanak hozzájuk. Az akciót nem kizárólag a Hallgatói Hálózat kezdeményezte, a résztvevők magukat egyetemfoglalókként aposztrofálták, ami természetesen nem zárja ki az átfedéseket. A későbbi fórumon mintegy 120-130 hallgató gyűlt össze, akik megállapodtak az egyetem blokádjában (Origo 2013a). Még 11-én este a bölcsészkarról a tüntetők átvonultak a Corvinus Egyetemhez, majd a Múzeumkert érintésével a Színművészeti Egyetemhez (Origo 2013b).

A másnap kiadott sajtónyilatkozat szerint az egyetemfoglalást az indokolta, hogy a kormány az azt megelőző hónapok során elzárkózott attól, hogy tárgyalásba bocsátkozzon a hallgatók hat pontjáról, valamint a röghöz kötés és az egyetemi autonómiát korlátozó gazdasági felügyelet alkotmányba foglalásával még a HÖOK-ot is „hátba döfte" (Az egyetemfoglalás résztvevőinek közleménye a hétfői eseményekről, 2013. február 13., forrás: Első Magyar Egyetemfoglalás Facebook-oldal). A sajtónyilatkozat szerint a szabadegyetemi fórumok létrehozásának célja az volt, hogy „az oktatás jövőjéről szóló reformokról" a lehető legszélesebb kör értesüljön. Az egyetemfoglalók azt kérték továbbá az Országos Felsőoktatási Egyeztető Fórum résztvevőitől, hogy vállaljanak szolidaritást velük és akciójukkal.

Az egyetemfoglalók céljainak, a foglalás indokainak plasztikus összefoglalóját adja az általuk terjesztett szórólap szövegének részlete: „Az ellenállás és a nyomásgyakorlás bázisa, központja. A hallgatók az aktuálpolitika által indokolt helyzetben átveszik, visszaveszik az épület irányítását. Annak érdekében, hogy elérjük céljainkat, meg kell teremtenünk az alapvető feltételeket. Kell egy központ, ahol tudunk találkozni, ahol tudunk vitázni, ahonnan tudjuk szervezni az ellenállás különböző szintjeit. A diákellenállás első számú központja az egyetem. Az egyetemen fórumokat szervezünk, vitaesteket tartunk, hosszú távú céljainkat dolgozzuk ki. Ahhoz, hogy ezt a munkát eredményesen és minél több ember bevonásával tudjuk folytatni, létre kell hozni a blokádot.

A megszokott rendben zajló oktatás megszűnik, helyette szabadegyetemi előadások és más alternatív programok folynak. Ez egy ideiglenes, rendkívüli állapot, ami addig áll fönt, amíg a céljainkat el nem érjük, vagy amíg a Fórum másképp nem dönt."

Az egyetemfoglalás végül egyetlen előadóra (0.47-es) korlátozódott, ami a későbbi tevékenységek (szabadegyetemi előadások, fórumok) helyszínéül is szolgált. Többen is az egyetem területén, az

előadóban, a folyosókon aludtak, így véve elejét annak, hogy kiszoríthassák őket az egyetem területéről. Az aktivisták azonban nem csak a fizikai szükségleteik kielégítése végett rendezkedtek be az egyetemfoglalás alatt. Megszervezték a foglalást és a mobilizációt fenntartó feladatokat. Az operatív feladatokat az ún. munkacsoportok látták el, amelyekhez csoportonként egy vagy több koordinátor tartozott. Az egyetemfoglalók a következő öt munkacsoportot állították fel: egyetemi akciók (óralátogatás), további egyetemeket bevonó, hat pont flashmob, internet- és kommunikációs munkacsoport (forrás: Egyetemfoglalás Budapest 2013 – Facebook-csoport). Az aktivisták egy öt pontból álló házirendet is elfogadtak. Ennek értelmében ragaszkodnak az erőszakmentességhez még rendőri beavatkozás esetén is, nem fogyasztanak alkoholt és tiltott szereket az egyetem területén, megóvják az egyetem tulajdonát, és távol tartják az akciót a pártoktól, valamint az azokhoz köthető szervezetektől (Egyetemfoglalás Házirend). A legfontosabb döntéseket a naponta este 6 órától megrendezett fórumokon hozták. Itt számoltak be tevékenységükről a munkacsoportok. A döntéseket kollektív módon, az ismert kézjelek segítségével hozták. Mivel minden ilyen alkalommal döntöttek a foglalás további fenntartásáról, az egyetemfoglalók értelmezése szerint ez önmagában legitimálta az egyetemfoglalást. A munkacsoport-struktúra és a kézjelekkel való kollektív döntéshozatal mögött nem nehéz felfedezni a Hallgatói Hálózat befolyását, amelynek aktivistái már elegendő tapasztalattal rendelkeztek ezen a téren.

Az egyetemfoglalók nem zárkóztak be az ELTE BTK campusára. Ahogy a munkacsoport-struktúra is mutatja, céljuk volt más felsőoktatási intézmények bevonása is. Ahogyan erről szó esett, a 0.47-es előadó már az egyetemfoglalás első napján az utcai demonstráció kiinduló- és végpontjaként szolgált. Később sor került olyan utcai tiltakozásokra, amelyeknek a bázisa az elfoglalt előadó volt. Ezekre az akciókra a Múzeum körút szomszédságában lévő

köztereken és elsősorban a foglalás utáni napokban (február 14., 15., 18., 19.) került sor.

Békés, passzív tiltakozási formák

A társadalmi mozgalmak által alkalmazott tiltakozási formák, vagy Charles Tilly terminológiája szerint a kollektív akció repertoárja történetileg és földrajzilag specifikus és korlátozott (Tilly 1978). Az általunk ma ismert modern tiltakozási formáknak a többsége a polgári átalakuláshoz kötődik, és a 18. században alakult ki. A polgári társadalom és nyilvánosság megjelenése előtt az elégedetlenség kifejezése közvetlenül történt, a helyi hatósághoz címezve. Mindez a helyi társadalom mindennapi életébe beágyazódva folyt, igazodva a helyi népi rituálékhoz, egyházi ünnepnapokhoz. A parlament szerepének megerősödése, a polgári nyilvánosság megerősödése, a hagyományos társadalmi kötelékek eróziója, a választási gyűlések rutinizálódása révén megjelentek a központnak címzett, a nyilvánosságban megfelelő rezonanciát elérni kívánó kollektív cselekvési formák, mint a petíció aláírása, az utcai tüntetés (Tilly 2004).

A tiltakozási forma megválasztása elsősorban annak függvénye, hogy milyen formák állnak egy adott csoport rendelkezésére, illetve hogy az mennyire alkalmas az elégedetlenség kifejezésére, valamint mennyire hatékony a kívánt cél elérésére (Tilly 1978). A tiltakozási repertoár megváltozása, új formák felvétele lassú folyamat. A változás függ az adott közösségen belül uralkodó normáktól, a népesség napi rutinjaitól, a szervezettségi mintáktól, a korábbi kollektív akciók tapasztalataitól és a hatósági ellenőrzés, elnyomás jellegétől, mértékétől (Tilly 1978). Az új akcióformák elterjedése azonban magához a kollektív cselekvéshez is kötött. A tiltakozási ciklusok során képesek kibontakozni a tiltakozási formák, amelyek nem puszta eszközök, de magukban hordozzák a korszak, a tiltakozók és azok céljainak jellegzetességeit (Tarrow 1993).

Az egyetemfoglalás mint tiltakozási forma a '68-as diáklázadások során jelent meg először, azóta is időről időre megjelenik a hallgatói mozgalmak tiltakozási repertoárjában. Jellegét tekintve azokkal a nem erőszakos formákkal rokonítható, amelyek a 20. században jelentek meg Indiában és az Egyesült Államok déli tagállamaiban (Tarrow 2011). Gandhi használta először tudatosan a nem erőszakos, passzív tiltakozási formát Dél-Afrikában, majd Indiában. Később a fekete emberi jogi mozgalom tiltakozott a déli államok éttermeiben folyó faji szegregáció ellen békés módon. A '80-as években előszeretettel használták az ilyen nem erőszakos formákat az atomerőművek ellen tüntető nyugatnémet környezetvédő mozgalmak.

Ez a gyakorlat kapta a *sit-in*, vagy magyarul ülősztrájk nevet, amelynek lényege, hogy a tiltakozó passzív fizikai jelenlétével okoz zavart egy intézmény, szervezet működésében, vagy egyenesen bénítja meg azt. Mivel az ülősztrájkot végző személy békésen viselkedik, passzív, az ellene való fellépés csak aktív módon, fizikai beavatkozással érhető el, a személy eltávolítása kapcsán óhatatlanul a tiltakozó testi épségének sérülékenysége, a hatóságok brutalitása kerül a figyelem középpontjába. A hatósági beavatkozás ugyanakkor az erőszak eszkalálódásával járhat. A hosszabb ideig tartó ülősztrájk tulajdonképpen az adott fizikai tér elfoglalását jelenti, ilyenek a tiltakozó táborok, melyek a brit béke- és környezetvédő mozgalmak akciórepertoárjában jelentek meg (Doherty 2003). Az utóbbi években a nagyszabású tiltakozásoknál is bevett formává vált a tiltakozó táborok alapítása. Ezekben az esetekben egy-egy szimbolikus jelentőséggel is rendelkező nagyvárosi tér kerül elfoglalásra a tiltakozók által, majd azon a területen alakítanak ki az aktivisták egy állandó tábort. Ilyen táborok kialakítására került sor Egyiptomban (Tahrir tér), az Egyesült Államokban (Zucotti park), Spanyolországban (Puerta del Sol), Törökországban (Gezi park), legutóbb pedig Ukrajnában (Függetlenség tér). Ezek a tiltakozó táborok folyamatosan képesek nyomást gyakorolni a tiltakozás címzettjeire. Az állandó

jelenlét egyik biztosítékát az interneten, közösségi oldalakon történő folyamatos online mozgósítás jelenti.

Magyarországon az első emlékezetes ülősztrájkot a Belügyminisztérium épülete elé szervezte a Fidesz választmánya 1989. április 27-én. Hasonló békés, passzív tiltakozási gyakorlat volt, amikor a Zengő csúcsára tervezett NATO-lokátor ellenzői a kivágandó fákhoz láncolták magukat. Folyamatosan, hosszú ideig tartó tiltakozó tábort a 2006-os őszi események után radikális jobboldali aktivisták emeltek a Kossuth téren. Egyetemfoglalásra a 2013-as februári eseményeket megelőzően nem került sor, bár egy-egy előadó ideiglenes elfoglalására akadt példa az azt megelőző évben.

Az egyetemfoglalás logikája

Donatella della Porta és Mario Diani szerint (2006) a mozgalmi akcióformáknak sajátos logikája van, amelynek mentén a kollektív cselekvés el tudja érni a célját. Három ilyen logikát különböztet meg: a számosság *(numbers)*, a károkozás *(damage)* és a tanúságtétel *(bearing witness)* logikáját. A számosság esetében a cél annak demonstrálása, hogy a tiltakozók sokan vannak, akár tömegfelvonulások, akár petíciók gyűjtése révén. A kollektív akciókban részt vevők nagy száma képet ad a tiltakozó csoportok társadalmi támogatottságáról, amiből a döntéshozók az elkövetkező választásokra nézve vonhatnak le konzekvenciákat. A számosság tehát a részvételi demokrácia logikáját követi: a többség akaratának kell érvényesülnie a politikai döntéshozatalban. A logika érvényesülésének azonban vannak akadályai is, a választott testületek ciklusai ugyanis nem feltétlenül illeszkednek a tiltakozó események időpontjához, így egy-egy ügy a választások idejére veszíthet relevanciájából, másrészt a választók sem kizárólag egy adott ügy alapján adják le szavazataikat, a szakpolitikai preferenciák komplexitása folytán olyan pártot is választhatnak, amely nem támogatja mozgalmaik céljait.

Az erőszakos cselekmények közvetlenül gyakorolnak nyomást, a tárgyakkal szembeni erőszak az anyagi veszteségek nyomán, a személyek ellen irányuló erőszak pedig a testi épség, az élet fenyegetettsége révén. Az erőszakos cselekményeknek ugyanakkor van egy szimbolikus dimenziója is. Agresszív cselekményekre sem kizárólag akkor kerül sor, ha az állami elnyomás mellett más mód nem nyílik a politikai elégedetlenség kifejezésére. Az erőszak jelzi azt is, hogy a tüntető nem ismeri el, nem tartja tiszteletben a tiltakozás elismert formáit, és ezáltal az ilyen normák fenntartóit sem, tehát az államot és annak erőszakszervezeteit illegitimnek tartja. Az erőszakról való lemondásnak ugyanígy lehet mögöttes üzenete: felhívja a figyelmet az állami represszió mértékére – a legjobb példa erre Gandhi mozgalma. Az erőszak használatának hátránya, hogy az azt alkalmazók könnyen elveszíthetik a közvélemény támogatását, továbbá kényszerű választás elé állítja a korábbi támogatókat az erőszak alkalmazásával kapcsolatban, ezzel pedig polarizálja a konfliktust (della Porta–Diani 2006). A károkozás azonban nem pusztán az erőszak alkalmazását jelenti. A nem erőszakos tiltakozó akcióformák is alkalmasak károkozásra, ugyanis kibillentik a szokásos kerékvágásból a hétköznapokat, felborítják a bevett rutint, ezzel zavart okoznak. A rutin felborulása felkelti a sajtó érdeklődését, rákényszeríti a hatóságokat és a közvéleményt, hogy foglalkozzon a mozgalom ügyével. A károkozás a nem erőszakos formák esetében akkor a legnagyobb, ha annak valamilyen gazdasági konzekvenciája van, mint a sztrájk vagy a bojkott következtében.

A tanúságtétel logikája kevésbé direkt módon fejti ki hatását. Ebben az esetben nem a nagy számok vagy az anyagi veszteségek révén éri el hatását a tiltakozó akció, hanem a résztvevők morális kiállása, példamutatása, áldozatvállalása révén, nem véletlen a kifejezés vallási konnotációja. Fontos az egyéni részvétel, a személyes felelősségvállalás. Ezek tükröződnek a tanúságtétel logikájához legközelebb álló állampolgári engedetlenségben is. A tanúságtétel logikája áll a

legközelebb a bázisdemokratikus, decentralizált döntéshozatallal operáló kortárs mozgalmakhoz, azok alapját ugyanis éppen a személyes részvétel jelenti (della Porta–Diani 2006). A tanúságtétel révén a mozgalom az általa ideálisnak tartott társadalmi-politikai berendezkedésről is képet ad, üzenetet közvetít. A szervezeti struktúra, a döntéshozatal módja ugyanis nemcsak gyakorlati okokból lényeges a társadalmi mozgalmak számára, hanem visszatükrözik a mozgalom által hordozott világnézetet is. Az antihierarchikus, hálózatos szervezeti struktúra, illetve a bázisdemokratikus döntéshozatal először az újbaloldali mozgalmaknál jelent meg, majd később az új társadalmi mozgalmak esetében is lényegbe vágó elemmé váltak. Az ilyen technikák és eljárások alkalmazásának hátterében az a felismerés áll, hogy a társadalmi változás elérésének eszköze nem lehet a hatalom megragadása egy centralizált szervezet segítségével, ahogyan azt a kommunista és a szociáldemokrata pártok vallották, hanem alternatív demokratikus struktúrák kialakítása révén képzelhetőek el.

Az egyetemfoglalásban mint akcióformában felfedezhető bizonyos fokig mindhárom logika *(17. táblázat)*. Legkisebb mértékben a számosság logikája jelenik meg, jóllehet egy bizonyos számú résztvevő szükséges magának az akciónak a végrehajtásához, ami nem csupán a tér fizikai elfoglalása, betöltése miatt szükséges, de azzal demonstrálható a többi egyetemi polgár, a kormányzat, a sajtó és a publikum felé az ügy támogatottsága. Ha sokan vesznek részt egy

17. táblázat. A kollektív cselekvés logikája az egyetemfoglalás esetében

A számosság logikája	Az egyetemi campus fizikai terének elfoglalása, támogatottság demonstrálása, személyes kockázatok csökkentése, támogatók inspirálása
A károkozás logikája	Az egyetem rutinszerű működésének megzavarása
A tanúságtétel logikája	Horizontális döntéshozatal, egyéni kockázatvállalás, egyetemi szabályok megszegése, aktivista identitáshoz kapcsolódó szimbólumok, rituálék

akcióban, az bátorítást ad az egyes aktivistáknak, valamint csökkenti a személyes felelősségre vonás kockázatait. Az egyetemfoglalásban eleinte azonban nem vettek részt tömegesen, a sajtóbeszámolók szerint 30 aktivista indította el az akciót, akikhez azonban időközben többen csatlakoztak a hallgatók közül.

A károkozás az egyetemfoglalás esetében az egyetem rutinszerű működésének megzavarásában fedezhető fel. Az aktivisták az első napon több tanórát megzavartak, és később már az előadók többségében nem folyt oktatás. Az egyetemi hétköznapok rendjét nemcsak az előadások, szemináriumok megzavarása, azoknak a mozgalmi célok népszerűsítésére, támogatók megnyerésére való használata borította fel, hanem az épület és elsősorban az egyik nagyelőadónak, a 0.47-es Gombocz Zoltán-teremnek nem „rendeltetésszerű" használata. A 0.47-es terem lett a tiltakozók bázisa, a fórumok, szabadegyetemi előadások, egyéb programok állandó helyszíne, amelyek nem voltak részei az egyetemi hivatalosságnak, azok nem tartoztak az intézmény rutinszerű működéséhez. Az alternatív programok szervezésén túl a zavarkeltéshez járult hozzá látványos módon az, hogy ezt a nagyelőadót, az egyetem épületének egyéb helyszíneivel együtt, az egyetemfoglalók rövid időre életvitelszerűen használták, ott aludtak, étkeztek, tisztálkodtak. A rutin megzavarása azonban addig képes csak reakciót kiváltani a tiltakozás címzettjeiből, a sajtóból és a publikumból, amíg nem válik maga is rutinná. Nem véletlen, hogy az egyetemfoglaló hallgatókkal való megegyezés keretében a kar dékánja éppen a 0.47-es terem fórumokra, alternatív előadásokra való használatát engedélyezte. Az egyetemfoglalás kapcsán azonban az is látszik, hogy a károkozás logikáját követő nem erőszakos akciók is kiválthatják a semleges felek, de akár a lehetséges támogatók ellenérzését is. Az események során ugyanis az a vád érte az egyetemfoglalókat, hogy nem hagyják rendesen tanulni hallgatótársaikat, csupán a zavarkeltés az egyetlen céljuk.

A tanúságtétel logikáját az egyetemi szabályokkal szembeni engedetlenség és a horizontális döntéshozatali gyakorlatok hordozzák, az egyetemfoglalás esetében ez a logika érvényesül a legerősebben. A jó ügyért való egyéni kockázatvállalás, a szabályok megszegéséért járó retorziók vállalása az elkötelezettség magas szintjét demonstrálja, és morális fölényt biztosít az egyetemfoglaló hallgatóknak a tiltakozás címzettjeivel szemben. A morális fölényt erősíti a tüntetők életkora. A fiatal kor ugyanis a politikai konfliktusokban a romlatlanság, őszinteség konnotációit hordozhatja, amivel szemben persze könnyen felléphet egy olyan keretezési kísérlet, amelyik a fiatalságot a természetes nyugtalansággal, naivitással, tapasztalatlansággal kívánja összekapcsolni.

A hallgatói mozgalom és az egyetemfoglalók is használtak direkt demokratikus, vagy más szóval horizontális döntéshozatali technikákat, amelyek alkalmasak az ideális politikai struktúrák demonstrálására. Az időről időre megrendezett fórumokon az ügyeket a jelenlévők bevonásával, az észak-amerikai Occupy Wall Street és a spanyol Indignados mozgalom által használt kézjelek segítségével vitatták meg, illetve hoztak döntéseket. Az ilyen horizontális döntéshozatali megoldások a tiltakozók aktív részvételét kívánják meg, ami a tanúságtételi logika erősítésén túl a mozgalom kollektív identitásának megszilárdítását és az interakción keresztül az aktivisták hálózatának stabilizálását szolgálja. A tanúságtétel a kockázatvállalás mellett az egyéni példamutatáson keresztül valósul meg, ezért kapnak fontos szerepet az ezt a logikát hordozó kollektív akciók során a tárgyi szimbólumok, rituálék. Az egyetemfoglaló nem csupán a horizontális döntéshozatalban való részvétele során tesz tanúbizonyságot, de saját ruházata, a mozgalmár státuszához kapcsolódó eszközök (megafon), szerepek (moderáció, szervezés), beszédmód és nyelvhasználat, az aktivista lét mindennapjai (előadóban alvás, közös zenélés) is hordozzák a mozgalom üzenetét. A magasabb státusz általánosságban is predesztinál az aktívabb, tágabb mezőben értelmezhető politikai részvételre (Szabó–Oross 2012).

A 0.47-es előadó mint „szabad tér"

Az egyetemfoglalás mint akcióforma mellett érdemes megvizsgálni az annak nyomán létrejött, elfoglalt teret az egyetem épületén belül. Az egyetemfoglalás első napja után (február 11.) az egyetemfoglalók az ELTE BTK Múzeum körúti campusának „A" épületében alakították ki bázisukat, elsősorban a 0.47-es Gombocz Zoltán-teremben. Ez a nagyelőadó vált az egyetemfoglalók fórumainak, az Oktatói Hálózat tagjai által tartott szabadegyetemi alternatív előadásoknak és szemináriumoknak a helyszínévé. Innen indultak ki továbbá a későbbi tüntetések, valamint ez lett az egyetemfoglalók mindennapjainak fizikai tere.

A mozgalmi kollektív identitás létrehozásában, fenntartásában különleges helyet foglalnak el az ún. szabad terek (*free spaces*). A szabad terek lehetőséget adnak egy közösségnek, hogy mély és öntudatos csoportidentitást alakítsanak ki, eltanulják a közügyek alakításához szükséges kompetenciákat és állampolgári mentalitást. Másként fogalmazva: „a szabad terek a magánélet és a nagyobb intézmények közötti köztes teret jelentik, ahol az egyéneknek lehetőségük van az emberi, állampolgári méltóság jegyében független, célirányos cselekvésre" (Evans–Boyte 1992). A szabad tereknek különleges szerep jut a kollektív identitás kialakítása mellett a mozgalmi hálózat fenntartásában azokban az időszakokban, amikor szünetel a mozgósítás, továbbá segítségükkel lehetséges a mozgalom bővítése, a lehetséges támogatók rekrutációja. Az egyes kutatóknak különböző elképzeléseik vannak arról, hogy konkrét földrajzi hely-e a szabad tér, vagy magában foglalja a virtuális tereket és akár az olyan szimbolikus reprezentációkat, mint egy művészeti alkotás. A közös a szabad terekkel kapcsolatos definíciókban, hogy olyan területet jelölnek meg, amelyre nem terjed ki a hatóságok ellenőrzése

(Poletta 1999). Szabad térnek tekinthetők tehát az amerikai feketék templomai a déli államokban, az algériai családi közösségek, az európai „foglalt házak" vagy feminista könyvesboltok, és egy időre ilyen funkciót vett fel az ELTE BTK egyetemfoglalóinak tekintetében a campus „A" épülete, szűkebben a 0.47-es előadó.

Francesca Poletta szerint a különféle szabadtér-koncepciók az egyének és a hálózatok közötti kapcsolat szerint tipologizálhatóak (*18. táblázat*). A mozgalmak közötti szabad terek (*transmovement*) már létező mozgalmi hálózatokat kapcsolnak össze, amelyek azt a célt szolgálják, hogy a mozgalmárok felismerhessék a politikai lehetőségeket, nem alkalmasak azonban a vezetők kiválasztására, értelmezési keretek kialakítására vagy támogatók toborzására. Ezzel ellentétben a „bennszülött" szabad terek (*indigenous*) éppen e funkciókat tudják ellátni, azaz a vezetők kitermelését és új aktivisták, támogatók toborzását, a mozgósításhoz szükséges értelmezési keretek megalkotását, elégtelenek azonban a lokálison túlmutató politikai lehetőségek felméréséhez és a helyi viszonyokba nem beágyazott támogatók mobilizálásához. Ezeket a szabad tereket az erős interperszonális kapcsolatok, szoros kötelékek és a hálózat elszigeteltsége jellemzi. Poletta harmadik típusát azok a terek alkotják, amelyek önmagukban demonstrálják a mozgalom által ideálisnak tartott társadalmi, politikai berendezkedést (*prefigurative*). Ezek alkalmasak új identitások és igények megfogalmazására, de nehéz fenntartani őket, amíg nem hoznak létre a mozgalomhoz nem kötődő szolgáltatásokat, mint pl. a jogsegély, oktatás, közösségi kezdeményezések támogatása, könyvesbolt, kulturális események szervezése. Az első kategóriáira az amerikai National Women's Party, valamint a radikális pacifisták, a másodikra a déli fekete templomok, a középkori kézműves céhek, míg a harmadik típusra az új társadalmi mozgalmak autonóm terei, alternatív szolgáltatásai kínálnak példát Poletta szerint (1999).

18. táblázat. A szabad terek típusai és funkciói

Szabad tér típusai	Szabad tér funkciói
Transzmozgalmi	Politikai lehetőségek felismerése
„Bennszülött"	Vezetők megtalálása, új aktivisták, támogatók toborzása, a mozgósításhoz szükséges értelmezési keretek megalkotása
Demonstratív	Ideálisnak tartott társadalmi, politikai berendezkedés demonstrálása, új identitások megfogalmazása

A prefiguratív szabad terekhez kapcsolódó politikai cselekvés, tehát maga a prefiguratív politika az élményorientált aktivizmus alapvető jellegzetessége, ami visszatérő elem az itt tárgyalt több mozgalom, így az egyetemfoglalás mellett az Eleven Emlékmű mozgalmak, valamint még a radikális jobboldal esetében is. A prefiguratív politika kifejezés megalkotója, Carl Boggs szerint mind az etatizmus, mind a szociáldemokrácia előtérbe helyezi a központosított államot mint a politikai cselekvés és újraelosztás fő forrását (Boggs 1977). A bolsevikok számára a bürokratikus párt és az állam garantálta a hatalom monopóliumát, míg a szociáldemokratákat a választási mozgósítás és a parlamenti részvétel idegenítette el a helyi kezdeményezésektől. Mindkét fogalom hangsúlyozta az intézmények, technikák és eszközök jelentőségét, miközben elhanyagolta a célokat. A prefiguratív politika tehát elutasítja mind az élcsapat, mind a strukturális-reformista megoldásokat, ehelyett alternatív folyamatok és intézmények létrehozását kívánja elérni magában a fennálló rendszerben, annak hegemóniájának megszakítása érdekében (Leach 2013). A Donatella della Porta és Mario Diani által kidolgozott tiltakozási logika szempontjából a prefiguratív politika a tanúságtétel logikáját követi. Ez azt jelenti, hogy a politikai nyomást nem a mozgósított támogatók nagy száma vagy a tiltakozási akciók által okozott kár váltja ki, hanem erkölcsi kiállás, áldozatvállalás és példamutatás (della Porta–Diani 2006). A részvétel és az egyéni felelősségvállalás kritikus jelentőségű. A prefiguratív ak-

ció során a szervezeti felépítésnek és a döntéshozatali formának nemcsak gyakorlati okokból van jelentősége, hanem az a mozgalom ideáljait tükrözi.

Kulcsfontosságú elem továbbá a széles körű részvétel, és nem a hatékonyság az elsődleges. A prefiguratív tevékenység összekapcsolható az expresszív akció fogalmával a társadalmi mozgalmak kutatásának irodalmában (Turner–Kilian 1987). A világos, részletes igényekkel rendelkező, gyakorlati instrumentális fellépéssel ellentétben az expresszív akció az érzelmek, hiedelmek, identitások kifejezésének eszköze. Alberto Melucci szerint az új társadalmi mozgalmak sajátossága az a fajta politikai cselekvés, amelynek a kollektív identitás egyszerre az alapja és az iránya is. A fejlett országokban a társadalmi kapcsolatok, identitások, egyéni igények a gazdasági termelés részévé válnak. A termelés nemcsak az anyagi és emberi erőforrások bevonásától, felhalmozódásától, szervezésétől, hanem a szimbólumok, a társadalmi kapcsolatok és az információk komplex felépítésétől is függ. Az új antagonisztikus konfliktusok így az identitás és a társadalmi kapcsolatok körül merülnek fel, amelyek szintén a termelés és a fogyasztás alapját képezik (Melucci 2003). A prefiguratív cselekvés azonban nem kizárólag befelé irányul, hanem bizonyítja a döntéshozók és a nyilvánosság számára az ideálisnak tartott társadalom melletti elköteleződést. Az utóbbi évtizedben a tiltakozás expresszív dimenzióját a szociális média tovább erősítette, amely ideális eszköz annak a különleges mozgalmi miliőnek a megosztására, bemutatására, amely a prefiguratív akció helyszíne.

A prefiguratív akció felfedezhető az olyan korai baloldali közösségekben is, mint többek között a párizsi kommün, a spanyol polgárháború és az 1956-os magyar forradalom idején szerveződött munkástanácsok (Boggs 1977). Tágabb értelemben a civil társadalom fogalma, amelyet az 1970-es évek végétől „fedeztek fel" Közép- és Kelet-Európában, a prefiguratív politika egyik típusának is tekinthető. Különböző koncepciók jelentek meg ebben az

időszakban a kommunista rendszerrel szembeni hatékony ellenállásra vonatkozóan az új evolúciótól (Adam Michnik) az antipolitikán keresztül (Konrád György) a második társadalomig (Hankiss Elemér). Ezeknek a fogalmaknak az a közös eleme, hogy egy diszszidens, alternatív társadalmi struktúrát dolgozzanak ki a kommunista, formális világon kívül. A második társadalomban az interperszonális és a gazdasági interakciók, az autonómia kihívást intéz a rendszerrel szemben. Később, a demokratikus átmenet során a civil társadalom normatív fogalommá vált, amely alkalmas az autoriter rendszerekkel szembeni ellenállás megvalósítására. Ennek megfelelően a civil társadalmat a demokrácia és az aktív állampolgárság feltételének tekintették: helyet és eszközt biztosít a létező szocializmus leküzdésére.

Az 1989-es közép- és kelet-európai demokratikus átalakulások után a prefiguratív cselekvés új lendületet kapott a marxista, a szocialista és az anarchista körökben. John Holloway azzal érvelt, hogy a társadalmi változás nem valósítható meg az államon keresztül történő hatalomra jutással. Mind a reformista, mind a forradalmi erők téveseknek bizonyultak, mivel az államot a kapitalista osztály egyszerű eszközének tekintették, amelyet mások is használhatnak (Holloway 2002). Az állam azonban nem választható el a társadalmi és intézményi környezettől, amelyek alapvetően kapitalista jellegűek. Nemcsak az állam, hanem a hatalom is alkalmatlan a jelentős politikai, társadalmi változásokra. A forradalomnak hatalomra kell jutnia a hatalom eltörlése érdekében (Holloway 2002). A lényeg – amint azt Holloway könyvének címe is sugallja – a világ megváltoztatása hatalom átvétele nélkül. Ezt a gondolatot a mexikói bennszülött zapatista mozgalom ihlette. Az államra és a hatalomra való összpontosítás helyett a változást tehát „alternatív társadalmi gyakorlatok" révén lehet elérni. A módszer alkotás tagadás által, olyan tevékenységek folytatása, amelyeket nem haszon vagy a hatalomra való törekvés motivál. Az ilyen tevékenységek segítségé-

vel „repedéseket" lehet találni a rendszeren, amelyeken keresztül új társadalmi horizont nyílik meg (Holloway 2010). Gyakorlati szempontból a repedések a tér és az idő átkonfigurálása olyan emberek által, akik nem a kapitalizmusnak megfelelően kívánják szervezni életüket. Ezek magukban foglalják az alulról építkező szervezeteket, a tiltakozást és elsősorban a prefiguratív akciót, vagy – ahogyan Holloway fogalmaz – a *máshogycselekvést* (Holloway 2010).

A társadalmi mozgalom repertoárjában a prefiguratív cselekvés gondolata nemcsak elméleti koncepció volt, hanem a mozgalmi gyakorlatban is megjelent. Az egyik fontos példa a globalizációkritikus vagy a globális igazságosság mozgalma, amely az 1990-es évek végén jelent meg, és a 2008-as pénzügyi válság után fokozatosan vesztett jelentőségéből, illetve a megszorításellenes mozgalmak révén új formát és tartalmat nyert. Míg a hagyományos szervezetek, mint például a szakszervezetek és a politikai pártok, szintén részt vettek a globális igazságosság mozgalmában, az alapvetően az eszközökre és nem a célokra összpontosított. Az Európai Szociális Fórum esetében például a prefiguratív politikát a folyamat hangsúlyozásával valósították meg, amely egy befogadó, átlátható, részvételen alapuló horizontális módszer (Maeckelbergh 2011). Ezt a prefiguratív folyamatot alkalmazták nagyszabású tüntetések szervezésekor és a napi mozgalmi rutinban is. A prefiguráció nem csupán a stratégia egyik eleme vagy eszköze, hanem maga a stratégia, mivel biztosította egy létező, befogadó, több célkitűzéssel bíró horizontális struktúra kidolgozását (Maeckelbergh 2011). Későbbi mozgósítások alatt, mint az arab tavasz és az Occupy Wall Street mozgalmak során is megjelent a prefiguratív akció. Miközben az egyiptomi forradalom nem volt vértelen felkelés, a Tahrir tér megszállása során a tüntetők a helyszínen valósították meg a mozgalom politikai céljait (Sande 2013). A 2011 utáni mozgalmak között az Occupy Wall Street és más Occupy mozgalmak szintén alkalmaztak prefiguratív tevékenységet. Ezeket a mozgalmakat a mainstream kommentátorok,

a sajtó és a politikusok kritizálták azért, mert nem rendelkeznek világos, részletes politikai követelésekkel (Howard–Pratt-Boyden 2013). Valójában a különféle Occupy mozgalmak a prefigurációra, a befogadásra és a részvételre összpontosítottak, amelyek szokatlannak tűnhettek a kritikusok számára.

A prefiguratív tevékenység kulcsfontosságú eleme a horizontális döntéshozatali formák alkalmazása (Maeckelbergh 2012). Az antihierarchikus, hálózaton alapuló szervezeti struktúrát, a horizontális döntéshozatalt a '60-as évek végétől kezdve az újbaloldali mozgalmak, valamint az új társadalmi mozgalmak is alkalmazták. Ezekhez a formákhoz tartoznak a kézmozdulatok, amelyeket mind a globalizációkritikus, mind az Occupy Wall Street mozgalmak alkalmaztak. Az aktivista többek között kifejezheti egyetértését, elutasítását vagy ellenjavaslatát a tanácskozásokon. A horizontális döntéshozatal másik formája az emberi mikrofon, amely egy beszélő mondatainak hangos ismétlése annak érdekében, hogy azt egy nagyobb tömegben meghallgassák. E technikák ellenére az Occupy mozgalmaknak nem mindig sikerült megvalósítaniuk a széles részvételt és a prefigurációt. Az Occupy mozgalmat azzal vádolták az Egyesült Államokban, hogy exkluzív: a gazdasági egyenlőtlenségek nemi szempontjaival nem foglalkozott, konfliktusai alakultak ki a hajléktalanokkal, és nem volt sikeres az együttműködés a szakszervezetekkel, amelynek oka éppen a prefiguratív és a hagyományos stratégia közötti ellentétben keresendő (Pickerill–Krinsky 2012). Az Occupy London esetében a horizontális döntéshozó testületek és a különféle munkacsoportok bizonyos személyek és csoportok befolyása alá kerültek (Howard–Pratt-Boyden 2013). A hatáskörök tisztázatlansága és az intézményesített szerepek hiányában a személyes kompetenciák, a presztízs, az erőforrásokhoz való hozzáférés vált fontossá, ami szükségszerűen az azokkal nem rendelkezők marginalizálódásához vezethet.

Visszatérve az egyetemfoglalásra, a 0.47-es előadó nem volt része az egyetemi hivatalosságnak, elfogadható tehát, hogy egy sza-

bad, hierarchiamentes térről van szó a mozgalom szempontjából. Az elfoglalt egyetemi nagyelőadó speciális mozgalmi szabad tér abban a tekintetben, hogy csak ideiglenesen állt fenn. A rendelkezésre álló idő rövidsége ellenére ebben az időszakban az elfoglalt 0.47-es előadó mégis képes volt betölteni bizonyos funkciókat azok közül, amelyeket Poletta az egyes szabadtér-típusok kapcsán említ meg. Bizonyos szempontból az elfoglalt előadó transzmozgalminak tekinthető, hiszen nem kizárólag a Hallgatói Hálózat aktivistái vettek részt az egyetemfoglalásban, és a politikai lehetőségek felismerése éppen az idő rövidsége miatt nehézségbe ütközött. Másrészt az elfoglalt előadó is betöltött olyan funkciókat, mint a „bennszülött" szabad terek, azonban az egyetemfoglalók és a Hallgatói Hálózat szempontjából az ilyen célok tekintetében fontosabbak voltak az aktivistákhoz köthető kocsmák, mint pl. a Sirály a Király utcában és a Frisco nevű közösségi kávézó a Mátyás utcában.

A hallgatói mozgalom szempontjából Poletta tipológiáján belül maradva az elfoglalt előadó legfontosabb funkciója az ideálisnak tartott társadalmi berendezkedés demonstrálása volt. Ez a terem helyszínt adott azoknak a mozgalmi gyakorlatoknak, amelyek a fentebb tárgyalt tanúságtételi logika kapcsán merültek fel. E mozgalmi gyakorlatok, horizontális döntéshozatali eljárások révén a szabad tér megerősíti az aktivisták szolidaritását, azok hálózatait, identitását. Ilyen mozgalmi gyakorlatok közé tartoznak a közös szabadidős programok az előadóban, a szabadegyetem előadásai. Fontos bázisként szolgál továbbá a szabad tér az utcai demonstrációk szervezésében, mozgósításában. Ahogy a fentebb már idézett szórólapon fogalmaznak az aktivisták: „Kell egy központ, ahol tudunk találkozni, ahol tudunk vitázni, ahonnan tudjuk szervezni az ellenállás különböző szintjeit. A diákellenállás első számú központja az egyetem. Az egyetemen fórumokat szervezünk, vitaesteket tartunk, hosszú távú céljainkat dolgozzuk ki."

Önkéntesség a koronavírus idején

A koronavírus által érintett országokban, így Magyarországon több olyan civil kezdeményezés is született, amelynek célja az egészségügyi és gazdasági kockázatok, károk kezelése, csökkentése. Mindez új lendületet adott az altruista, szolidáris aktivizmusnak. A kezdeményezők között megtalálhatóak politikai pártok, bejegyzett civil szervezetek, cégek és informális csoportok, közösségek is. Magyarországon a politikai részvétel a társadalmi státusz függvénye, jellemzően a magasabb iskolai végzettséggel, magasabb jövedelemmel rendelkezők, továbbá megfigyelhető a politikai szocializációját az 1980-as években szerzettek aktivitása is (Mikecz–Oross 2018). A rendkívüli helyzet azonban felülírhat évtizedes tendenciákat, láthatóvá válhatnak korábban nem érzékelt társadalmi ágensek, növekedhet az online részvétel szerepe, valamint aktivizálódhatnak egyének az intézményesített politika és civil társadalom alatt.

A koronavírus különösen veszélyes a korábban aktív korosztályként azonosított 65 év felettiekre. A fejezetben arra a kérdésre keressük a választ, hogy mennyiben változtatott a Covid–19-járvány megjelenése a magyar társadalmi és politikai részvétel korábban ismert tendenciáin, és hogy továbbra is jellemző-e a magas státuszúak részvétele, növekedett-e az online részvétel szerepe a magyar társadalom politikai részvételében, és beazonosítható csoportot jelentenek-e az új résztvevők.

Civil önkéntesség válsághelyzetekben

Ha önkéntességről esik szó, a legtöbb ember minden bizonnyal valamilyen jótékonysági tevékenységre gondol, és nem politikai részvételre. A civil szervezetekben való részvétel ugyanakkor az empirikus vizsgálatok szerint is fontos indikátora a politikai részvételnek, ahogyan azt a neo-tocqueville-iánus szerzők feltételezik (Van der Meer–Van Ingen 2009). Ennek ellenére azonban az önkéntesség tudományos definíciója sem kapcsolja össze az önkéntességet a politikai részvétellel. Fényes Hajnalka a szakirodalom alapján az önkéntesség négy kritériumát különbözteti meg (2014). Ezek szerint az önkéntes munka ellenszolgáltatás nélkül történik, legyen az közvetlen anyagi vagy más természetű. Következtetésképpen nem tartozik az önkéntességhez a viszonossági alapon működő munka, tehát amikor azért segít az egyik fél, mert viszonozni kíván egy korábbi segítséget, vagy éppen elvárja a későbbi viszonzást. Az önkéntesség mások vagy az általános közjó érdekében történik, és nem az egyéni szükségletek kielégítésére vagy az önkifejezésre irányul. Lényeges elem, hogy az önkéntesség külső kényszertől mentes, szabad döntésen, elhatározáson alapszik. Ez utóbbi szempont különösen azért érdekes, mert Magyarországon 2011 óta az érettségi megszerzésének feltétele a középiskolások esetében 50 óra közösségi szolgálat teljesítése, amely így nem tekinthető a fenti kritériumok alapján önkéntes munkának, noha a középiskolás korban végzett önkéntes munka pozitív hatással van a későbbi önkéntes elköteleződésre (Janoski et al. 1998). Végül az önkéntesség motivációja lehet belső, értékalapú, de külső, instrumentális, ami azonban nem közvetlen anyagi motivációt jelent.

Az önkéntességgel kapcsolatos szociológiai vizsgálatok lényeges kérdése, hogy mely tényezők határozzák meg az önkéntes elköteleződést, azaz kik hajlamosabbak az önkéntességre. Grönlund és szerzőtársainak az önkéntesség kulturális gyökereire fókuszáló összehasonlító kutatása azt találta, hogy az individualizmus és az

egalitarizmus olyan kulturális normák, amelyek hatással vannak az önkéntességre (2011). Míg az individualista kultúrájú országokban az önkéntes tanulók motivációja az önéletrajz gazdagítása, a karrierlehetőségek bővítése, addig az egalitárius kultúrával bíró országokban az altruista motivációk számítottak. A szakirodalom alapján a makrotényezők közül a stabil, hosszabb ideje fennálló demokratikus rendszerek, a GDP-hez viszonyított magasabb szociális, jóléti kiadások, az erősebb és protestáns vallásosság, a magasabb iskolázottság és a magasabb GDP vannak pozitív hatással az önkéntességre, ugyanakkor a korábbi keleti, kommunista blokkhoz való tartozás negatív tényező (Baer et al. 2016). A posztkommunista országokban azonban a demokratizálódás óta növekszik az önkéntesek száma. Noha az említett kelet-európai, továbbá dél-európai országokban is alacsonyabb az önkéntesség, itt is, akár az északi és nyugati országokban, a végzettség, vallásosság, jövedelem és a kor határozza meg az önkéntes elköteleződést (Voicu–Voicu 2009). Az önkéntesség mikroszintű determinánsait vizsgáló kutatás úgy találta, hogy a társadalmi státusz, a házas családi állapot, az egyén társas hálózatának mérete, a templomba járás és a korábbi önkéntes tapasztalatok a leginkább meghatározó jellemzők, ugyanakkor az idősebb kor, a szülővé válás, valamint a funkcionalitáscsökkenés hátrányára van az önkéntességnek (Niebuur et al. 2018). Ezeket a változókat úgy is lehet jellemezni, hogy az egyén domináns státuszára mutatnak rá. A dominánsstátusz-modell szerint azok vesznek inkább részt önkéntes tevékenységben, akiknek a státusza társadalmilag elismert (Smith 1994). Az önkéntes elköteleződésre hatással bíró szociológiai tényezők is megváltoznak ugyanakkor az idő múlásával. Van Ingen és Dekker 1975 és 2005 között vizsgálta Hollandiában az önkéntes részvétel tendenciáit. Eredményeik azt mutatják, hogy a gazdaságilag inaktívak, így a nyugdíjasok, háztartásbeliek önkéntes részvétele nőtt, míg a foglalkoztatottaké csökkent, továbbá az alacsonyabb és a magasabb végzettséggel bírók közötti különbség

eltűnt (2011). Ezek az adatok ellentmondanak a domináns státusz tézisének. Egyéni szinten kitüntetett jelentősége van továbbá a személyes kapcsolatoknak és az intézményeknek (Nesbit et al. 2016). A személyes kapcsolatokon keresztül kaphat valaki felkérést arra, hogy önkéntes legyen, valamint ösztönző is lehet egy olyan szervezet vagy ügy érdekében önkéntes munkát vállalni, ami egy ismerős, rokon javát szolgálja. Az önkéntes a személyes kapcsolatain keresztül támogatást, elismerést is kaphat a munkájáért, emellett a társas környezetnek szocializáló szerepe is lehet. Szocializációs funkciót az intézmények is betölthetnek, továbbá felkészíthetik az egyént, és rekrutálhatnak az önkéntes munkára.

Az önkéntesség különleges esetei, amikor valamilyen katasztrófa után segítenek az önkéntesek a szerencsétlenség által érintetteknek, részt vesznek a vagyon- és életmentésben, katasztrófaelhárításban. A katasztrófák során végzett önkéntes elköteleződésben kiemelt szerep jut a társadalmi hálózatoknak, továbbá a közvetlen felkérésnek (Rotolo–Berg 2010). Katasztrófák során jellemzően inkább a fiatalabbak és az alacsonyabb végzettséggel bírók köteleződnek el. A katasztrófákat, válsághelyzeteket követő önkéntesség kialakulásában az áldozatokkal való személyes azonosulás és az érzelmek, így elsősorban a gyász, kevésbé a harag is szerepet játszanak, ahogyan az a 2001. szeptember 11-i terrortámadások után is történt az Egyesült Államokban (Beyerlein–Sikkink 2008). Hasonló eredményre jutottak Rotolo és szerzőtársai, amikor megállapították, hogy a 2007–2008-as gazdasági válság nyomán kibontakozó lakhatási válság alatt a súlyosabban érintett városokban és az ingatlantulajdonosok körében többen vállaltak önkéntes munkát az érintettek javára (2014). Noha a közélet és a politikai tevékenység között különbséget tesznek a magyar megkérdezettek, az önkéntesség összefügghet a politikai részvétellel, és a katasztrófák során végzett önkéntesség is lehet politikai tett. Miután a *Rena* nevű teherszállító hajó Új-Zélandnál zátonyra futott, és az üzemanyaga a

tengerbe szivárgott, fiatal aktivisták spontán önkéntes munkába kezdtek a hivatalos katasztrófakezelés hiányosságai elleni tiltakozásul (Lockwood et al. 2016). A szolidaritási mozgalmak, így Magyarországon a hajléktalanokat segítő mozgalmak esetében még egyértelműbb a politikai elem, ugyanis szakpolitikai követeléseiket a döntéshozók felé címezik (Mikecz 2020).

Eredmények

A magyarországi önkéntesség mértékéről különböző bontásban, így nem, életkor, iskolai végzettség, településtípus és gazdasági aktivitás szerint állnak rendelkezésünkre adatok. A KSH megkülönbözteti továbbá a közvetlenül, valamint a szervezeten keresztül végzett önkéntességet *(19. táblázat)*.

19. táblázat. Önkéntesség Magyarországon

	Közvetlenül	Szervezeten keresztül	Közvetlenül és szervezeten keresztül	Összesen
Teljes népesség	29%	3%	1%	33%
Férfi	28%	3%	1%	31%
Nő	31%	3%	1%	35%
20–29 éves	24%	2%	1%	27%
30–39 éves	29%	1%	1%	31%
40–49 éves	31%	2%	1%	33%
50–59 éves	34%	2%	1%	37%
60-74 éves	33%	1%	1%	35%
Alapfokú	28%	3%	1%	32%
Középfokú	30%	2%	1%	33%
Felsőfokú	31%	2%	2%	35%
Község	32%	3%	1%	36%
Város	31%	3%	1%	34%
Budapest	22%	3%	1%	26%
Foglalkoztatott	31%	2%	1%	33%
Munkanélküli	32%	1%	1%	34%
Inaktív	27%	5%	1%	33%

Forrás: KSH, 2019. I. negyedév.

Összevetve a KSH adatait kutatásunk adatfelvételével, azt találjuk, hogy a járvány során, 2020 áprilisában a koronavírussal kapcsolatos önkéntes részvétel meghaladja az általános önkéntesség 2019-es arányát (*20. táblázat*). A koronavírussal kapcsolatos önkéntesség elsősorban szervezeteken keresztül, valamint közvetlenül és szervezeteken keresztül egyszerre végzett önkéntességben jelentkezik. A koronavírussal kapcsolatos önkéntességben érthető okokból nem az idősebbek vesznek részt, azonban nem is a legfiatalabb, hanem a 40–59 éves középgeneráció, továbbá a férfiak magasabb aktivitása is visszavezethető a nők magasabb átlagéletkorára. Míg normálidőszakban nem mutatkozik nagy különbség önkéntességben iskolai végzettség szerint, a koronavírussal kapcsolatos önkéntességben felülreprezentáltak a felsőfokú végzettséggel bírók, mind a közvetlen, mind a szervezeteken keresztül történő formákban. Ugyanez figyelhető meg a gazdasági aktivitás metszetében is. Az időseket fokozottabban érintő távolságtartás mellett ott a domináns státusz hatása mutatkozik meg, ugyanakkor nem jelentkezik eltérés sem az iskolai végzettség, sem a településtípus szerint.

20. táblázat. A koronavírus-járvánnyal kapcsolatos önkéntesség Magyarországon[2]

	Közvetlenül	Szervezeten keresztül	Közvetlenül és szervezeten keresztül	Összesen
Teljes népesség	28%	11%	9%	48%
Férfi	30%	11%	9%	50%
Nő	27%	11%	8%	46%
18–29 éves	27%	7%	8%	42%
30–39 éves	31%	9%	14%	53%
40–49 éves	35%	12%	10%	57%
50–59 éves	31%	12%	10%	53%
60+	25%	12%	7%	44%
Alapfokú	24%	9%	4%	37%
Középfokú	27%	10%	6%	43%
Felsőfokú	33%	12%	15%	60%
Község	30%	10%	8%	48%
Város	28%	11%	8%	47%
Budapest	28%	10%	11%	49%
Foglalkoztatott	31%	12%	12%	55%
Munkanélküli	32%	13%	4%	49%
Inaktív	26%	10%	6%	42%

Forrás: TK PTI 2020/4., N=2369.

A koronavírus-járvánnyal kapcsolatos önkéntesség megszervezése jellemzően közvetlenül folyt, kiemelt szerepük volt ebben a szűkebb, informális, baráti társaságoknak (*21. táblázat*). A közvetlen formák közé soroltuk az egyéb szervezést is, amely mások mellett az egyénileg, a családban és a szomszédságban folytatott önkéntes munkát foglalhatja magában. A szervezetek közül a legfontosabbak a civil szervezetek voltak, majd a helyi önkormányzatok.

[2] A táblázatban nem szerepel a közösségi médiában folytatott tevékenység.

21. táblázat. A koronavírus-járvánnyal kapcsolatos önkéntesség megszervezése

Közvetlen	Én és a baráti társaságom szervezi	36%
	Egy most létrejött Facebook-csoport szervezi	7%
	Egyéb szervező	20%
Szervezeten keresztül	Egy civil szervezet szervezi	18%
	Egyház, vallási közösség szervezi	5%
	A helyi önkormányzat szervezi	8%
	Kórház, egészségügyi intézmény szervezi	2%
	Valamilyen más állami intézmény szervezi	3%

Forrás: TK PTI 2020/4., N=1547.

Az egyes tevékenységi formákat csoportosítottuk, majd azokat a válaszadók szociológiai jellemzőivel és politikai részvételével vetettük össze *(22–23. táblázat)*. Az egyes önkéntes formák közül a bevásárlásban való segítség volt a legjellemzőbb, a teljes népesség 44 százaléka segített ismerőseinek vagy idegeneknek ilyen módon. A válaszadók majdnem harmada (30%) nyújtott segítséget online módon a kapcsolatok nélkül élőknek, vagy vett részt távoktatásban. A megkérdezettek negyede adományozással vagy azok eljuttatásával segített, míg 7 százalék szájmaszkot varrt, illetve 5 százalék önkéntesként tevékenykedett kórházaknál, egészségügyi szervezeteknél. Jól látható, hogy a nők majd minden önkéntes formában, különösen pedig a szájmaszkvarrásban és az online segítségnyújtásban aktívabbak a férfiaknál, akikre jellemzőbb a bevásárlásban való segítség és a közösségi médiában való részvétel. Kor alapján a legaktívabb a 40–49 éves korosztály, akik még nem érezhetik magukat veszélyeztetettnek. Az idősebbekre jellemzőbb a szájmaszkvarrás és a közösségi médiában való részvétel, a fiatalok azonban minden tekintetben kevésbé mutattak önkéntes elköteleződést.

22. táblázat. Önkéntes tevékenységek nem és kor szerint

	Szájmaszkot varrt tágabb közösségnek	Önkéntes segítséget nyújtott kórházaknak vagy egészségügyi szervezeteknek	Segített bevásárolni	Adományozott, részt vett adomány eljuttatásában	Online segítségnyújtás, távoktatás	Közösségi médiában való részvétel
Teljes népesség	7%	5%	44%	26%	30%	57%
Férfi	4%	6%	49%	25%	27%	59%
Nő	12%	5%	40%	27%	33%	56%
18–29 éves	4%	3%	42%	15%	26%	32%
30–39 éves	5%	6%	53%	22%	26%	53%
40–49 éves	7%	8%	64%	33%	34%	56%
50–59 éves	8%	7%	57%	27%	35%	61%
60 évnél idősebb	11%	5%	31%	28%	28%	63%

Forrás: TK PTI 2020/4., N=2369.

Ahogy a kor, úgy a településtípus és a végzettség is egyértelmű hatással van a szájmaszkvarrásra, az alacsonyabb iskolázottságúakra és a községekben élőkre jellemző ez az önkéntes forma. A településtípus alapján még az adományozás és a közösségi médiában való részvételben mutatkozik különbség a fővárosiak javára. A végzettség szerinti bontás erősíti a domináns státusz koncepcióját, azaz a felsőfokú végzettséggel bírók – a maszkvarrás kivételével – minden formában aktívabbak voltak. Hasonló mintát mutat a gazdasági aktivitás szerinti összevetés, annyi különbséggel, hogy a munkanélküliek nagyobb részvételt mutattak a közösségi médiában. Az inaktívak alacsony aránya a bevásárlásban segítők között összefügg e

csoport magasabb korával. Végül az eredmények azt mutatják, hogy a közéletben, politikában részt vevőkre jellemzőbb az önkéntes tevékenység a járvány alatt. Különösen a civil szervezetek munkájában már korábban – a koronavírus-járványt megelőzően – is részt vevők voltak ebben a tekintetben aktívak.

23. táblázat. Önkéntes tevékenységek lakóhely, gazdasági aktivitás és politikai részvétel szerint

	Szájmaszkot varrt tágabb közösségnek	Önkéntes segítséget nyújtott kórházaknak vagy egészségügyi szervezeteknek	Segített bevásárolni	Adományozott, részt vett adomány eljuttatásában	Online segítségnyújtás, távoktatás	Közösségi médiában való részvétel
Teljes népesség	7%	5%	44%	26%	30%	57%
Község	11%	5%	47%	25%	29%	54%
Város	9%	7%	43%	25%	30%	56%
Budapest	5%	5%	43%	32%	30%	64%
Alapfokú	12%	4%	41%	17%	21%	47%
Középfokú	9%	4%	42%	23%	25%	55%
Felsőfokú	7%	9%	49%	35%	41%	66%
Foglalkoztatott	8%	7%	57%	30%	34%	57%
Inaktív	9%	4%	32%	24%	27%	58%
Munkanélküli	10%	5%	43%	8%	18%	60%
Részt vett törvényes felvonuláson	11%	7%	56%	46%	46%	78%
Részt vett civil szervezet munkájában	13%	11%	60%	53%	58%	81%

Forrás: TK PTI 2020/4., N=2369.

Érdekvédő aktivizmus: a „rabszolgatörvény"-ellenes tüntetések

Az érdekvédő politikai aktivizmus jellemzője, hogy egy zárt közösség érdekében történik a politikai cselekvés, hiszen a szakszervezetek, érdekvédők a tagság érdekeiben fogalmaznak meg követeléseket a politikai döntéshozókkal szemben. A kedvezményezetté válásnak azonban nincsen különösebb, így kulturális, etnikai akadálya, csupán ugyanahhoz a foglalkozási csoporthoz, érdekvédelmi szervezethez kell tartoznia. Értelemszerűen fontos erőforrást jelent maga a szervezet, hiszen az a politikai cselekvés megtervezője és kivitelezője, amely fontos jogosítványokkal is bír az érdekegyeztetési folyamatban. A sérelmek az érdekvédő aktivizmus esetében nem az egyén, hanem egy szervezet, egy munkavállalói, szakmai csoport szintjén jelentkeznek. Az érdekvédő politikai aktivizmus partikuláris természete azonban nem akadálya annak, hogy más típusú aktivizmusok hordozója legyen, ahogy az történt a 2018–2019-es „rabszolgatörvény"-ellenes tüntetések során is. Az alábbi fejezet ennek a mozgalmi hullámnak a megjelenésével, következményével foglalkozik.

A demokratikus átmenet után a kelet-közép európai térségben elsősorban a szakszervezetek voltak azok, amelyek képesek voltak a jelentősebb mértékű tiltakozó mozgósításra (Císař 2013). Magyarországon a 2010-es kormányváltás után ugyanakkor az új sztrájktörvény jelentősen megnehezítette a szakszervezeti mobilizációt (Arató–Mikecz 2015). A munkavállalói érdekvédelem egyik dilemmája az, hogy konfliktus esetén megmaradjon a szűkebben vett ágazati ügyeknél, vagy a gazdasági, politikai rendszert érintő

szélesebb kritikát fejtsen ki. Az utóbbi stratégiához kapcsolódik a mozgalmi szakszervezetiség (*social movement unionism*), amely elsősorban a fejlődő országok gyakorlatában jelent meg az 1980-as években, és összekapcsolja a demokratizálódást a szakszervezeti tevékenységgel (Waterman 1993). A 2018-as túlóratörvény nyomán megkezdődő szakszervezeti akciók ehhez az aktivistább érdekvédelmi koncepcióhoz kapcsolhatóak.

A szakszervezetek által nyelvpolitikai szempontból sikeresen már a 2018-as választást megelőzően „rabszolgatörvény"-ként keretezett szabályozással szemben olyan mozgósítás vette kezdetét, és olyan akciók szerveződtek, amelyekben nemcsak az egyes ellenzéki pártok, de párton kívüli mozgalmárok, civil csoportok és a szakszervezetek között is egység jött létre. Bár a tüntetési hullám nem mozgatott meg akkora tömeget, mint a netadós tüntetések 2014-ben vagy a CEU melletti tüntetés 2017-ben, ez az egységes fellépés és a tiltakozók részéről korábban nem vagy csak elszórva tapasztalt indulatosság különböztette meg a „rabszolgatörvény"-ellenes tüntetéseket a korábbi mozgósításoktól. Az utcán megvalósult teljes egységen túl a tüntetéssorozat keretezése arról is szólt, hogy különböző társadalmi csoportok között jöhet létre szolidaritás. Ezek szerint a NER nemcsak a tudomány függetlenségét sértette meg a választás után, de a munkások érdekeit is, hogy kiszolgálhassa a német tőkét, amiért cserébe a német konzervatívok nem lépnek fel a jogállam, a sajtószabadság leépítése ellen. Az MTA és a CEU ügye így került bele a „rabszolgatörvény" konfliktusának keretezésébe. Ennek az értelmezésnek a mentén lépett fel a Hallgatói Szakszervezet csoport is, és a 2018. december 8-i szakszervezeti tüntetés szervezői is megjelölték a társadalmi csoportok közötti szolidaritást célként.

A 2018 decemberében kezdődő „rabszolgatörvény"-ellenes tüntetéseknek volt egy tartalmi és egy tágabb értelemben vett formai előzménye is. A kormány már a 2018-as választások előtt, 2017 elején tervezte, hogy három évre növeli a munkaidőkeretet, tehát azt

az időt, amely után ki kell fizetnie a munkáltatónak a túlórapénzt. Végül 2017 áprilisában a módosítás lekerült a törvényhozás napirendjéről. Az akkor még a Miniszterelnökséget vezető miniszter, Lázár János egyetértett a szakszervezetek fenntartásaival, és támogatta az egyeztetéseket. Lázár 2017 szeptemberében egy nyilvánosságra hozott levélben a Tesco sztrájkolni készülő dolgozóit is támogatta, miközben hitet tett a magyar tulajdonú kiskereskedelem mellett. A konfliktust kiváltó ügy tehát nem volt új 2018 végén, a közeledő választások és valószínűsíthetőleg Lázár álláspontja is az akadályát jelentette a „rabszolgatörvény" 2017 eleji bevezetésének. A szakszervezeti mozgósítás ugyanakkor már 2018 novemberében megkezdődött, amikor a kormány megszüntette a cafeteriaelemek kedvezményes adózását. Formai szempontból az együttes ellenzéki utcai jelenlét a választások után közvetlenül megkezdődő tüntetések során megvalósult, jóllehet akkor még közös beszédek nélkül vonultak egymás mellett a Jobbik és a liberális, baloldali pártok politikusai, szimpatizánsai. Ekkor már nem lehetett hallani olyan morális ellenérzésekről a közös tüntetés kapcsán, mint amikor az Állami Számvevőszék megbüntette a Jobbikot 2017 végén.

A „rabszolgatörvény" elleni első tüntetésre a szakszervezetek szervezésében került sor 2018. december 8-án, ami hasonló koreográfiát követett, mint a novemberi „cafeteria"-tüntetés. Ezzel párhuzamosan az ellenzék a törvény elfogadását obstrukcióval kívánta megakadályozni 2925 napirendi módosító indítvány beadásával. Az igazságügyi bizottság azonban úgy döntött, hogy azokról egyetlen szavazással dönthet az Országgyűlés. Az ellenzéki képviselők a döntés ellen sípszóval tüntettek, majd közösen elhagyták az üléstermet. Két nappal később, december 12-én foglalta el az ellenzék az elnöki pulpitust a parlamentben, hogy megakadályozza a törvény elfogadását. Az országházi normák együttes ellenzéki felrúgása, azok folyamatos, élő közvetítése – elsősorban Tordai Bence képviselő által – erős mozgósító hatással bírt. Aznap este több ez-

ren jelentek meg a Kossuth téren. Összecsapásokra is sor került a tüntetők és a rendőrség között, ami éppen annak tudható be, hogy – a rendőrség 2015 óta tartó militarizációja mellett – a tömeg sem érezte magára érvényesnek a korábbi szabályokat. A normadöntés és a közös szimbólumrendszer (O1G) aztán a későbbiekben is erős mozgósító erővel bírt.

Az obstrukció hetének vasárnapján aztán új célpontot talált magának az ellenzék. Hadházy Ákos, Szél Bernadett és a Momentum kezdeményezésére a december 16-i tüntetés után a tömeg az MTVA Kunigunda útján lévő székházához vonult. A tüntetők elköteleződését bizonyította, hogy a hidegben gyalog megtették a mintegy másfél órás utat. A közmédia ekkor lett a tüntetési hullám elsődleges célpontja, az ellenzéki képviselői akciók és a tüntetések helyszíne. Az eredeti követelés az ellenzék „rabszolgatörvénnyel" kapcsolatos követeléseinek beolvasása volt, azonban az ellenzék ezzel kibővítette a konfliktust a sajtószabadsággal, tágabban egy általános rendszerkritikával. Nem egyedülálló, hogy az állami média a rendszerellenes tüntetések célpontja. Így történt ez a 2018–2019-es szerb kormányellenes tüntetéseken is, ráadásul a politikusok, közszereplők természetes közege a nyilvánosság, így érzékenyebbek annak korlátozására. Nem kivételes, hogy a mozgósítás fenntartása érdekében arra van szükség, hogy a mozgalmi vezetők átkeretezzék az adott konfliktust. A december végi és január eleji tüntetések azt mutatták, hogy volt is igény a tüntetők részéről a konfliktus kibővítésére.

Szerepek, érdekek

Január 5-én folyt a tiltakozási hullám utolsó nagyobb tüntetése a fővárosban. A demonstrációt már decemberben megkezdték szervezni civil szervezetek, szakszervezetek és az ellenzéki politikai

pártok. Közösen tüntettek, azonban eltérő szerepekről és így érdekekről van szó esetükben. Legegyszerűbben a szakszervezeti álláspontot lehet meghatározni. Bár esetükben is felmerül, hogy milyen mértékben érdemes eltávolodniuk a szűken vett foglalkoztatási konfliktustól a kormánykritika irányába, alapvetően mégis tagjaik munkaügyi érdekvédelme a feladatuk. A pártok a „rabszolgatörvényben" egy olyan ügyet találtak, amivel a Fidesz narratívája mint a nacionalizmus (német autógyárak érdeke) és a munkaalapú társadalomra való hivatkozás volt kikezdhető. Az ellenzéki közvélemény felé lehetőség volt egységet mutatni, továbbá a NER-konformitást lehetett cáfolni a parlamenti és az MTVA épületében folytatott direkt akciókkal. A politikai pártok cselekvési logikája végső soron a szavazatszerzésre irányul, így számukra a konfliktus szélesítése, a kormánykritika fontos szempont. A civil aktivisták, tüntetésszervezők számára is a rendszerkritika, az azt kifejező mozgalmi cselekvés lényeges, ugyanakkor nem kell tekintetbe venniük a választói szempontokat, megfogalmazhatnak olyan cselekvési elvárásokat, amelyek túlságosan is felborítják a mindennapi élet egyéni rutinjait.

A közös tüntetési fellépés, a beszédek tartása közben nem élesednek ezek az ellentétek, de a további cselekvéssel kapcsolatban ez már nem volt így. Ezt mutatja az országos sztrájk körüli diskurzus. Az országos sztrájk mint a tüntetések utáni, azokon túlmutató cselekvési lehetőség a január 5-i tüntetésen, éppen szakszervezeti oldalról merült fel. Noha a szakszervezetek tartottak félpályás útlezárásokat több helyen is, országos sztrájkot a vonatkozó szabályozás szerint nem lehetett szervezni. A politikai pártoktól többen azt várták, hogy december 12-e után ne térjenek vissza a parlamentbe, valósítsanak meg egy kvázi pártpolitikai sztrájkot azzal, hogy nem vesznek részt a törvényhozás munkájában. Ez tulajdonképpen a választási bojkott diskurzusa volt, némileg más köntösben. A parlamenti munka bojkottja ugyanakkor ellentétes az alapvetően intézményesített környezetben kialakult pártpolitikai logikával, a

pártok szervezeti érdekeivel, a pártokban dolgozó munkavállalók érdekeivel, választóik meggyőződésével. Az is erősen kétséges, hogy ha többség nem is, de lenne legalább egy meghatározó kisebbség az országban (25-30%), amelyik nem venné zokon, ha több hétre „leállna az ország".

A tüntetéseken részt vevők esetében nem szokott problémát okozni annak megértése, hogy milyen politikai változásokat kívánnak elérni, hiszen az adott demonstráción éppen azt fejezik ki a rájuk jellemző módon. A nagyobb volumenű hazai tüntetési hullámok során azonban a kezdeti szakpolitikai konfliktus általánosabb rendszerkritikává tágul. Ebben a helyzetben beindul annak találgatása, belelátása, hogy végső soron milyen társadalmi csoportok, milyen politikai háttérrel, milyen éllel kritizálják a fennállót. A netadós tüntetések óta az ízlés- vagy érdekbeli különbségek alapján így lehetett hallani csalódott fideszesekről, korábban nem tiltakozó, „politikai újszülött" résztvevőkről és az egész politikai elitet leváltani akaró tiltakozókról. Az MTA Politikatudományi Intézetében végzett kérdőíves kutatás a 2018. december 8-i tüntetésen azonban betekintést enged a szakszervezeti tüntetésen részt vevők szociológiai hátterét, részvételi tapasztalatait illetően (N=95). A véletlenszerűen megkérdezett tüntetők átlagéletkora 53 év, medián életkoruk 55 év volt, 54%-uk férfi, 46%-uk nő. A tüntetők 56%-ának legalább főiskolai végzettsége volt, vagy felsőfokú tanulmányokat folytatott. A szakszervezeti tagok aránya 20%-os volt, ami a teljes választókorú népességben 4-5%-ra tehető. Jellemzően aktív csoportról van szó, a megkérdezetteknek csupán 22%-a nem vett részt a tüntetést megelőző 12 hónapban közéleti, politikai tevékenységben (kampánytevékenység, szervezeti aktivitás, tüntetés, bojkott, petíció aláírása, politikus felkeresése, adomány). Erre utal az is, hogy körükben 95%-os volt a 2018-as választásokon való részvétel.

A 2018. december 8-i tüntetésen részt vevők szociológiai, politikai háttere tükrözi annak szakszervezeti jellegét, azonban így is

vegyes képet mutat – különböző társadalmi csoportok képviselték magukat. Nemcsak a diplomások aránya volt alacsonyabb, mint más tüntetésen, de sokan érkeztek a fővároson kívülről a tüntetésre (45%). Egyetlen tüntetésből természetesen nem alkothatunk teljes képet az egész hullámról, azonban felfedezhetők bizonyos klaszterek. A december 12-i ellenzéki obstrukció után bizonyára több fiatal, a régi baloldalhoz kevésbé kötődő résztvevő jelent meg a tüntetéseken, továbbá kevesebb lett a fővárosba érkező szakszervezeti aktivista. A demonstrálók vizsgálata azonban azt mutatja, hogy mind a szakszervezeti aktivisták, mind a régi és az új ellenzéki pártok választói részt vettek a „rabszolgatörvény" elleni demonstrációkban.

Tüntetések kapcsán rendszeresen felmerülő kérdés, hogy végső soron milyen következménye volt a mozgósításnak. Különösen igaz ez, ha nemcsak korlátozott szakpolitikai célok merülnek fel, de az ellenzéki közvélemény egyenesen kormányváltást remél a megmozdulásoktól. A „rabszolgatörvény"-ellenes tüntetések kapcsán ráadásul nemhogy teljes – mint a netadós tüntetések során –, de részleges szakpolitikai sikert sem lehetett elérni, mint a 2012–2013-as hallgatói mozgalom esetében. Nem volt következménye a tüntetési ciklusnak a Fidesz szavazótáborára nézve sem olyan mértékben, mint a netadós hullám után. Mindez nem jelenti azt, hogy ne lett volna következménye a megmozdulásoknak. A Momentum európai parlamenti választáson elért sikerében lehetett annak szerepe, hogy az EP-kampányuk egyik arcát, Donáth Annát személyes kockázatvállalása révén ismerhette meg az ellenzéki közvélemény egy része. A tüntetéseken való ellenzéki egység, a pártok, politikusok behelyettesíthetősége pedig paradox módon éppen azt az ellenzéki választói felismerést táplálhatta, hogy a kormánybuktatáshoz nincs szükség mindegyikre.

A pártpolitikán innen ugyanakkor érdemes megvizsgálni, hogy kapott-e új lendületet a munkavállalói érdekvédelem. Az utolsó

választás előtti évre, 2017-re vonatkozó sajtóelemzés szerint egész évben 14 sztrájkkal kapcsolatos szakszervezeti cselekvés valósult meg. 2019-ben ez a szám kevesebb mint fél év alatt majdnem a duplája, 26, ráadásul ebbe nem számítanak bele a sztrájkon kívüli egyéb formák, mint a munkavállalók tüntetései. A sztrájkok ráadásul nem korlátozódtak Budapestre, ahogy egyébként a „rabszolgatörvény" ellen is szerte az országban tiltakoztak.

A „rabszolgatörvény"-ellenes tüntetések erőszakossága

A „rabszolgatörvény"-ellenes tüntetési hullám kapcsán több helyen megírták újságírók, elemzők annak erőszakosságát, ami a radikális jobboldali tüntetési kultúrán kívül szokatlan, új jelenség. Nem véletlenül hasonlították össze a mostani tüntetéseket a 2006-os forró ősz eseményeivel, amikor jobboldali tüntetések folytak a szocialista-liberális kormány ellen. Azóta a rendőrség is megtanulta kezelni a tüntetéseket, kiszűrni, leválasztani az erőszakosabb tüntetőket, és kifárasztani a többieket. A 2010 óta szervezett demonstrációkon akadt példa személyek elleni erőszakra, amikor Orbán Viktor beszéde alatt a Juhász Péter által szervezett fütyülős tüntetésen a kormánypárti közönségből valaki megütötte Ungváry Krisztiánt.

Tárgyak elleni erőszakra került sor a második netadós tüntetésen 2014-ben, amikor billentyűzetekkel dobálták meg a Fidesz Lendvay utcai székházát. Ezt az épületet foglalta el továbbá az Alkotmány Nem Játék csoport még 2013-ban, amikor kisebb károk keletkeztek az épületben. A legerőszakosabb fellépésre a Ligetvédő mozgalom akciói közben került sor, elsősorban az építkezést felügyelő biztonságiak részéről. A rendőrség ugyanakkor nem oszlatta fel a spontán tüntetéseket, foglalásokat a 2012–13-as hallgatói és a 2017-es CEU-tüntetések során. Legutóbb a Független Diákparlament tüntetésén történt, hogy a rendőrség a közlekedési szabályok megsértésére hivatkozva büntetett meg tüntető fiatalokat.

A „rabszolgatörvény" elfogadása miatt megkezdődött tüntetési hullám erőszakosságának több oka is van, ezek egy része, így a később ismertetett tekintélyellenesség szorosan kapcsolódik a kollektív cselekvés szociálpszichológiai iskolájához. Máshol is megjegyezték azonban, hogy új csoportok jelentek meg a tüntetéseken, más volt a tömeg összetétele, mint a korábbi CEU-s vagy például a Tanítanék Mozgalom 2016-os tüntetésein. Feltételezhető, hogy ezeknek az embereknek van tapasztalatuk a rendőrséggel, biztonságiakkal való konfliktusban, vagy hajlamosabbak az erőszakos cselekedetekre. A 2006-os forró ősz során is a futballhuligán szubkultúra erőszakossága, tudása miatt került sor a rendőrök bántalmazására, autók felgyújtására. Feltételezhető, hogy a mostani demonstrációkon megjelenő jobbikos, radikális jobboldali tüntetők egy része rendelkezik 2010 előtti tiltakozási tapasztalatokkal, vagy tagja a szurkolói szubkultúrának.

A radikális tüntetők megjelenése azonban nem az egyetlen ok. Ugyanilyen fontos, hogy megtört a szabályok tekintélye. Az ellenzéki pártok országházi akciója 2018. december 12-én szembement a szokásokkal, hirtelen megváltoztatta a parlamenti politizálásról alkotott képet. Az ellenzék támogatói számára meggyengült ezzel a kormány és az erőszakszervezetek autoritása, a szabályok hatalma. Aristide Zolberg társadalomkutató a francia 1968-as események kapcsán az „őrület pillanatának" (*moment of madness*) nevezte azt a pillanatot, amikor úgy érezhetik a tüntetők, hogy minden lehetséges (1972). Lehetőség van a düh, öröm, gúny szabad kifejezésére, a dolgok átnevezésére. Ezt az érzést erősítette a tüntetés spontaneitása is. Bár a tüntetést az ellenzéki pártok hirdették meg, de nem volt kifejezett vezetője a tömegnek. Nem moderálta az érzelmek kifejezését a több nappal korábbi meghirdetés, a szervezés, a beszédek, a rendezők. Bárhonnan lehetett csatlakozni, így lehetőségük volt

a fent említett radikálisabb csoportoknak részt venniük a tüntetéseken. A spontaneitás, a vezetés hiánya – akárcsak egy középkori karneválon – megkérdőjelezi továbbá a fennálló hierarchiákat, tekintélyeket. Az ilyen helyzetben a felszabadult tömegben nagyobb az esély az erőszakra, a rendfenntartókkal való összecsapásra.

Erőszakra azonban nem kizárólag a tüntetők miatt került sor, a rendőrség paprikaspray-vel fújt le békés tiltakozókat, bántalmaztak előállítottakat. Érezhetően megváltozott az, ahogyan a rendőrség kezelte a szerdai demonstrációt. Minden bizonnyal annak lehetünk tanúi kicsiben, ami lejátszódott nemzetközi szinten. Az 1970–1980-as években egyre inkább szelídült Nyugat-Európában és Észak-Amerikában a tüntetések rendőri kezelése, a súlypont az erőszak megelőzésén és a partnerségen volt. Az ezredforduló után a nemzetközi, globalizációkritikus mozgósítások során azonban a rendőrség sokkal erőszakosabbá vált. A valós terrorveszély, a határőri funkciók ellátása és a kormány erődemonstrációi miatt (TEK-es páncélozott autó karácsonyi vásárokon, a repülőtéren) a magyar rendőrséget is elérte ez a remilitarizációs folyamat, s megváltoztatta annak szervezeti kultúráját. A három éve tartó tömeges bevándorlás okozta válsághelyzet miatt ráadásul jóval szélesebb a rendőrség jogköre. Magyarán: megszokhatták a rendőrök, hogy nem kell indokolniuk az igazoltatást, hogy nagyobb hatalmuk van az állampolgárok felett.

Partikuláris politikai aktivizmus

Az ötödik azonosított kategória a partikuláris civil aktivizmus. A legfontosabb különbség a korábbi mintákhoz képest, hogy – ahogy az a nevéből is következik – a partikuláris civil aktivizmus nem fogadja el az univerzális civil társadalom koncepcióját. A politikai cselekvésnek tehát nem lehet mindenki a kezdeményezője, azok köre leszűkül nemzetiség, lakóhely szerint. Fontos hangsúlyozni, hogy a partikularitás nem idegen a civil társadalomtól, hiszen az előzőekben ismertetett szakszervezetek, szakmai érdekszervezetek kifejezetten csak saját tagjaik számára, olykor más társadalmi csoportokkal szemben érvényesítik érdekeiket, állítanak elő szolgáltatásokat. A cselekvés kifelé irányul, ebben az esetben újra a döntéshozót címezi meg, amelyre nyomást a közösségi részvétel révén kívánnak gyakorolni. Az egyén bekapcsolódásának az alapja a közvetlenül elszenvedett sérelmek, így egy csoport tagjaként (pl. devizahitelesek, lakók) vesz részt az aktivizmusban. A partikuláris civil aktivizmus esetében érdekes jelenség, hogy itt is megjelenik bizonyos fokig a civil ethosz, amennyiben erős benne az antipolitikus érzület. Ez a típusú aktivizmus gyakran olyan ügyeket karol fel, amelyek méltányolhatóak lennének akár a tranzakciós aktivizmus szempontjából (pl. devizahitelesek kilakoltatása), azonban partikularizmusuk miatt nem tehetik azt meg a civilség univerzális jellegét hirdetők. A devizahitelesek problémáival foglalkozó Koppány-csoport, A Haza Nem Eladó Mozgalom és a Banki Adósok Érdekvédelmi Szervezete elégedetlenségüknek a radikális jobboldal

által használt szimbólumok segítségével, a nemzeti, történeti sérelmek és saját helyzetük közötti párhuzamba állításával adtak hangot.

A cselekvés a politikai döntéshozókat célozza meg, így nem tartoznak ide a radikális jobboldali szubkultúrákban folyó aktivizmusok, azonban ebbe a mintázatba tartozik a radikális jobboldal „civilesedése" (Teune 2008). Olyan csoportok jelennek meg, amelyek a radikális jobboldali mozgalmiságot összekötik olyan közösségi szolgáltatásokkal, mint a parlagfű irtása, a véradás (Magyar Gárda), a hagyományőrzés (Magyar Sziget), a közbiztonság (Szebb Jövőért Polgárőr Egyesület). Tipikus partikuláris civil cselekvésnek tekinthetőek még az ún. NIMBY, azaz „Not In My Backyard" tüntetések, amelyek során helyi lakosok fejezik ki nemtetszésüket egy földhasználatot érintő beruházás miatt (Hubbard 2005). A beruházások elleni tüntetéseket a globalizációkritikus mozgalom a „Gondolkozz globálisan, cselekedj lokálisan!" (*Think global, act local!*) jelszó segítségével be tudta ágyazni a neoliberális globalizációt elutasító, transznacionális értelmezési keretbe. A partikuláris civil cselekvés esetében azonban nem lehet a NIMBY-tiltakozásokat hozzákapcsolni egy univerzális kerethez. Ilyen típusba tartoztak a Vámosszabadiban (2013) és Martonfán (2015) a menekülttábor, illetve Tolnán (2014) egy gyermekotthon megépítése elleni tiltakozások. Ennek oka a beruházások jellege, hiszen egy menekülttábor vagy gyermekotthon építése nem interpretálható úgy, hogy az egészséges, kiegyensúlyozott emberi létezés általános feltételeit támadja, miként egy környezetet megterhelő beruházás (szemétégető, gyár, repülőtér) esetében ez lehetséges.

Devizahitelesek mozgalmai

A magyar nyilvánosságban kevesebb teret kapott, de a 2010-es években igen aktívak voltak a devizahitelesek, banki hitelkárosultak érdekeit védő szervezetek. Ezen akciók többsége a kilakoltatás megelőzése vagy utcai tüntetés volt, amelyek jellemzően három szervezethez, a Koppány-csoporthoz és A Haza Nem Eladó Mozgalomhoz, valamint ez utóbbihoz kapcsolódó Banki Adósok Érdekvédelmi Szervezetéhez kötődtek. Bár a hitelkárosultak ügyében más szervezet is tüntetett (Jobbik, Civil Összefogás Fórum), az előző három csoport kifejezetten e kérdés köré szerveződött.

A Koppány-csoport tevékenységének gerince a kilakoltatások megelőzése és az ehhez kapcsolódó segítségnyújtás, míg A Haza Nem Eladó Mozgalom és a Banki Adósok Érdekvédelmi Szervezete általánosabb rendszerkritikát is kifejt, céljuk a történeti alkotmány helyreállítása, amelynek érdekében 2012 végén megalapították a Rendszerváltó Mozgalom (RVMP) nevű politikai pártot. Mindhárom szervezetre jellemző a radikális nemzeti retorika és szimbólumhasználat. A Haza Nem Eladó Mozgalom már a nevében is hordozza ezt a szellemiséget, logóján a Szent Korona jelenik meg. Ez a szimbolika nyilvánvalóan nem független a történeti alkotmány visszaállításának követelésétől. A Koppány-csoport esetében is szembetűnő a radikális jobboldali folklórhoz való kötődés, mind a név, mind a turulos, árpádsávos, pajzsos logó ezt sugallja. Valószínűleg felfedezhetőek kötődések a két szervezet esetében más radikális jobboldali tömörülésekhez, azonban az bizton kijelenthető, hogy nem a Jobbik szatellitszervezeteiről van szó, hanem valódi, alulról szerveződő csoportokról, amelyek használják a radikális jobboldal mozgósítási eszköztárát. Ebben önmagában nincsen semmi meglepő, a radikális jobboldali mozgalom Magyarországon ugyanis nem kizárólag Jobbik-tónusú barna, mint azt sokan gondolják.

A Jobbik a legjelentősebb párt a mozgalmon belül, de mellette léteznek különböző internetes fórumok, blogok (mozgalmi sajtó), identitáshordozó fesztiválok és zenekarok, félkatonai szervezetek. Ez idáig azonban nem volt példa arra, hogy egy, a Jobbikon kívül eső, radikális jobboldali szimbolikát használó csoport szakpoliti-

kai követelést fogalmazzon meg a kormánnyal szemben. Az utóbbi években a radikális jobboldali csoportok utcai akcióinak célja a cigány kisebbség megfélemlítése, a „cigánybűnözés" nyelvpolitikai eszköznek a készenlétben tartása, a csoportkohézió megőrzése, a radikális jobboldali mozgalom identitásának fenntartása. A mozgalmi szcénának helyet adó zenei fesztiválokon, táborokban pedig az olyan, többnyire inkább szimbolikus, identitásképző erővel rendelkező ügyek jelennek meg, mint a magyar történelem, a határon túli magyar kisebbségek helyzete, a globális pénzügyi rendszer, a szakralizált környezetvédelem. Sem az utcai alakizásokon, sem a zenei fesztiválokon nem hangzanak el konkrét szakpolitikai követelések, ami nem csoda, hiszen ezek a kollektív akcióformák nem is alkalmasak erre. Bár a devizahitelesek ügyében is megjelenik a radikális jobboldali keretezés (haza védelme, bankok támadása), itt azonban konkrét szakpolitikai követeléseket címeznek a tiltakozók a döntéshozók felé.

A politikai pártoknak létérdekük, hogy időről időre új témákat találjanak maguknak, és a társadalmi mozgalmak esetében is adódik arra példa, hogy új ügy kerül a követelések közé. Ilyen volt a '90-es években a globalizációkritikus mozgalom esetében az internetes magánszféra, a szellemi szabadalmak, az internethez való hozzáférés kérdése. A devizahitelesek problémája azonban a radikális jobboldalnak nem inherens ügye. Nem jelent tabudöntögetést, nincs szimbolikus jelentősége, nincs előzménye. A kevés szociális témával foglalkozó mozgalom Magyarországon nem használta a radikális jobboldali eszköztárat, nem volt ez jellemző a '90-es évek elején a Létminimum Alatt Élők Társaságára, sem később, az ezredforduló után a Szolidaritás Éjszakája szervezőire. A Koppány-csoport és A Haza Nem Eladó Mozgalom azért használja mégis a radikális jobboldali mozgósítási eszköztárat, mert aktivistáik nem ismernek mást. Magyarországon a társadalmi, politikai részvételnek nemcsak az intézményi feltételei vagy hagyománya hiányzik, de az

ahhoz kapcsolódó tudás, a demokratikus részvételi minták ismerete is. Ennek hiányában úgy tűnik, hogy sokaknak csak a nem civil társadalom (*un-civil society*) által felkínált példák állnak rendelkezésre.

A hagyományos mozgósítás alapja, legfontosabb erőforrása a szervezet, amely hierarchikusan szervezett, világos eljárási szabályok alapján, lefektetett célok mentén működik. A tagok elfogadják ezeket a szabályokat, azonosulnak a célokkal, amelyeken választott képviselőik segítségével közvetett módon változtathatnak. A hagyományos mozgósítási típus mellett jelent meg a '70–'80-as években a kollektív cselekvésnek az egyéni kockázat- és felelősségvállaláson alapuló, és a mindennapok érintkezési, fogyasztási szokásaiban tükröződő mintája. Az aktivista nem elsősorban egy szervezethez, kollektívához, hanem egy ügyhöz, életmódhoz mutat kötődést. Ennek a kötődésnek az alapján folyik a kollektív cselekvés. Ez utóbbi minta olyan mozgalmak esetében tipikus, mint a feminista, a zöld, az újbaloldali. Bár ez lehetővé teszi a gyors reagálást, a többszörös elköteleződést, stabil szervezet hiányában azonban könnyen lemorzsolódhatnak a támogatók. A hierarchia hiánya miatt ráadásul az egyéni presztízs, az aktivista hitelesség lesz a befolyás alapja, ami még inkább elrettentheti a kevésbé elkötelezetteket, ahogy ezt a hallgatói mozgalom esete is jól mutatja.

A szervezeti tudás elsajátítása nem könnyű, a keretek kialakítása energiát és időt igényel. Magyarországon hiányzik ennek hagyománya, továbbá az ilyen hagyományos részvételt nem támogatja az internetes kommunikáció és a közösségi média elterjedése. A hagyományostól eltérően az egyéni elköteleződésen alapuló részvétel azonban megfelel ezeknek az új kommunikációs és hálózatépítő eszközöknek. A kelet-európai politikatörténet sajátosságai miatt azonban Magyarországon sokan nem tudnak azonosulni a globalizációkritikus vagy más nyugati baloldali mozgalmak által kialakított és a hazai alternatívok által is átvett mozgósítási keretekkel. Ennek az oka, hogy akadályokba ütközik ezeknek a kereteknek a megérté-

se, használata, ami nem kizárólag a baloldali politikai szimbólumok hazai kompromittálódásának következménye.

A gigaberuházások ellen tiltakozó, európai kortárs, helyi kezdeményezések – mint az olasz No Tav vagy a német Stuttgart 21 projekt – kritikusai sem vörös csillagos transzparensek alatt vonulnak. Európában és Észak-Amerikában kialakult egy olyan mozgalmi család, amelyik hasonló tiltakozási repertoárt, külsőségeket használ, történetileg kapcsolódik a '70–'80-as évek új társadalmi mozgalmaihoz és a '90-es évek globalizációkritikusaihoz. A környezetvédelem, a lokalitás hangsúlyozása, a korrupció és a politikai-gazdasági konszernek elutasítása, a neoliberális globalizáció kritikája, a több transzparencia és részvétel követelése, a prekariátus és a marginalizált csoportok védelme mind ennek a családnak a része. Ha valaki Magyarországon hasonló hangon kíván megszólalni, ahhoz szüksége van egy bizonyos kulturális tőkére, nyelvtudásra, a külföldi viszonyok ismeretére, a témák iránti érzékenységre, szabadidőre. Ezek együttesével csak egy szűk réteg rendelkezik, így ez a fajta aktivizmus szubkultúrává válik, sokak számára pedig idegenül hat. Ennek következtében a devizahitelesek egy másik élmény- és életmódalapú politikai otthonhoz, folklórhoz fordulnak: a radikális jobboldaléhoz.

A demokratikus participáció tehát nem csak annak a függvénye, hogy kínálnak-e valódi bekapcsolódást az intézmények, hogy van-e valódi közélet az állampolgárokhoz közel lévő, lokális, önkormányzati szinten, és lehetséges-e a döntéshozatalban való részvétel. A másik fontos elem egy olyan demokratikus tiltakozási kultúra léte, ami elsajátítható, könnyen átvehető, befogadható.

Radikális jobboldali prefiguráció

Külön kategóriát jelent az élményvezérelt radikális jobboldali aktivizmus. A partikuláris aktivizmustól az különbözteti meg mindenekelőtt, hogy a cselekvés iránya nem elsősorban a döntéshozó, az élményvezérelt aktivizmushoz hasonlóan az egyén, a közösség belső gazdagítása és a prefiguráció a cél, tehát az ideálisnak vélt társadalmi viszonyok kifejezése a mozgalmi gyakorlatban. Az alábbi fejezet ezzel a jelenséggel foglalkozik a radikális jobboldali rockfesztiválok elemzése kapcsán.

A társadalmi mozgalom kutatói hajlamosak figyelmen kívül hagyni a radikális jobboldali mozgalmakat (Blee–Creasap 2010). Ennek az elfogultságnak számos oka van. Sok esetben a társadalmi mozgalmak kutatói maguk is a baloldali mozgalmak egykori vagy jelenlegi aktivistái, ami előre meghatározza a kutatási tárgyukat. Egyes tudósok azt a kérdést is felvetették, hogy a „társadalmi mozgalom" kifejezés alkalmazható-e a nem progresszív kezdeményezésekre (Koopmans–Rucht 1996). Ugyancsak okként jelölhető meg, hogy könnyebb megközelíteni a baloldali vagy a liberális mozgalmakat, mint a gyakran titkosan működő radikális jobboldaliakat, mivel sok baloldali aktivista maga is társadalomtudományi tanulmányi háttérrel rendelkezik. Ezenkívül a baloldali mozgalmak többnyire a nyilvánosságban működnek, így több adat áll rendelkezésre például a sajtóforrások alapján készülő tartalomelemzésekhez.

Az elfogultság miatt a radikális jobboldali aktivizmus tanulmányozása részben kapcsolódik az ezekkel a mozgalmakkal kapcsolatos politikai és közéleti érdeklődéshez, amelyeket gyakran morális pánik erősít fel. Ilyen téma a radikális jobboldal internetes jelenléte és online identitásépítése (Anahita 2006; Daniels 2009; Caren et al. 2012). A radikalizálódás, a gyűlölet-bűncselekmények és a radikális jobboldali terrorizmus a közvélemény figyelmén kívül felhívta a tudományos figyelmet is (Chermak et al. 2013; Gibson–Sterns 2017). A közelmúltban a „populista korszellem" jelentett egy másik népszerű kutatási területet (Mudde 2004, 2017; Ruth et al. 2014). Ezekben a későbbi munkákban azonban a radikális jobboldali mozgalmakat főként a politikai pártok segédjeként vizsgálják. A politi-

kai pártokra való összpontosítás nem feltétlenül a szerzők hibája, hanem a radikális jobboldali politika jellemzője (Hutter–Kriese 2013). A radikális jobboldali aktivizmus kutatói ugyanakkor szintén vizsgálták szélsőjobboldali pártok tagjait, bár inkább szélesebb társadalmi mozgalom részeiként (Klandermans–Mayer 2006).

Ennek ellenére a társadalmi mozgalom tanulmányainak elméleti-módszertani megközelítéseit, például a politikai lehetőségek rendszerét, az értelmezési keret elemzését (Caiani et al. 2012) és a diszkurzív lehetőségek rendszerét alkalmazták a radikális jobboldali mozgalmak tanulmányozására (Koopmans–Olzak 2004). Mint Manuela Caiani említette, az antiiszlám mozgósítás az elmúlt években, és különösen az iszlámellenes Pegida mozgalom új lendületet adott a radikális jobboldal mint társadalmi mozgalom kutatásának (Caiani 2017).

Ez a fejezet a radikális jobboldal prefiguratív eljárásait vizsgálja. A prefiguratív politika gondolata, hogy a mozgalmi célokat és eszközöket nem lehet elválasztani. A célokat a mozgalom mindennapi gyakorlásával kell megvalósítani. Robert Futrell és Pete Simi (2004, 2015) munkájának kivételével a radikális jobboldal prefigurációját ritkán tanulmányozták, mivel a fogalom normatív jelentéssel bír, és hivatkozik a progresszív, befogadó mozgalmakra (Poletta 1999). A prefigurációt azonban leíró, és nem normatív fogalomként értelmezzük. A radikális jobboldal prefiguratív politikájának megértése érdekében elemezni fogom a radikális jobboldali nyári fesztiválok programját. A nyári zenei fesztiválok a 2000-es évek közepe óta népszerű szabadidős és politikai eseményekké váltak a radikális jobboldali aktivisták körében. Ez nem független a 2006-os radikális jobboldali tiltakozási hullámtól és a Jobbik mandátumszerzésétől az Európai Parlamentben 2009-ben, majd a 2010-es országgyűlési választásokon. Azóta több tanulmány is foglalkozott a „Jobbik-jelenségekkel" (Karácsony–Róna; Varga 2014), más szerzők pedig a

radikális jobboldal kulturális aspektusait is vizsgálták (Feischmidt–Hervik 2015; Feischmidt–Pulay 2016).

A prefiguratív politika alapvető célja a kívánt, ideális társadalmi rend megteremtése a jelen időben történő mozgalmi gyakorlaton keresztül, ahelyett hogy a csodát várná a mozgalmár, vagy a bürokratikus, hierarchizált rendszerekbe bonyolódna. A prefiguratív politika helyszínét az egyetemfoglalásokról szóló fejezetben ismertetett szabad terek adják. Ahogy Robert Futrell és Pete Simi megjegyezte, az amerikai Fehér Hatalom mozgalom szabad terei különböznek a Poletta által elemzett balliberális mozgalmakétól. A szabad terekben azonban mindig megfigyelhető a prefiguráció egy bizonyos szintje, és a White Power (fehér felsőbbrendűség) mozgalom egy speciális tulajdonsága az alternatíva elrejtése, így a prefiguratív funkció a transzmozgalmi és az őslakos szabad terekben jelenik meg (Futrell–Simi 2004). Ezért Futrell és Simi megkülönböztette a White Power mozgalom bennszülött-prefiguratív és transzmozgalmi-prefiguratív szabad tereit. A szerzők szerint a bennszülött-prefiguratív terek a sűrű, interperszonális hálózatok és a szimbolikus akciók helyei, amelyek fenntartják, ápolják a mozgalom aktivistáinak identitását.

A család egy ilyen bennszülött-prefiguratív tér, amelynek fontos szerepe van a korai politikai szocializációban. A White Power tagjai árja nevet adnak házi kedvenceiknek, otthonaikat a mozgalom szimbólumaival díszítik. Visszavonulnak a külvárosokba, és gyermekeiket otthoni iskoláztatás révén nevelik. A család mellett az informális szimbolikus összejövetelek a bennszülött-prefiguratív terek második típusa. Idetartoznak a magánbeszélgetések, például a *Biblia*-tanulmányozó csoportok, partik, túrák, táborozások, de a nyilvánosabb terek is bennszülöttek lehetnek, mint például kocsmák vagy éttermek. Míg a politikai szocializáció az informális-szimbolikus összejöveteleken is fontos, a csoportos szolidaritás, az identitás fenntartása és a rasszista agendák kidolgozása a tör-

ténetek, viccek mesélése vagy a rituálék, például a tetoválás révén történik. Futrell és Simi rámutattak, hogy a bennszülött-prefiguratív tereknek csak korlátozott elérhetősége van, és az úgynevezett transzmozgalmi-prefiguratív terek összekapcsolhatják a bennszülött tereket és a mozgalom helyi csoportjait. Ezek kongresszusok, fesztiválok, zenei koncertek, ahol a White Power tagjai kényelmesen átélhetik és megerősíthetik politikai identitásukat a társaikkal való találkozások és a közös rituálék gyakorlása révén. Az online hálózatok transzmozgalmi-prefigurációs terekként is funkcionálhatnak, ahol a mozgalomhoz való csatlakozást és a korai elköteleződést anonimitás enyhíti.

A radikális jobboldali mozgalom kollektív identitásának alapja és forrása a nemzeti rockzene. A társadalmi mozgalomnak általában nemcsak politikai, hanem kulturális követelései is lehetnek. A mozgalmak kulturális következményeit azonban nehezebb észlelni, mivel ezek összetettek lehetnek, és magukban foglalhatják a közösséget, a szubkultúrát, a divatot, az identitásépítést, az értékek megváltoztatását és a társadalmi normákat (Earl 2004). A társadalmi mozgalmak „szélesebb politikai és történelmi összefüggéseket" kínálhatnak a kulturális küzdelmekhez, és a kulturális javak felhasználhatók erőforrásként és cselekvési formákként a politikai konfliktusokban (Eyerman–Jamison 2006). A radikális jobboldali zenei fesztiválok is protesztiválnak tekinthetők az alternatív mozgalmaknál leírtaknak megfelelően. Míg a protesztivál eredeti koncepciója az újbaloldali és liberális mozgalmakra utal, addig a radikális jobboldali mozgalmak is mozgósítanak a zenei eseményeken keresztül.

Az úgynevezett náci rock először az Egyesült Királyságban alakult ki az 1970-es évek végén, és terjedt át Európába és az Atlanti-óceán túloldalára (Brown 2004). Az Egyesült Államokban a White Power zenei szcéna az egyébként marginalizált mozgalom szervezési és kísérleti eszköze (Futrell–Simi 2006). Németországban a brit minta hozzájárult a radikális jobboldali zenei szcéna és az

ún. *Rechtsrock* (jobboldali rock) zenei műfaj kialakulásához, amely a neonáci agenda új médiumává vált (Dornbusch–Raabe 2006). Magyarországon hasonló zenei műfaj a nemzeti rock. A nemzeti rock eredete a népzenei eredetű, eredetileg esküvőkön játszott „lakodalmas rock" műfajáig és a skinhead zenei szcénáig vezethető vissza (Feischmidt–Pulay, 2016). A magyar rockzenei szcéna ezen szegmensének jobboldali jellege a kommunista korszak félig legális, félig illegális státuszában is gyökerezik. A kommunista párt és a kulturális élet felügyelői bizonyos szabadságot engedtek a művészeti, kulturális és szórakoztató területeken. Akárcsak az orosz disszidensirodalom esetében, ahol a felforgató üzeneteket a sorok közé rejtették (Parthé 2004), a rockzenészek is úgy tudták kritizálni a kommunista rendszert, hogy lehetővé tették közönségüknek a „sorok közötti olvasást". A rockzene mint műfaj a kommunista korszakban nem volt teljesen tiltva, ám a „sorok közötti olvasás" stratégiáját kihasználva az ellenzéki nézetek kifejezési formájává vált. Mivel a magyar kommunista rendszer szerette volna elkerülni a szomszédaival való bármilyen konfrontációt, az ottani magyar kisebbségek státusza marginalizált téma volt a nyilvános diskurzusban, így az antikommunizmus és a nacionalizmus egymásra talált. A nemzeti rockzenekarok az ilyen ellenzéki üzeneteket közvetítették. A rendszerváltás ellenére azonban a „sorok közötti olvasás" gyakorlata fennmaradt, és a radikális jobboldali és a szélsőjobboldali politikai szereplők közös stratégiájává vált.

Radikális jobboldali protesztiválokra rendszeresen sor került a 2000-es évek közepe óta, ahol a nemzeti rock rajongói, a radikális jobboldali aktivisták, támogatók és más hasonló gondolkodású emberek találkozhattak.

Ezek a fesztiválok az új radikális jobboldal tipikus eszközei voltak. Egy ifjúsági szervezet, az Egyesült Magyar Ifjúság (EMI) évről évre szervezett ilyen nyári táborokat. A szervezetet 2003-ban alapították, hitvallásuk szerint: „Célunk új reformkor beindítása, népünknek

újra meg kell tanulnia magyarul érezni, gondolkodni és még inkább: cselekedni. Rajtunk és az utánunk következő nemzedékeken múlik, lesz-e szabad, hitében, erkölcsében, nemzettudatában erős és gyarapodó magyarság a Kárpát-medencében." Az EMI a nyári táborokban széles programválasztékot kínál. Vannak programok gyermekeknek, szimpóziumok a magyar történelemről, lovaglás, íjászat, borkóstolás, filmvetítés, kézműves és harcművészeti bemutatók. Az éjszakák legfontosabb eseményei a nemzeti rock együtteseinek koncertjei. Mind az EMI, mind az ismertebb Magyar Sziget fesztiválok szoros kapcsolatban álltak a Hatvannégy Vármegye Ifjúsági Mozgalommal. A mozgalom 2001-ben szervezte meg a Magyar Sziget fesztivált, amely a legnagyobb radikális jobboldali eseménnyé nőtte ki magát. A korábbi rockfesztivál később családok számára is vonzó program lett a gyermekek számára szervezett tevékenységek és programok miatt. A fesztiválon rengeteg különféle szabadidős és kulturális tevékenységen, koncerteken, politikai, történelmi és tudományos előadásokon vehetnek részt a látogatók. A Magyar Sziget mottója: „Egy hétre ismét leomlanak a határok", amely a magyar nemzet egységére utal a Kárpát-medencében. A fesztivált rendszeresen a Duna-kanyarnál fekvő Verőce községben tartották. A Magyar Sziget fesztivál látogatóinak száma folyamatosan növekedett a 2001. évi 100-ról – amikor az első alkalommal rendezték meg a fesztivált –, 2004-ben 5000-re, 2006-ban pedig 10 000-re emelkedett. Ez a szám a későbbi években is stabil maradt. 2014-ben a szervezők szerettek volna visszatérni az alapokhoz, ezért bejelentették az „Első Magyar Sziget" megtartását. Ez azt jelentette, hogy a látogatók visszatérnek a szubkulturális gyökerekhez.

A tartalomelemzés során öt fesztivál összesen 110 napjának, nevezetesen az Egyesült Magyar Ifjúsági Tábor (2009, 2011), az Erdélyi Magyar Ifjúsági Tábor (2005–2011), a Délvidéki Egyesült Magyar Ifjúsági Tábor (2006–2011), a Székely Sziget (2009, 2011) és a Magyar Sziget (2005–2011) 1536 rendezvényprogramja került

elemzésre. Míg bizonyos esetekben a programokat több kategóriába sorolhattuk volna, az összes programot, ideértve az egész napos programokat is, egyszer kódoltuk. A kategóriákat a kódolás előtt nem, hanem a tartalomelemzési folyamat során határoztuk meg. A legtöbb esetben a témát a program címe alapján lehetett azonosítani, de néha további kutatásra volt szükség. Az esti koncertek nincsenek kódolva, csak a nappali zenei előadások. Az eredeti 173 kategóriát 42-re szűkítettük, amelyeket a *24. táblázat* mutat be.

24. táblázat. A radikális jobboldali zenei fesztiválok programjainak témái

Kategóriák	N
Szabadidős tevékenységek	**796**
Kézműves, népművészet, művészet, kiállítás, filmvetítés	200
Történelmi szerepjáték, lovaglás, íjászat	159
Tevékenységek gyermekek számára	147
Egyéb hobbi, szabadidős és kollektív tevékenységek	93
Gasztronómia, borkóstolás	64
Népzene, néptánc	53
Túrázás, természetes és épített környezet	45
Rovásírás	20
Baranta (magyar harcművészet), önvédelmi képzés	15
Politika	**229**
Nemzeti stratégia, politika	68
Gazdaság, kapitalizmus, globalizáció	26
Ifjúság	26
Természeti katasztrófák, mentőcsapatok	22
Demográfiai	19
Ökológia, fenntarthatóság	17
Külpolitika, nemzetközi kapcsolatok, EU	14
„Cigánybűnözés", közbiztonság, betyárság	10

Kategóriák	N
Politika	
Jogsegély, emberi jogok megsértése 2006-ban	10
Szabadkőművesség, cionizmus	7
Konzervativizmus, nacionalizmus, hazafiság	5
Liberalizmus	4
Előítélet és tolerancia	1
Radikális jobboldali kultúra	**194**
Vallás, egyház	48
Magyar irodalom	35
Magánélet, család, kapcsolatok, egészség, alternatív orvoslás	31
Misztika, mitológia, meditáció	27
Magyar identitás, sors	20
Sport, szurkolói kultúra	16
Nemzeti rock	9
Alkoholizmus, függőség	4
Evolúció, konstruktivizmus	3
Tudomány	1
Történelem	**187**
A második világháború, a két háború közötti időszak	55
A magyar történelem és állam a 20. századig	47
Magyar ellenállás	22
Trianon	21
1956	17
Kommunista korszak, ellenzékiség, rendszerváltás	16
A magyarok származása	9
Kisebbségek	**130**
Kisebbségi jogok, kisebbségek, autonómiák	96
Kultúra, politika és mindennapi élet Erdélyben	26
Magyar nyelv, nyelvi jogok	8

Ezeket a programtémákat öt tágabb kategóriába lehet sorolni, nevezetesen a történelemre, a szabadidős tevékenységekre, a kisebbségekre, a politikára és a radikális jobboldali kultúrára. Nyilvánvaló, hogy a fesztiválok szervezői nappali szabadidős tevékenységeket akartak kínálni vendégeik számára. A vizsgált radikális jobboldali fesztiválok állandó elemei a kézműves foglalkozások, a népi előadások, a történelmi csaták feleleventése, íjászat, lovas íjászat tematikájú előadások és képzések. A gyermekeknek szóló tevékenységek magukban foglalták a kézműves foglalkozásokat, íjászatot, túrázást, népmesék mesélését is. Az egyéb szabadidős tevékenységek kategóriájába tartozik többek között a testfestés, a kollektív éneklés, a fényképezés, a társasjátékok. Mivel ezek nyári rockfesztiválok voltak, nem véletlen, hogy a borkóstolás és a gasztronómia is gyakran visszatérő program. A szabadidős tevékenységeken túl a legtöbb nappali program közvetlenül a politikával foglalkozott. A fesztiválok résztvevői megbeszélhetik a különböző politikai kérdéseket a meghívott politikusokkal, újságírókkal és a helyszínen részt vevő egyéb ismert véleményvezérekkel. Idetartoznak olyan kérdések, mint a mindennapi politikai fejlemények, a nemzeti stratégia, azaz a radikális jobboldal stratégiája, a nemzetközi politika, a konzervativizmus jelentése, de olyan politikai ügyek is, mint a demográfia, az ökológia vagy a természeti katasztrófák. Azok a programok, amelyek a mozgalom által kijelölt ellenfelekkel – mint a szabadkőművesség, a cionizmus vagy a roma emberek – foglalkoznak, szintén ebbe a kategóriába sorolhatóak. A radikális jobboldali kultúra kategóriája különféle tevékenységeket foglal magában. Néhány megköveteli az aktív részvételt, más esetben a politikai témákhoz hasonlóan az előadás, a kerekasztalforma volt jellemző. Az itt szereplő témák kevésbé kapcsolódnak közvetlenül a politikához, inkább a radikális jobboldali életmódhoz. Ez a kategória részben átfedésben van a szabadidős tevékenységekkel. A kisebbségi jogok és a területi autonómiák esetében nemcsak a szomszédos országok magyar ki-

sebbsége volt a kérdés, hanem az ujgur, ír, katalán, tibeti, dél-tiroli függetlenségi törekvések is. A kisebbségi kérdés jelentőségét fokozta, hogy a szomszédos országokban megrendezett EMI-táborokat a helyi magyar kisebbség fiataljai szervezték. Ez a téma elsősorban előadások, kerekasztal-beszélgetések és filmvetítések formájában jelent meg. Ez a didaktikai forma az olyan történelmi témákra is jellemző volt, mint például a második világháború, Trianon, a két világháború közötti időszak, a magyar történelem a 20. századig, az 1956-os magyar felkelés és a magyar ellenállás.

Populista politikai aktivizmus

A politikai aktivizmus utolsó típusa a populista politikai aktivizmus, amelynek jellemzője, hogy partikuláris, azaz csak egy meghatározott csoport számára elérhető erőforrást jelent, és a szervezett és közösségi részvételen alapszik. Az aktivizmus többi típusához képest megkülönböztető jegye, hogy nem feltétlenül a döntéshozók, hanem kifelé, a többi politikai közösség felé irányul. A csatlakozás alapja pedig éppen ezért az adott politikai közösséghez való tartozás. A kortárs hazai és nemzetközi politikatudományban a magyarországi populista tendenciák, a 2010 után kialakult politikai rendszer, rezsim leírása, osztályozása kiemelt figyelmet kapó kutatási téma (Antal 2019, Böcskei–Hajdu 2019, Körösényi et al. 2020). A populizmusról szóló tudományos és közéleti diskurzust ugyanakkor annak érzékelhető pejoratív politikai jelentése teszi nehézkessé, és egyben izgalmas kihívássá is. A tudományos munkákban olyan objektív definícióját kívánják adni a populizmusnak, amely egyrészt alkalmazható az adott politikai kontextustól függetlenül, másrészt alkalmas a populizmus jelenségére vonatkozó kutatási kérdések operacionalizálására. A populizmussal való foglalkozás nem érdekmentes kontempláció, közvetlen politikai okai vannak, mégpedig annak politikai sikere. A közéleti diskurzusokban a populizmus megértésének célja többnyire az azzal szembeni fellépés a liberális oldalon, illetve annak részletes vagy teljes adaptációja a baloldalon. A tudományos érdeklődést pedig részben ez a politikai figyelem indokolja. Nem véletlen, hogy a kortárs jobboldalon nincs a populizmusról diskurzus. Aki csinálja, nem tanítja. A fenti

megállapítások azonban nem hordoznak értékítéletet, a politikában magától értetődő a tanulás és adaptálódás igénye, problémát éppen azok hiánya szokott okozni. A populizmussal kapcsolatban a kihívás általánosságban annak fogalmi megragadása, azonban a populizmus és a társadalmi mozgalmak tekintetében további kérdés, összekapcsolható-e – és ha igen, hogyan – a két fogalom. A tudományos és a közéleti reflexiókban ugyanis a populizmus egyik ismérve a választásokon túli mozgósítás. A közkeletű képzelet szerint a populista a széles közönséghez közvetlenül szóló politikus. Másfelől a társadalmi mozgalmak jellemzői közé tartozik a sérelem, a döntéshozók kihívása, a közvetlen nyomásgyakorlás, a mozgósítás. A populizmusban tehát felfedezhető a mozgalmi elem, a mozgalmakban pedig a populizmus.

A hazai ellenzéki közbeszédben az utóbbi időben szó esik arról, hogy szükség van-e baloldali populizmus létrehozására.[3] A vitának része az is, hogy átvehetőek-e azok a politizálási eszközök, amelyeket Magyarországon a Fidesz alkalmaz. Érthető ezzel szemben az ellenérzés, hiszen ezek közé tartozik az Orbán Viktor miniszterelnök által „mozgalmi kormányzásnak" nevezett eljárás, amelynek lényege a saját tábor állandó mozgósítása a választások között is – Békemenettel, nemzeti konzultációval. A baloldali populizmus eszköztárában azonban nem felülről végzett mozgósítási formákat látnának szívesen a véleményformálók (Éber 2018a; Pap 2018). Írásomban azonban nem egy baloldali populizmus mellett vagy ellene kívánok érvelni, hanem azt vizsgálom meg, hogy populista mozgalomnak tekinthetők-e az elmúlt ciklus tüntetései. Véleményem szerint itt olyan populizmussal van dolgunk, amely nem volt képes elvégezni eltérő sérelmekkel és követelésekkel rendelkező társadalmi csoportok összekapcsolását és így a többség megteremtését. A következőkben így áttekintem a populizmus és a populista mozgalmak ismérveit, majd megvizsgálom a 2014–2018 közötti kormányellenes tüntetések populizmusát.

[3] Lásd a *merce.hu* vitáját a baloldali populizmusról: https://merce.hu/tag/populizmus-sorozat/.

Liberális és baloldali populizmusdefiníciók

A kortárs populizmus megértéséhez az egyik leggyakrabban hivatkozott szerző Cas Mudde. A populizmus jelenségének tudományos igényű megragadása érdekében Mudde elkülöníti azt a közbeszédben gyakran előforduló jelentésektől. Ilyen például, amikor a populizmus alatt leegyszerűsítő, érzelmileg túlfűtött politizálást értenek, valamint a hosszú távú érdekek és a tartós politikai elköteleződés helyett a pillanatnyi előnyök követése a választói magatartásban. Az előző populizmus demagógiaként írható le, az utóbbi pedig opportunizmus. A tudományos definíciókban ezzel szemben közös minimum két elem, az elit és a nép megléte és azok konfliktusos viszonya. Mudde populizmusdefiníciója ez alapján a következő: „olyan ideológia, amely szerint a társadalom két végletesen elkülönülő, homogén és antagonisztikus csoportra bontható, a »tiszta nép« áll szemben a »korrupt elittel«, a politikának pedig a *volonté générale*, a közakarat kifejeződésének kell lennie" (Mudde 2004). Negatív meghatározását adja továbbá a populizmusnak Mudde, amikor az elitizmussal és a pluralizmussal állítja szembe. Az elitizmus, mint írja, a tükörképe a populizmusnak, az ugyanis szintén az elit és a nép szembeállításán alapszik. A különbség azonban, hogy az elitizmus a morálisan felsőbbrendűek, racionálisan gondolkodók, hozzáértők politikai preferenciáit, véleményét fogadja el egyedül legitimként. A pluralizmus az elitizmussal szemben nem negatív politikai, társadalmi képlet. A pluralizmus a populizmussal és az elitizmussal ellentétben nem két egymással szemben álló és homogén csoportra osztja fel a társadalmat, hanem elismeri a társadalmi csoportok,

érdekek sokféleségét, heterogenitását (Mudde 2004). Mudde leírásának liberális jellege ebben az utóbbi mozzanatban fedezhető fel.

Mudde definíciója a populizmust nem mint stílust, módszert vagy folyamatot, hanem mint ideológiát ragadja meg. Annyiban azonban pontosít, hogy az ideológiát részlegesként, felületesként jellemzi, ami nem olyan mértékben kidolgozott, mint a szocializmus vagy a liberalizmus. További jellemzője a populizmusnak Mudde szerint annak bizonytalansága, hogy milyen társadalmi csoportra vonatkozik a hivatkozott nép. Pontosan azonban nem lehet kijelölni a nép határait, egy elképzelt, konstruált csoportról van szó Mudde leírásában, amelynek jellemzője, hogy egységes, homogén, az egész társadalomra nem kiterjedő hivatkozási kategóriáról van szó, amely ugyanakkor a tiszta erkölcsök, az érdem forrása (Mudde 2004). A populista politikus azonban nem kívánja megváltoztatni a nép státuszát, morálját, életmódját, hanem elismeri. Mudde tehát elismeri a populizmus reszponzív jellegét, vagyis hogy követi a népszerű, közkézen forgó politikai magatartásformákat, véleményeket. Ebben a tekintetben nem tisztázott az a kérdés, hogy vajon a populista politikus manipulálja-e követőit, vagy éppen kiszolgálja materiális és szimbolikus igényeiket. Mudde szerint egyszerűbb azonban annak meghatározása, hogy mi ellen határozza meg magát a populizmus. A liberális demokráciákban ezek a politikai pártok, amelyek – így a populista politikus – megtörik a természetes kapcsolatot a nép és a politikai vezető között, felesleges megosztottságot okoznak. A populista politika tehát ebben a tekintetben politikaellenes, és ez jól rezonál a magyar társadalmi érzületekre is (Mudde 2004).

Szerzőtársával, Cristóbal Rovira Kaltwasserrel együtt Mudde külön kitér a populista mobilizáció kérdésére is. Így megkülönböztetik a populista egyszemélyi vezető, a párt és a társadalmi mozgalom által végzett mozgósítást. A vezető fentről, a mozgalom alulról, a párt mindkét irányból végzi a mobilizációt. Témánk szempontjából ez utóbbi érdemelne több figyelmet, azonban érdemes kitérni a

másik kettőre is az intézmények szerepe és a perszonalizáció miatt. A populista vezető által folytatott mozgósítás lényege a nép megszemélyesítése a vezető által (Mudde–Kaltwasser 2017). Ennek része annak hangsúlyozása, hogy elismeri a populáris kultúrát, és önmagát is előszeretettel helyezi olyan szituációba, amely azt bizonyítja, hogy kulturális, társadalmi szempontból közel áll az „egyszerű emberekhez". Bár általában van valamilyen szervezet, amire támaszkodhat, amely azonban nem valódi pártként működik, célja egyedül az, hogy biztosítja a szavazatokat, a választási sikert a populista vezetőnek (Mudde–Kaltwasser 2017). A populista társadalmi mozgalmak jellemzője, hogy nem egy körülírható társadalmi csoport nevében lépnek fel, illetve kívánnak számukra kedvező társadalmi, politikai változásokat elérni, hanem a népre hivatkoznak (Mudde–Kaltwasser 2017). Bár a populizmus koncepciójának központi szereplője a populista vezető, a szerzők kiemelik, hogy a populista mozgalmak esetében általában nem található egy kiemelt vezető. A populista társadalmi mozgalmak képesek reakcióra kényszeríteni a fősodrú politikai erőket és hatással lenni a közbeszédre, a politikai párt azonban Mudde és Kaltwasser szerint hatékonyabb a szavazatszerzés által. Funkciójuk ugyanakkor gyakran kimerül ebben az utóbbi funkcióban, és nem képesek hosszabb távon, speciális témájukon túlmutatva elköteleződésre bírni választóikat (Mudde–Kaltwasser 2017).

Ernesto Laclau populizmusra vonatkozó elmélete annyiban hasonlít Cas Mudde populizmuskoncepciójához, hogy szintén a politizálás módszereként fogja fel azt, nála azonban a populizmus a politizálás egyik lényegi eleme. A korábbi definíciók ugyanis negatív értelemben próbálták meghatározni, hogy mi a populizmus, így többnyire arra jutottak, hogy „manipulatív", jellemzője a „homályosság", a „szellemi szegénység", az irracionalitás (Laclau 2011). Véleménye szerint ezek a megközelítések végső soron arra a kérdésre kívánnak választ adni, hogy „milyen társadalmi valóságnak vagy helyzetnek kifejeződése a populizmus", és fel sem merül a kérdés,

hogy „miért tudnak egyes politikai alternatívák vagy célok csak populista eszközökkel kifejeződni" (Laclau 2011). Laclau elmélete tulajdonképpen a Carl Schmitt-féle barát–ellenség politikai logikának a baloldali recepciója. A populizmus népre való hivatkozása nem a pluralizmus tagadása, hanem a kihívók politikai cselekvésre való képességének előfeltétele. A populista célja tehát a nép konstruálása diszkurzív eszközök segítségével. A nép lényege ugyanis Laclau szerint a csoportegység létrehozása. Ezt az egységet úgy képes megalkotni a populizmus, hogy korábban ki nem elégített igények egymásra találnak, és egyenértékűségi viszony jön létre. Ez az egyenértékűségű artikuláció szélesebb tömegeket képes bevonni a politikai konfliktusba, így jönnek létre a populáris igények. Ezzel szemben az egymástól elszigetelt igényeket és követeléseket Laclau demokratikusnak nevezi (Laclau 2011). A társadalmi igények konstruálásának így két módját különbözteti meg Laclau. A különbözőség logikája szerint az egyes igények nem kapcsolódnak egymáshoz, vagy csak részben egyenértékűek. Az egyenértékűség logikája azonban már tartalmazza az éles, antagonisztikus határmegvonást, tehát a kizárást és az egyenértékűségen belül a különbségek feloldását (Laclau 2011). Az egyenértékűség, vagyis az antagonisztikus határvonal megteremtéséhez egy diszkurzív eljárásra van szükség. Az ún. „üres jelölők" segítségével lehetséges olyan meghatározást adni, ami az egyenértékűség egészére vonatkozik. Minél szélesebb ez az egyenértékűség, tehát minél több követelést von magába, annál inkább elszakad az üres jelölő a konkrét igényektől (Laclau 2011). Az üres jelölők azonban nem lehetnek stabilak, politikai és hegemonikus küzdelmek révén megjelennek a Laclau által lebegő jelölőnek nevezett diszkurzív eszközök, amelyek képesek felbontani az addigi egyenértékűségű láncot (Laclau 2011).

Populizmus a mozgalomkutatásban

A társadalmi mozgalmak kutatásában az utóbbi ideig háttérbe szorult a populizmussal, a populista mozgalmakkal való foglalkozás. Ennek oka elsősorban abban keresendő, hogy a populizmus erősen pejoratív jelentéssel bír, noha éppen Laclau nyomán jelent meg annak értékítélet nélküli értelmezése. A társadalmi mozgalmak kutatásának fontos mérföldköve volt az 1970-es években, hogy megindult egy arra irányuló folyamat, hogy a mozgalmakat ne irracionális cselekvőként értelmezzék. Ennek eredményeképpen született meg az erőforrások mobilizációjának elmélete (McAdam 1982). A koncepció szerint a társadalmi mozgalmak maguk is tudatosan tervezik akcióikat, hosszú távú stratégiával rendelkeznek, költség-haszon számítás alapján mérik fel, hogy mi a hatékony, eredményre vezető cselekvés. A társadalmi mozgalmak célja erőforrások mobilizálása a kívánt társadalmi, politikai változás elérése érdekében, innen az elmélet neve. Ezek az erőforrások lehetnek anyagiak, szimbólumok, szövetségesi hálózatok, önkéntes munkák. Sok mozgalomkutató maga is egykori aktivistából lett tudós, vagy egyszerűen csak szimpatizál a mozgalmi célkitűzésekkel. Ez a szimpátia azonban a progresszív, baloldali mozgalmak felé irányul. Ennek következménye, hogy a kutatók ezeket a mozgalmakat kutatták, elismerték azok racionális jellegét, és kevesebb figyelmet fordítottak az egyébként nehezebben megközelíthető jobboldali mozgalmakra. Végeredményben különböző okból kifolyólag háttérbe szorult a populizmus mint mozgalmi jelenség kutatása. A jobboldali populizmus a politikai ellenszenv, a baloldali populizmus a fogalom pejoratív jelentése miatt került ki a kutatói fókuszból. A fogalom értéktelítettsége azt is akadályozta, hogy a tudományos kutatásokban áthallások nélkül alkalmazható legyen. A populizmus kutatásának fősodra így nem a mozgalomkutatás felől alakult ki, hanem a pártkutatásból, azon belül is a radikális pártok kutatásából.

Hiánypótló Paris Aslanidis tanulmánya, amely a populizmust a társadalmi mozgalmak kutatása felől vette szemügyre (Aslanidis 2017). A szerző vizsgálja a populista mozgósítási folyamatot, a populista értelmezési keretet, tehát azt az interpretációs sémát, amelynek segítségével a populista mozgalmak azonosítják céljukat, ellenfeleiket, szövetségeseiket. Szóba kerül továbbá a populista mozgalmak hatása a politikai pártokra, a határokon átívelő populista mozgósítás, valamint a demokrácia és a populizmus viszonya. Aslanidis szerint a populista mozgalmak két szempontból különböznek a szokványos társadalmi mozgalmaktól. Egyrészt a társadalmi totalitás képviseletére törekednek, és nem egy szűkebb társadalmi csoport érdekeinek adnak hangot. Másrészt nem hajlandók szűkebb szakpolitikai kérdésekben egyeztetni a döntéshozókkal: az egész rendszer megváltoztatását, a szuverenitás új alapokra helyezését tűzik ki célul (Aslanidis 2017: 308.). Egy másik kutatás a populista mozgósításban kiemeli az antagonisztikus határmeghúzáson kívül rekedt csoport szerepét, és a populizmus exkluzív jellegét emeli ki, amely korántsem kizárólag az elitek ellen, hanem azok vélt szövetségesei ellen is irányulhat (Jagers–Walgrave 2007). Aslanidis olyan mozgalmakra hivatkozik példaként a populizmus mozgalomkutatási vizsgálata során, mint a 19. századi géprombolók és chartisták, a lengyel Szolidaritás, a keletnémet ellenzéki mozgalom, a 20. század végi megszorításellenes mozgalmak Latin-Amerikában, a Tea Party mozgalom, az Occupy Wall Street, a 2011-es spanyol Indignados mozgalom és a Podemos párt, az arab tavasz mozgalmai, a 2014-es hongkongi esernyős tüntetések, a görög Sziriza és a radikális jobboldali német Pegida. A felsorolásból látszik, hogy nem csupán jobboldali, hanem – ahogyan azt a szerző is megjegyzi – a demokráciát nem feltétlenül torzító mozgalmak is a definíción belülre esnek. Ez a mozgalomkutatási megközelítés tehát nem normatív jelentéssel használja a populista mozgalom koncepcióját. Köszönhetően annak, hogy Aslanidis erősen támaszkodik Laclau koncepciójára, lehetséges az operacionalizálhatóság szempontjait szem előtt tartani.

Mozgalmi kormányzás

A populizmusról szóló szakirodalomban gyakran kerül elő a populizmus egyik archetípusaként a magyar kormány és a kormánypártok politikája. A populizmust a kollektív cselekvés felől úgy érdemes vizsgálni, mint fentről történő mozgósítást. Ennek eszköze a nemzeti konzultáció, a Békemenet, a népszavazás. Orbán Viktor 2015 elején már a „mozgalmi kormányzáshoz" való visszatérésről beszélt Bayer Zsoltnak adott interjújában (ECHO TV 2015). Az egész interjú a kormányt érintő kihívásokról, a csökkenő népszerűségről szólt, és a mozgalmi kormányzás tulajdonképpen ezekre a problémákra jelenthet megoldást. Elsőre úgy tűnhet, hogy a mozgalmi kormányzás fából vaskarika, de valójában egy olyan kormányzási forma, amely a folyamatos mozgósításon alapszik. Az élményalapú, érzelmi kötődést kialakító mozgósítás kormányzati oldalról bár szokatlan, de önmagában nem veszélyezteti a demokráciát. A folyamatos mozgósítás azonban növekvő politikai polarizációval, rossz társadalmi közérzettel jár.

Először is azt a kérdést érdemes feltenni, hogy létezik-e olyasmi egyáltalán, hogy mozgalmi kormányzás. A társadalmi mozgalmak azért mozgósítják az állampolgárokat, hogy valamilyen társadalmi, politikai változást érjenek el, vagy éppen akadályozzanak meg. Céljuk eléréséhez többfajta stratégiát, módszert választhatnak, ami függ az adott csoporttól, de az elérni kívánt változástól is. Máshogyan tiltakoznak és másfajta célokat is fogalmaznak meg a magasabb bérekért küzdő közmunkások vagy a nagyvárosi terek közösségi hasznosításáért küzdő gerillakertész. A mozgalmi kormányzás azért ellentmondásos kifejezés, mert egy kormánynak megvannak

az eszközei a politikai változások eléréséhez. Természetesen a kormánynak is van egy adott mozgástere, amit többek között éppen a tiltakozások, társadalmi mozgalmak is szűkíthetnek.

A mozgalmi kormányzás megértéséhez tehát el kell távolodnunk a szigorú társadalomtudományi terminológiától. Amikor mozgalmi kormányzásról beszélt a miniszterelnök, akkor arra gondolt, hogy a szimpatizánsok mozgósításával kell segíteni időről időre a kormányt. Ez nem új eszköz a Fidesz és Orbán Viktor repertoárjában. A 2002-es választások után a leköszönő miniszterelnök hívta életre a polgári köröket, amelyek feladata az volt, hogy ápolják a polgári politikai ethoszt, tartsák fenn azt a mobilizációs készültséget, amelynek a csúcspontja a Testnevelési Egyetemen tartott beszéd volt a két forduló között. Ebben a kampányban vált a kokárda a Fidesszel való szimpatizálás jelképévé, amiért sokan a nemzet megosztásával vádolták Orbán Viktort és a jobboldalt. Ez a gesztus nem más, mint a politikai preferenciák láthatóvá tétele, demonstrációja. Nem jelentéktelen az sem, hogy a kokárda bevett mozgalmi eszköz, a 19. században a liberális nemzeti mozgalmak jelképe volt Magyarországon és máshol Európában is. A polgári körök összekötötték az alulról szerveződő jobboldali kezdeményezéseket a Fidesszel, és segítettek kialakítani egy saját szimbólumokkal, ünnepekkel rendelkező civil társadalmat (Greskovits 2020). 2006 után a polgári körök veszítettek jelentőségükből a radikális jobboldali mobilizáció felfutásával. Akkor a Kossuth téren rendre megjelentek a Fidesz politikusai is a radikális jobboldal tüntetésein.

Az utcai jelenlét, tüntetések szervezése nem teljesen ritka az ellenzéki pártok részéről, de ez inkább a kisebb, fiatalabb pártokra jellemző, mint amilyenek az ökológiai vagy a jobboldali populista pártok. A Békemenet azonban nagyon speciális jelenség, az ugyanis, hogy egy kormány szervez tüntetéseket, szokatlan a képviseleti demokráciákban. Az ilyen mozgalmakat a rendszerváltás előtti időszakban pszeudomozgalmaknak nevezték. Ilyenek voltak a kommunista ifjúsági és nőmozgalmak vagy a „béketáborban" szokásos, felülről szervezett mozgalmak a békéért. Manapság kvázimozgalmaknak nevezik ezt a jelenséget, de dívik még az *astro turfing* megnevezés is (astro turfnek hívják a műfüvet az Egyesült Államokban, tehát az nem igazi *grass root*) (Lee 2010). A felülről szervezett mozgalmak az illiberális demokráciákban elterjedtek, ahol a mozgósítás a populista vezetők közvetlen céljait szolgálják.

A Békemenet és általában a mozgalmi kormányzás célja az lehet, hogy fenntartsa a kapcsolatot a választókkal, érzelmi kötődést hozzon létre és mélyítsen el a közös élmények során (Metz 2015). Ez tulajdonképpen a „lélek" visszaszerzésének programja, amely igény az utóbbi hetekben egyre gyakrabban jelenik meg a kormánypártok holdudvarában. A mozgalmi kormányzás, azaz a felülről szervezett mozgósítás önmagában nem feltétlenül illiberális, populista politikai eszköz, amennyiben célja a már említett érzelmi kötődés kialakítása. A politika megélésének lehetősége, az érzelmi kötődés, az élményszerzés lehetősége a politikában olyan funkciók, amelyek egyre fontosabbá válnak a nyugati demokráciákban is. Azt, hogy van igény az ilyen mozgósításra, mutatja, hogy milyen sokan jelentek meg a korábbi Békemeneteken. A politikai intézményekbe vetett bizalom csökkenése, a politikai pártok tagságának csökkenése, a jövővel kapcsolatos bizonytalanság felértékeli az olyan szokatlan kormányzati politizálási eszközöket is, mint amilyenek a felülről szervezett mozgalmak, amilyen a Békemenet is.

A végrehajtó hatalom térnyerése, a prezidenciálódás, a kormányzás perszonalizációja azonban nem új jelenség Magyarországon. Már az első Orbán-kormányt értékelő tudományos és közéleti írásokban a prezidenciálódás, a cezarizmus és a vezérdemokrácia kategóriáival kívánták meg leírni azt a központosító, a hagyományos politikai intézményeken (érdekegyeztető fórumok, párt, parlament) túlnyúló politikai cselekvést, ami a kormányzást jellemezte 1998 és 2002 között. Ekkor ült össze háromhetenként a parlament, csökkentette a

kormány a jövedelemmegállapodásra is vonatkozó érdekegyeztetés jelentőségét, valamint hozzá kötődő párton kívüli személyeket helyezett a miniszterelnök kormányzati pozícióba. A vezérdemokráciák egyik fontos ismérve a karizmatikus politikai vezető, aki képes a politikai intézményeket megkerülve, közvetlenül a választókhoz intézni üzenetét. A vezérdemokrácia kialakulásában és a közvetlen vezérválasztó kapcsolat kialakulásában lényeges szerepe van a modern tömegkommunikációnak, elsősorban a televíziónak és a tabloid sajtónak (Körösényi 2003). A vezérdemokrácia legismertebb példája nem az első Orbán-kormány volt, hanem az egykori olasz miniszterelnök, Silvio Berlusconi Forza Italia pártja, mozgalma, aki különösen 2006 után használta a mozgósító politikát (Donovan 2007).

A vezérdemokráciákat gyakran a populizmussal azonosítják. Ez utóbbi esetében is jellemző a közvetlen kapcsolat, és a populista vezető szembeállítja az elitet egy nyelvileg konstruált többséggel, az „egyszerű emberekkel", akiknek a hangját csak ő képes meghallani és a nevükben cselekedni. A populista vezető és a nép közvetlen kapcsolatát olyan plebiszciter, azaz közvetlen demokratikus eljárások is segíthetik, mint a népszavazás és a különféle konzultációk. A probléma azonban az, hogy a népszavazás használata nem tesz egy intézkedést automatikusan demokratikussá, és a konzultáció alkalmazása sem eredendően populista eszköz. A tiszta képviseleti demokrácia hívei és a közvetlen demokrácia mellett elkötelezettek ezt máshogy gondolják. A tisztánlátás érdekében azonban szükség van a fogalmak tisztázására, azaz a közvetlen elemeket beemelő plebiszciter és az azokat kihasználó, kiüresítő populista demokrácia megkülönböztetésére. Erre nemcsak a kutatói, elemzői tisztánlátás érdekében van szükség, hanem – ahogyan azt Csizmadia Ervin írásában (2016) megjegyzi – a liberális–demokrata törésvonal kialakulása miatt. A politikai vitákban ugyanis egyre inkább a megkérdőjelezhetetlen liberális elvek, normák, szakértelmek és a demokratikus többségi akarat egymásnak feszülését látjuk.

Gyakran felmerülő igény, hogy a demokrácia minőségét az állampolgári részvétel növelésével lehet elérni, ugyanakkor tudjuk azt is, hogy az állampolgárok nem hajlandóak használni a meglévő részvételi formákat. Ennek egyik oka az intézményekkel szembeni bizalmatlanság, valamint az általános individualizálódás. A foglalkoztatás, a szórakozás és a családi élet kereteinek átalakulása következtében mindenki lassan saját ügyének képviselője, kijárója lesz, és nem egy kollektíva tagjaként csatlakozik tüntetéshez vagy vesz részt a politikában. Ez az individualizáció megteremti az igényt az állampolgár oldaláról a politikai vezérrel való közvetlen kapcsolat kialakítására, valamint az egyes ügyek mentén a rövid távú és felszínes elköteleződésre.

Elbukott baloldali populizmus

A hazai közbeszédben jellemzően a jobboldal kapja a populista bélyeget az 1990-es években a demagógnak tartott választási ajánlatok miatt, majd a polgári körök, a 2006-os őszi tüntetések és összecsapások nyomán a jobboldalt vádolták az akkori kormányerők azzal, hogy az „utcára viszik a politikát". Cas Mudde fent ismertetett populizmusdefiníciója tankönyvszerűen illik a korábban ellenzékben lévő, de különösen a 2010 óta kormányzó Fideszre. Jellemzői: a homogén egésznek tételezett nép (nemzet), az elitellenesség, a bűnbakképzés, az állampolgárokkal való közvetlen kapcsolat a közvetítők (civil szervezetek, szakszervezetek) megkerülésével, a karizmatikus vezető, az intézményesített szervezetek kiüresítése (a Fidesz mint párt), a nép hangjának artikulációja, a felülről végzett mozgósítás (Békemenet, nemzeti konzultáció).

A 2010-es választások után ugyanakkor nagyot fordult a tiltakozó cselekvés megítélése a szélesebb liberális és baloldali közvéleményben. A NER-ben, különösen 2014 óta, a hiteles politizálás for-

rását az utcai tüntetéseken keresték az ellenzéki választók. Mudde populista mozgalmakról szóló megállapítása, illetve a mozgalomkutatás populizmusra vonatkozó definíciói alapján elsőre nem tételezhető fel, hogy populisták lennének az adott kormányzati intézkedések ellen szerveződő tüntetések. A 2011-es új médiatörvény elleni tiltakozások, a 2012–2013-as hallgatói mozgalom, a 2014-es netadós tüntetések, a 2016-os Tanítanék Mozgalom, majd a 2017-es CEU-s demonstrációk mind egy vonatkozó szakpolitikai ügy miatt szerveződtek meg. A kormánnyal kritikus demonstrációk mögött rendszerint civil szervezetek színes koalíciója állt, ami megfelelt a Mudde által kívánatosnak tartott pluralizmusnak, továbbá nem osztották fel a magyar társadalmat mesterségesen két szemben álló csoportra, nem volt a tüntetéseknek egy kiemelt vezetője, noha Pukli István személyével kapcsolatban megjelentek ilyen elvárások.

Már a netadós tüntetések gyors átkeretezése és kutatása is azt mutatta azonban (Szabó–Mikecz 2015), hogy a szakpolitika mellett a mozgósítás későbbi fázisában egyre inkább a kormánnyal szembeni általános elégedetlenség terepévé váltak a tüntetések. Hasonló folyamatot lehetett megfigyelni a Tanítanék Mozgalom esetében is. Egy szűkebb szakpolitikai indíttatású mozgalom számára fontos a közvetlenül nem érintettek támogatása, a szolidaritás. A kormányellenes tüntetők azonban nem támogató bámészkodók voltak ezeken a tüntetéseken, hanem aktív résztvevők, akik a szakpolitikai tiltakozásokra úgy tekintettek, mint részvételi terepre. A szélsőségesen demobilizált magyar társadalomban felértékelődtek a kormánnyal kritikus szakpolitikai tüntetések, hiszen egy viszonylag könnyen elérhető és kevés elköteleződést kívánó részvételi formáról van szó. Egy hegemóniaküzdelem jött így létre, amelynek célja a szakpolitika laclaui értelemben vett különbözőséglogikája helyett a kormánykritikus egyenértékűség megteremtése volt. Ebben a küzdelemben együtt vettek részt a szakpolitikán kívüli tüntetők, a kormánnyal kritikus ellenzéki közvélemény és az azok túlzott elvárásait

közvetítő és felerősítő ellenzéki média is. A tüntetések szakpolitikai szervezői pedig gyakran asszisztáltak ehhez, vélhetően egyetértésük vagy erőtlenségük okán.

Laclau populizmuselméletéből kiindulva az ellenzéki tüntetéseken a szervezetek, csoportok pluralizmusa mellett is létrehozható lehetett volna egy olyan üres jelölő, amely képes integrálni a különféle sérelmek és érdekek mentén szerveződő mozgolódásokat. Míg azonban a Fidesz képes volt 2018-ra megteremteni egy nagyon eltérő társadalmi csoportokból álló tábort, addig ez nem sikerült a kormányellenes tüntetőknek. Antal Attila szerint a baloldali populizmus esetében az antagonizmus a „kérlelhetetlen antikapitalizmus" (Antal 2018). A marginalizált társadalmi csoportok, elsősorban a hajléktalanok melletti szolidaritás ugyan megmutatkozik az ellenzéki médiában, azonban az nem jelent kapitalizmuskritikát, hanem a kormány és a Fidesz amoralitásának jele. A tüntetéseken elhangzó rigmusok, a virulenssé váló tartalmak (a miniszterelnök nadrágja, a lánya pelenkaügye) arról árulkodnak, hogy a kormányellenes tüntetések antagonisztikus határmeghúzásának alapja továbbra is a nyugatiság, Európa és a vélelmezett kulturális felsőbbrendűség. Ezek azonban 2006–2008 óta lebegő jelölők, nem képesek az egyenértékűség láncolatát létrehozni a jobboldallal szemben. A baloldali populizmus létrejöttének akadályai így az olyan strukturális adottságok, mint az alacsony részvételi hajlandóság, továbbá a baloldalon belül a 2000-es évek eleje óta létező, de 2008–2009-től (Tarka Magyar! tüntetés, az LMP megalapítása) a szélesebb közvélemény számára is érzékelhető hegemóniaharc.

Aktivisták szociológiai háttere: tüntetések kérdőíves felmérésének eredményei

A TK Politikatudományi Intézetének kutatói 2018 óta vizsgálják a tüntetők szociológiai hátterét és politikai attitűdjeiket. Az adatok alapján lehetőség nyílik arra, hogy összehasonlítsuk a politikai aktivizmus egyes mintáihoz kapcsolódó tüntetések résztvevőinek szociológiai hátterét és politikai attitűdjeiket. Az adatok alapján kirajzolódik az aktivizmusminták mentén mozgósíthatók szociológiai profilja, a szervezettség hatása, továbbá az utcai tiltakozások jelentősége az ellenzéki oldalon.

A tüntetéskutatás módszere

A társadalmi mozgalmak kutatása annak interdiszciplináris jellege miatt a módszertani repertoárt illetően igen vegyes képet mutat. A részvételi tapasztalatokra rákérdező, nagymintás survey típusú mérésektől a mozgalmi szubkultúrák antropológiai módszerekkel végzett, sűrű leírásán át a tüntetéseken használt transzparensek, mozgalmi jelképek vizuális elemzéséig terjed a mozgalomkutatás széles eszköztára. A társadalmi mozgalmak, politikai tüntetések megismeréséhez Magyarországon is számos módszert használnak a kutatók. A demokratikus átmenet időszakában az ellenzéki mozgalmak vizsgálata nem a mozgalomkutatás elméleti és módszertani kereteinek segítségével történt meg. Az ellenzéki mozgalmakról kortárs, részt vevő leírást a szamizdat irodalom és dokumentáció adott (*Beszélő, Demokrata, Fekete Doboz*). A rendszerváltás után a

kibontakozó magyar politikatudomány az egyes ellenzéki mozgalmakat és magát a demokratikus átmenetet a tranzitológia (Bozóki–Körösényi–Schöpflin 1992), a történeti leírás (Csizmadia 1992) és a politikai szocializáció, a politikai generációk elméletén (Kéri 1989; Stumpf 1996) keresztül vizsgálta. A hazai politikatudományban Szabó Máté kutatásai révén honosodott meg a mozgalomkutatás elméleti kerete és ezzel párhuzamosan annak módszertana. Szabó Máté kutatási módszerként elsősorban a politikai lehetőségstruktúra (*political opportunity structure*) elemzését (Szabó 1993; 1997a) és a tiltakozó események vizsgálatát (*protest event analysis*) alkalmazta (Szabó 1997b; 1997c; 1999). A magyar mozgalomkutatásban továbbra is fontos módszer maradt mind a politikai lehetőségstruktúra (Mikecz 2008; 2012), mind a tiltakozó események vizsgálata (Szabó A. 2008). A tiltakozó események vizsgálatához hasonlóan a társadalmi mozgalmak értelmezési kereteit vizsgáló elemzések (*frame analysis*) szintén a sajtót használják elsődleges forrásként (Páll 1999; Scheiring 2006; Mikecz 2007). A magyar mozgalomkutatásban megtalálható továbbá a nagymintás survey típusú elemzés (Susánszky–Kopper–Tóth 2016), valamint a mélyinterjúkon alapuló vizsgálat (Lantos–Kende, 2015).

A fenti eljárásokhoz képest Magyarországon újnak mondható a kérdőíves tiltakozáskutatás (*protest survey*) módszere. Ennek lényege, hogy közvetlenül érjék el a résztvevőket a kutatók, és így tudjanak releváns adatokat nyerni a tüntetők szociológiai hátteréről, motivációiról, részvételi tapasztalatairól. A sajtóbeszámolókra építő módszerek segítségével ez értelemszerűen nem kivitelezhető. Vannak olyan kivételes esetek, amikor a tüntetést egy jól körülhatárolható csoport, közösség folytatja, ebben az esetben ún. hólabdás mintavétellel vagy a levelezőlistákon, közösségi médián keresztül a csoport nagy része elérhető. Ilyen tiltakozó akció volt a 2013-as budapesti egyetemfoglalás (Kende–Ujhelyi–Lantos 2014). A tüntetések után végzett interjúk és lekérdezések esetében azonban

jellemzően azok az aktivisták kérhetőek fel, akik egy jobban körülhatárolható hálózat részei, míg az azon kívül eső tüntetőkkel nem létesíthető kapcsolat. A nagymintás survey típusú felmérések során egy-egy adott esemény résztvevőiről csak igen nagy minta esetében lehetne alapos képet alkotnunk, míg a kérdőíves tüntetéskutatás pontosabb ebből a szempontból. Fontos azonban kiemelni, hogy a tüntetésen részt vevő sokaságról nem rendelkezhetünk előzetes tudással, nem állapítható meg, hogy szociológiailag milyen összetételű lesz a demonstráló csoport, így a nagymintás survey felmérésekkel ellentétben nem lehetséges mintát venni a lekérdezéshez.

Maga a tiltakozáskutatás a nemzetközi mozgalomkutatásban nem új módszer. Stefaan Walgrave és Joris Verhulst (2011) részletes tanulmánya szerint az első kérdőíves tüntetéskutatásra 1965-ben, a Németországban és az Egyesült Királyságban rendezett atomenergia-ellenes tüntetések vizsgálata során került sor. A tüntetők kérdőíves kutatása tehát már akkor megindult, amikor kezdett kialakulni a mozgalomkutatás mint önálló diszciplína. Ahogyan azt azonban Walgrave és Verhulst hangsúlyozza, a módszer nem terjedt el széles körben, majd csak a globalizációkritikus mozgalom mozgósítási konjunktúrája nyomán jelent meg újra. Míg a 2000-es évek elején megjelent, a mozgalomkutatás módszereivel átfogóan foglalkozó szakkönyvben nem esett szó a tüntetéskutatásról (Klandermans–Staggenborg 2002), addig a legutóbbi ilyen vállalkozás külön fejezetet szentelt a témának (della Porta 2014b). A tiltakozáskutatás fellendülésében kitüntetett szerepe volt a Caught in the Act of Protest: Contextualizing Contestation (CCC) kutatási projektnek (XXX). Az összehasonlító kutatási projekt 2009 és 2010 között a május 1-i és klímavédelmi (Global Day of Action) tüntetéseken végzett kérdőíves felmérést kombinálta a tüntetés kereteként értelmezhető, többszintű társadalmi, politikai kontextusra vonatkozó adatokkal (van Stekelenburg et al. 2012). A módszer segítségével a tiltakozók szociodemográfiai jellemzői, részvételi tapasztalataik,

mozgósításuk körülményei, csatornái, eszközei, valamint a tiltakozás szempontjából releváns motivációik, érzelmeik, attitűdjeik vizsgálhatóak a politikai rendszer, a tiltakozási kultúra, az általános és ügyspecifikus mozgósítási kontextus és a konkrét tiltakozás tükrében. A projekt célja egy olyan szintű standardizáció volt, ami lehetővé teszi az összehasonlító elemzést. A kérdőíves tiltakozáskutatás segítségével így többek között olyan területeken lehetett eredményeket elérni, mint az egyén intézményi beágyazottságának hatása az érzelmek menedzselésére (Blocq–Klandermans–van Stekelenburg 2012), a tiltakozások transznacionális jellegének tudatosítása (Walgrave et al. 2012), vagy az intézményi kapcsolódással nem rendelkező tiltakozók háttere, motivációi (Klandermans et al. 2014). Az egymástól látszólag eltérő kutatási irányokat a módszer jellegéből adódóan a tiltakozók szociológiai jellemzőire, intézményi hátterére, attitűdjeire és motivációira való fókusz kapcsolja össze.

A tüntetéskutatások eredménye

A kutatás során több hullámban is végeztünk kérdőíves lekérdezést tüntetéseken. A kutatási projekt kísérleti jellege miatt hosszabb-rövidebb, online és papíralapú kérdőíveket használtunk az egyes tüntetéseken. Lényeges kihívást jelent a tüntetések kutatása során annak megszervezése, a kellő számú kérdezőbiztos toborzása. Mivel a tüntetések megtörténte nem minden esetben kiszámítható, így kevés idejük van a kutatóknak a felkészülésre. A Színház- és Filmművészeti Egyetem hallgatói által szervezett 2020. október 23-i tüntetés során a koronavírus-járvány, továbbá a tüntetést követő hosszú hétvége és a felsőoktatási őszi szünet miatt viszonylag kevés kérdezőbiztost sikerült toboroznunk, így korlátozott számban áll rendelkezésünkre adat a szóban forgó eseményről. Az SZFE-tüntetés kapcsán így csak a nem, kor, iskolai végzettség, mozgósítás és

a demokráciával való elégedettség kapcsán van lehetőség az összehasonlításra. A szervezési, lekérdezési kihívásokból is adódik, hogy különbözik a tüntetői adatbázisok elemszáma. A legtöbb elemmel (N=300) a 2019-es klímatüntetések (május 24., szeptember 27.) összevont adatbázisa rendelkezik. A 2018. március 15-i Békemenet során 99, az ugyanazon a napon tartott ellenzéki tüntetés során 135 választ sikerült rögzítenünk. A „rabszolgatörvény"-ellenes 2018. december 8-i tüntetés elemszáma 94, míg a 2020. október 23-i SZFE-tüntetésé 75. Összességében tehát az elemzés 703 résztvevő válaszai alapján készült. Mivel azonban a válaszadók gyakran nem adnak választ a kérdőív minden kérdésére, így ez a szám bizonyos esetekben alacsonyabb. A következőkben a kérdőíves tüntetéskutatási adatok segítségével az egyes eseményeken részt vevők szociológiai háttere, így nemük, életkoruk, iskolai végzettségük és lakhelyük településtípusa kerül összehasonlításra leíró statisztikai eszközökkel. Megvizsgálom továbbá, hogy mennyiben különböznek a tüntetők mozgósításuk, politikai részvételük, a bal-jobb önbesorolásuk és a demokráciával való elégedettségük alapján.

25. táblázat. Nemi megoszlás a tüntetéseken

	Békemenet	Ellenzéki tüntetés	„Rabszolgatörvény"-ellenes tüntetés	Klímatüntetések	SZFE-tüntetés
Férfi	55%	43%	54%	42%	41%
Nő	45%	57%	46%	58%	59%

A vizsgált tüntetések közül három esetben nagyobb számban vettek részt nők, nagyjából 60 százalékos arányban *(25. táblázat)*. A Magyar Szakszervezeti Szövetség által szervezett „rabszolgatörvény"-ellenes tüntetésen, továbbá a 2018. március 15-i Békemeneten vettek részt nagyobb arányban férfiak. Mivel mind a szakszervezeti, mind a Békemenet központosítottabb, erősebb

szervezeti háttérrel bíró kollektív akció volt, feltételezhető, hogy ez a körülmény volt hatással a férfiak nagyobb arányú jelenlétére.

26. táblázat. A tüntetők életkora

	Békemenet	Ellenzéki tüntetés	„Rabszolgatörvény"-ellenes tüntetés	Klímatüntetések	SZFE-tüntetés
35 év alatti	10%	9%	14%	73%	46%
35–49 év közötti	13%	14%	29%	15%	24%
50–64 év közötti	34%	27%	30%	8%	19%
65 éves és idősebb	44%	50%	28%	4%	11%

Életkor alapján élesen elkülönülnek a 2018-as kampány alatt szervezett megmozdulások, így a Békemenet és az ellenzéki pártok által szervezett esemény, amelyeken 70 százalék fölötti volt az 50 évesek és annál idősebbek jelenléte *(26. táblázat)*. Nem csoda, hogy az alapvetően iskolai sztrájkként megindult klímamozgalom tüntetésein 73 százalékot ért el a 35 éven aluliak aránya, továbbá az SZFE-tüntetésen is sok fiatal vett részt. A szakszervezeti tüntetésen kiegyensúlyozottabb volt az egyes korosztályok részvétele.

27. táblázat. A tüntetők végzettsége

	Békemenet	Ellenzéki tüntetés	„Rabszolgatörvény"-ellenes tüntetés	Klímatüntetések	SZFE-tüntetés
Főiskolai, egyetemi diploma	52%	77%	54%	46%	65%
Érettségi, felsőfokú szakképzés	35%	22%	39%	29%	32%
Szakmunkásképző, szakiskola	11%	–	6%	–	–
8 általános vagy kevesebb	1%	1%	1%	25%	3%

Mind a négy vizsgált tüntetésen erősen felülreprezentált a diplomások aránya *(27. táblázat)*. Arányuk a klímatüntetéseken volt a legalacsonyabb, ugyanakkor ezeken sok tanuló, hallgató is részt

vett, akik éppen egyetemre vagy az arra felkészítő középiskolába járnak. A diplomások aránya az alacsonyabb végzettségű dolgozókat jobban érintő túlóratörvény elleni tüntetésen is meghaladta az 50 százalékot.

28. táblázat. A tüntetők lakhelye

	Békemenet	Ellenzéki tüntetés	„Rabszolgatörvény"-ellenes tüntetés	Klímatüntetések
Budapesten	56%	71%	55%	77%
Egyéb városban	24%	15%	22%	23%
Községben	11%	9%	12%	
Megyeszékhelyen, megyei jogú városban	9%	5%	12%	

Az országos jelentőségű tüntetéseket általában a fővárosban szervezik meg a mozgalmi vezetők, hiszen ott találhatóak a legfontosabb döntéshozatali szervek, mint az Országgyűlés, a kormány, valamint a szimbolikus jelentőséggel bíró közterületek. A 2015 és 2017 közötti időszakban a tüntetések 58,9 százalékát Budapesten jelentették be (Susánszky et al. 2019). Mivel fővárosi tüntetéseket vizsgáltunk meg, nem meglepő, hogy döntő többségben jelentek meg ezeken a budapestiek *(28. táblázat)*. Az erősebb szervezettséggel bíró eseményeken, mint amilyen a Békemenet, illetve a „rabszolgatörvény"-ellenes tüntetés volt, nagyobb arányban jelentek meg más településekről. A klímatüntetés esetében a nemzetközi kérdőívben a kérdés a tüntetés helyszíne és a lakóhely közötti távolságra vonatkozott. Az egy óránál hosszabb utat megtevő tüntetőknél regisztráltuk az „egyéb város" lakóhelyet.

29. táblázat. „Mikor döntötte el, hogy részt vesz a tüntetésen?"

	Békemenet	Ellenzéki tüntetés	„Rabszolgatörvény"-ellenes tüntetés	Klímatüntetések	SZFE-tüntetés
A meghirdetés pillanatában, több mint egy hónapja	62%	34%	52%	15%	27%
Pár héttel a tüntetés előtt	27%	30%	3%	30%	20%
Pár nappal a tüntetés előtt	11%	25%	38%	46%	44%
A tüntetés napján	0%	11%	6%	10%	9%

Az erősebb szervezeti háttérrel rendelkező tüntetések esetében megmutatkozik a különbség abban is, hogy mikor döntenek a részvételükről a tiltakozók *(29. táblázat)*. A Békemenet és a szakszervezeti tüntetések esetében 62, illetve 52 százalékuk a „meghirdetés pillanatában", valamint „több mint egy hónapja" döntöttek arról, hogy megjelennek az eseményen.

30. táblázat. A tüntetők szervezeti részvétele

	Békemenet	Ellenzéki tüntetés	„Rabszolgatörvény"-ellenes tüntetés	Klímatüntetések
Egyház vagy vallási szervezet	9%	2%	1%	7%
Szakszervezet vagy szakmai szervezet	1%	4%	17%	4%
Politikai párt	12%	11%	15%	1%
Egyéb civil szervezet	14%	26%	28%	37%

Annak tükrében, hogy a European Social Survey (ESS) 2019-es adatai szerint a magyar megkérdezettek 0,6 százaléka vett részt politikai párt, valamint 2,7 százalékuk civil szervezet munkájában, a vizsgált tüntetések résztvevői igen erős szervezeti aktivitást mutatnak *(30. táblázat)*. A pártok által végzett mozgósítás és a válasz-

tási kampány tükrében ugyanakkor nem jelent meglepetést, hogy a 2018. március 15-i Békemenet és az aznapi ellenzéki tüntetés esetében is meghaladja a 10 százalékot a pártban aktívak aránya. A „rabszolgatörvény"-ellenes tüntetés esetében a magas arány arról árulkodik, hogy az eseményen mozgósítottak az ellenzéki pártok is. Mivel a szakszervezetek a pártok jelenlététől nem zárkóztak el, így annak nem is volt különösebb akadálya. A klímatüntetések esetében azonban már a teljes népességre jellemző a politikai pártban aktívak aránya. A legtöbben ugyanakkor a klímatüntetők közül jelölték meg, hogy részt vesznek a civil szervezetek munkájában. A kormánypárti mozgósítás esetében ez az arány a legalacsonyabb. Értelemszerűen a „rabszolgatörvény"-ellenes tüntetésen volt a legmagasabb a szakszervezeti tagok aránya, továbbá a jobboldali Békemenet esetében az egyházi, vallási szervezetben elkötelezettek száma. Érdekes eredmény ugyanakkor, hogy a vallásos szervezeti aktivitásban nem maradnak el sokkal a klímatüntetők sem.

31. táblázat. A tüntetők politikai részvétele az elmúlt 12 hónapban

	Békemenet	Ellenzéki tüntetés	„Rabszolgatörvény"-ellenes tüntetés	Klímatüntetések
Kapcsolatba lépett politikussal	44%	37%	27%	6%
Részt vett törvényes tüntetésen	34%	83%	59%	67%
Tiltakozó levelet írt alá	36%	51%	64%	69%
Bojkottált bizonyos terméket	29%	42%	33%	77%
Pénzt adományozott politikai célból	33%	32%	25%	18%

A politikai részvétel tekintetében hasonló eredményeket kaptunk, mint a szervezeti részvételnél, amennyiben igen aktív sokaságról van szó *(31. táblázat)*. Kiemelkedő részvételi forma a tüntetési részvétel, különösen a kormánykritikus mozgósítások résztvevőinek esetében. A 2019-es ESS-adatok szerint a teljes népességben

2,2 százalék a megelőző 12 hónapban a tüntetéseken részt vevők aránya. Az életkorral, a nagypolitikától való távolsággal és a tüntetés témájával is összefügg, hogy a klímatüntetők részvételi mintázata eltér a többiekétől. Esetükben a teljes népességben mértnek (ESS 2019: 5,9%) felel meg a politikusokkal való kapcsolatfelvétel aránya, ugyanakkor kiemelkedik a bojkott mint részvételi forma. A politikailag tudatos fogyasztás ugyanis az ökológiai mozgalmak sajátos politikai cselekvési formája.

32. táblázat. „Részt vett-e az elmúlt években..."

	Ellenzéki tüntetés	„Rabszolgatörvény"-ellenes tüntetés
... a Tanítanék Mozgalom tüntetésein	68%	46%
... a CEU-s tüntetéseken	66%	47%
... a Ligetvédő vagy a római-parti tüntetéseken	19%	20%

Megvizsgálva az ellenzéki és a szakszervezeti demonstrációk résztvevőinek korábbi tüntetési tapasztalatait, látszik, hogy sokuk rendszeresen megjelenik az országos nyilvánosságot kapó kormánykritikus tüntetéseken *(32. táblázat)*. A „rabszolgatörvény"-ellenes tüntetésen kevésbé érvényesült ez a hatás, ami annak tudható be, hogy ott megjelentek a szakszervezeti csatornán és nem az általánosabb kormánykritika miatt mozgósított résztvevők is.

33. táblázat. A tüntetők bal-jobb önbesorolása (0 = baloldali, 10 = jobboldali)

	Átlag	Szórás
Békemenet	9,5	1,5
Ellenzéki tüntetés	1,2	2,0
„Rabszolgatörvény"-ellenes tüntetés	1,8	2,8
Klímatüntetések	3,5	2,1

A tiltakozó események résztvevőinek ideológiai önbesorolása tükrözi az adott mozgósítás pártpolitikai jellegét, így a leginkább jobboldaliak a Békemenet résztvevői, a leginkább baloldaliak az ellenzéki pártok által szervezett tüntetésen megjelentek *(33. táblázat)*. Önbesorolásuk alapján a klímatüntetők is inkább baloldalinak vallják magukat, azonban jóval kevésbé, mint az ellenzéki vagy a szakszervezeti demonstrálók.

34. táblázat. A demokrácia működésével való elégedettség (0 = teljesen elégedetlen, 10 = teljesen elégedett)

	Átlag	Szórás
Békemenet	8,0	2,2
Ellenzéki tüntetés	1,7	1,8
„Rabszolgatörvény"-ellenes tüntetés	1,3	1,6
Klímatüntetések	2,1	2,0
SZFE-tüntetés	2,3	1,9

A demokráciával való elégedettség mértékét illetően rendelkezünk adattal az SZFE-tüntetésen részt vevőktől is *(34. táblázat)*. A demokráciával való elégedettség erősen függ az aktuális kormányzat megítélésétől (Susánszky et al. 2020). A kérdőíves tüntetéskutatások során adott válaszok is mutatják ezt az összefüggést. Nincs azonban akkora eltérés az ellenzéki és a klímatüntetés között, mint az ideológiai önbesorolás esetében. A demokráciával való elégedetlenség ugyanis nem kívánja meg az ellenzékkel való azonosulást.

Következtetések

A 2010-es években a baloldali és liberális pártok meggyengülésével párhuzamosan nagyobb jelentőséget és figyelmet kaptak a kormányellenes társadalmi mozgalmak és civil kezdeményezések. Az intézményesített, tehát a pártpolitikai ellenzék meggyengülése, hitelvesztése élesítette a kelet-közép-európai és a magyar politikai kultúrában is fellelhető antipolitikai érzelmeket és a civil társadalom ethoszát, amelynek gyökere a demokratikus átmenet során kialakított ellenzéki stratégiákban fedezhető fel. A mozgalmi politizálás felértékelődése az ellenzéki oldalon, továbbá a „mozgalmi kormányzás" gyakorlata láthatóvá tette az egyes aktivizmusformák, így a civil ethosz, a tranzakciós, az élményvezérelt, altruista, az érdekvédelmi, a partikuláris, a radikális jobboldali prefiguratív, valamint a populista aktivizmus közötti különbséget.

A magyarországi folyamatok azonban nem értelmezhetőek önmagukban, összefüggésben állnak a politikai intézményekkel szembeni növekvő bizalmatlansággal, az állampolgárok konfliktusvállalásával. Magyarországon azonban az úgynevezett asszertív állampolgári kultúra kibontakozásának esélyeit csökkenti a magasabb státuszúak elégedettsége, lojalitása az állammal szemben, valamint az elégedetlenek demobilizáltsága. A 2010-es évek eleje óta ugyanakkor Kelet-Közép-Európában a mozgalmak nemcsak a politikában bekövetkezett változások elérése vagy bizonyos társadalmi csoportok emancipációja érdekében, hanem a politikai rezsimekkel való elégedetlenség kifejezésére is szerveződtek. Stephen Skowronek definíciója szerint a rezsimek az alkotmányos és a kormányzati rendszerek között he-

lyezkednek el, mivel magukban foglalják az állam és a társadalom közötti kapcsolatokat, a hatalommegosztás sémáját, a társadalmi-politikai szövetségi hálózatokat, az uralkodó politikai paradigmákat (Illés et al. 2018). A rezsimek célja többek között a kulturális hegemónia megteremtése, amely a kulturális gyakorlatokra, a társadalmi normákra, az értékekre és a társadalmi attitűdök feletti ellenőrzésre vonatkozik. A nyugati demokráciákban a társadalmi mozgalmak rendszerellenesek lehetnek, amennyiben kritizálják az uralkodó politikai vagy gazdasági rendszert. Ilyen például az 1990-es évek végétől a 2000-es évek közepéig tartó globalizációkritikus mozgalom, vagy a 2010-es évek elején az Occupy Wall Street mozgalom. A kelet-közép-európai rezsimellenes mozgalmak középpontjában azonban nem a politikai vagy a globális gazdasági rendszer áll, hanem a rezsimépítő nemzeti kormányok és politikai vezetők. A rendszerellenes tüntetéseknek ugyanakkor van egy szűkebb témája, ami az általánosabb elégedetlenség hordozója, mint például a kultúra szabadsága, a politikai központosítás, az oktatás, az akadémiai szabadság vagy a korrupcióellenesség.

További kiemelendő tendencia, hogy az évtized elejétől kezdve a mozgósítási lehetőségeket, részvételi tendenciákat erősen befolyásolta a közösségi média elterjedése. A digitális kommunikáció emancipációs imázsa ugyan már az 1990-es évek végén elhalványult, amikor a társadalomkutatók rámutattak, hogy az internet önmagában nem hatalmazza fel politikai szempontból az egyéneket. Magyarországon később, elsősorban 2011-ben, a kormánykritikus Milla mozgalom idején, az arab tavasz mintájára a közösségi médiát a gyengék fegyverének tekintették a kormánykritikus megmozdulások során. A közösségi médián keresztül történő mozgósítás megértése kapcsán azonban felmerül a meglévő közösségi hálózatok és szervezetek jelentősége. Míg a közösségi média alkalmas eszköznek bizonyul az információk terjesztésére és az érzelmeken alapuló mozgósításra, a leendő támogatókat stabilabb hálózatokba kell toborozni a mély

és hosszú távú elkötelezettség megteremtése érdekében. A közösségi média felerősít továbbá néhány általános társadalmi és politikai tendenciát, ezáltal megváltoztatja a politikai részvétel és a társadalmi mozgalmak mozgósításának általános tendenciáit is.

A közösségi média felépítése egyre inkább a vizuális tartalomra épül, amely támogatja az érzelmi mozgósítást és hangsúlyozza a tiltakozás expresszív dimenzióját. Ezenkívül a közösségi médián keresztül történő mozgósítás a politikai szereplők és a politikai ügyek közvetített láthatósága révén felerősíti a magán- és a közszféra határainak elmosódását. Ez szorosan összefügg a politika perszonalizációjával, amely nemcsak a vezetők, hanem az állampolgárok szintjén is megfigyelhető. Ennek következtében az emberek hajlamosak személyre szabott cselekvési keretek alapján cselekedni, és a különféle kérdésekbe egyénként, és nem a már meglévő hálózatok részeként kapcsolódnak be. Ez a tendencia aláássa a társadalmi mozgalmi szervezetek szerepét és a hosszú távú elkötelezettséget. A demokratizálódás szempontjából ez azt jelenti, hogy a közösségi média nem elegendő eszköz az intézményi erőforrásokkal rendelkező hibrid vagy autoriter rezsimek vezetőivel szemben. Az egyénileg kivitelezhető, befelé irányuló politikai cselekvést magasabb társadalmi státusú, jövedelemmel és jobb végzettséggel rendelkező emberek hajthatják végre. Ezt támasztja alá a 2016-os kvótanépszavazás érvénytelen szavazatainak földrajzi eloszlása, továbbá a tüntetéskutatási adatok. Az anyagi és nem a szimbolikus újraelosztás iránt érdeklődők, akiknek érdekérvényesítésre és nem önkifejezésre van szükségük, nem vonhatók be ezekbe a cselekedetekbe. Ahogy azt Michele Micheletti is megjegyezte (2003), a magas státuszú emberek nélkül a szervezetek elveszítik a jobb, hatékonyabb érdekérvényesítésre és képviseletre vonatkozó tudást és képességet.

A társadalmi mozgalmak számára a formális politikai intézmények jelentik a mozgósítás esélyeit csökkentő vagy növelő politikai lehetőségstruktúrát. A diszkurzív lehetőségstruktúra azokra a társa-

dalmi attitűdökre, meggyőződésekre, kulturális sajátosságokra utal, amely meghatározza, hogyan rezonál a mozgalom értelmezési kerete. A magyar diszkurzív lehetőségstruktúra vizsgálata azt mutatta, hogy a magyar állampolgárok a 2010-es években inkább a civil szervezetek integrációs, jótékonysági szerepét támogatták. Valójában ez összhangban áll az Orbán-kormány által elképzelt civil funkcióval is. A semleges válaszok magas aránya azonban arra enged következtetni, hogy a civil társadalmi kérdésnek nincs nagy jelentősége. Azt is feltételezhetjük, hogy a magyarok a civil szervezetek szerepére vonatkozó normatív elvárásoknak megfelelően adtak választ. Az eredmények arra világítanak rá, hogy a civil társadalom alapkerete nem játszik központi szerepet a társadalom egészét tekintve. Ezen túlmenően a politikailag aktív civil szerep összesített mutatójának a demográfiai adatokkal való lineáris regressziós elemzése azt mutatta, hogy a fővárosi, jól képzett társadalmi csoportok nem tekinthetők a civil társadalom kereteinek elsődleges célpontjának. A fent említett kormányellenes tüntetések résztvevői azonban általában ebből a csoportból származnak (Szabó–Mikecz 2015). A civil szervezetek politikai szerepét inkább elfogadják a közepes méretű városokban, ahol a civil szervezetek képviselőket jelölhetnek a helyi politikában az 1990-ben megrendezett első szabad, demokratikus önkormányzati választások óta. Az alacsonyabb iskolai végzettségű válaszadók támogatják a civil szervezetek politikai szerepét, ami valószínűleg az alacsonyabb státusszal bíró társadalmi csoportok erősebb politikaellenes hozzáállásának következménye. Az eredmények fényében egyértelmű különbség van a balliberális és a jobboldali szavazók között is. Az Orbán-kormány baloldali és liberális ellenzékének szimpatizánsai jelentősen támogatják a civil szervezetek politikai szerepét. Következésképpen a civil társadalom alapkeretének célcsoportját a közepes méretű városokban az alacsony végzettséggel rendelkező baloldali polgárok jelenthetik. A politikailag aktív civil szervezetek

azonban inkább a már említett, magasabb társadalmi státuszú, budapesti székhelyű csoportokhoz férhetnek hozzá.

A társadalmi mozgalmaknak nem kell feltétlenül mozgósítaniuk társadalmi makrocsoportokat céljaik elérése érdekében. A civil társadalmi alapkeret szerint azonban a demokrácia helyreállítható a civil szervezetek és a polgárok aktív részvételével, amennyiben sikerült meghonosítani az aktív részvételen nyugvó politikai kultúrát. Ez magában foglalja a választók többségének mozgósítását a civil társadalom alapkerete mentén, amely azonban nem rezonál a magasabb részvételi hajlandósággal bíró, magasabb státuszú társadalmi csoportok körében. A diszkurzív lehetőségek felépítése azonban nem az egyetlen tényező, amely korlátozza a civil szervezeteket abban, hogy ellensúlyt képezzenek a demokratikus visszarendeződéssel szemben. Nevezetesen különbség van a választási és a politikai részvétel közvetlenebb formái között Magyarországon. A European Social Survey (2014) hetedik hullámának adatai szerint a választásokon kívüli politikai részvétel aránya alacsony Magyarországon (Róbert–Szabó 2017), a választási részvétel aránya azonban a 2018-as parlamenti választásokon több mint 70% volt, ami arra enged következtetni, hogy a magyar választók számára továbbra is a politikai pártok jelentik a legfontosabb részvételi eszközt. Ez az eltérés meghatározza a társadalmi mozgalmak mobilizációs lehetőségeit, és akadályozza az utca felől az intézményesített politikába való továbblépést. Ez azt is jelenti, hogy a politikailag aktív civil szervezetek korlátozottan képesek önmagukban ellensúlyozni a demokratikus visszarendeződést.

A 2010-es kormányváltás után a korábbi alternatív-globalizációkritikus mozgalom egy része intézményesedett, mozgalmi pártot alapított (LMP) (Mikecz 2018). A globalizációkritikus, környezetvédelmi tematika helyett az alternatív, újbaloldali kezdeményezések központi témája a lakhatási szegénység által sújtottak és a hajléktalanok melletti szolidaritás lett. A 2015-ös menekültválság során egy újabb szolidaritási mozgalom jelent meg, amely a menekülteket

segítő, spontán szerveződésekből nőtt ki. Az altruista aktivizmushoz kapcsolt két szolidaritási mozgalom többnyire a politikai döntéshozóknak és a hatóságoknak címezte üzenetét, a menekülteket segítő csoportok 2015-ben és az AVM hajléktalanokat segítő csoport 2015 és 2018 között tett követeléseinek elemzése az erkölcs különböző funkcióit mutatta meg a mozgalmak gyakorlatában a céloknak, a cselekvési formáknak és a mozgósítás eszközeinek megfelelően *(35. táblázat)*.

35. táblázat. Az erkölcs szerepe a szolidaritási mozgalmak gyakorlatában

Az erkölcs szerepe	Menekültügyi csoportok	AVM
Célok	a menekültellenes érzelmek enyhítése	szolidaritást szorgalmaz a hajléktalanokkal
Formák	prefiguratív akció	civil engedetlenség
A mozgósítás eszközei	erkölcsi ösztönzők (altruista álláspont megerősítése)	érzelmek menedzselése (családok segítése, politikai ajánlások), erkölcsi ösztönzők

A menekülteket segítő csoportok egyik fontos követelése a menekültellenes érzelmek enyhítése volt, így a kormányzati kampányok által generált ellenséges környezetben a menekültekkel szembeni közszemlélet megváltoztatására törekedtek. Cselekvésük egyik eszköze a menekültek emberi jogaira való hivatkozás volt. Ezek a befogadó, toleráns társadalomra, a menekültek jogainak tiszteletben tartására vonatkozó követelések az önkéntes gyakorlatra is hivatkozva merültek fel cselekvési keretként. Emellett az emberi jogokkal és a toleranciával szembeni állításokat nem elsősorban a politikai álláspont vagy az ideológia vezérelte, hanem a jóindulatú én kifejezése. Az AVM szolidaritásra szólított fel a hajléktalan emberekkel szemben azáltal, hogy rámutatott az őket érintő diszkriminációra, és hangsúlyozta a káros lakáspolitika jelentőségét.

A menekülteket segítő szervezetek tájékoztatással, jogi tanácsadással, étellel, szállással, orvosi ellátással támogatták a keresztülhaladó menekülteket. Követeléseik többsége ahhoz kapcsolódott, hogy munkájukat zavartalanul végezhessék. Ez magában foglalja a magyar kormány és a hatóságok bírálatát is, mivel a segélyszervezetek azt állították, hogy azok nem látták el feladatukat. A segélyszervezetek ugyanakkor hangsúlyozták saját szerepük és felelősségvállalásuk fontosságát. Ez a gyakorlat emlékeztet a prefiguratív cselekvésre, amely a cselekvés útján mutatja be az ideális társadalmi és politikai berendezkedést. A prefiguratív környezetben a közvetlen politikai igényeknek csak viszonylag csekély szerepük van. A segélyszervezetek kevésbé foglalkoztak a migrációval kapcsolatos rendeletekkel, törvényekkel és EU-szintű megállapodásokkal. A követelések inkább a menekültek segítésével kapcsolatos praxisokra koncentráltak, a politikai-jogi következményekkel járó követeléseknek kisebb jelentőségük volt. Ez az eredmény összhangban áll Kende és munkatársai megállapításával (2017), akik kimutatták, hogy a menekülteket segítő önkénteseket erkölcsi meggyőződésük és identitásuk kifejezése motiválta, és nem a közmorál megváltoztatásának lehetősége. Az AVM akciórepertoárjában jelentős szerepet játszott a kilakoltatásokat megakadályozó közvetlen akció. E közvetlen akciót a polgári engedetlenség elmélete alapozza meg, amely hangsúlyozza az egyéni felelősségvállalást és az erkölcs magasabb értékét a pozitív törvényekkel szemben. Ami a mozgósítás eszközeit illeti, a menekülteket segítő szervezetek erkölcsi ösztönzőket adtak aktivistáiknak és támogatóiknak, megerősítve altruista álláspontjukat, miközben hangsúlyozták az önkéntes fellépés fontosságát, valamint a hatóságok alkalmatlanságát és vonakodását. Ez az önzetlen álláspont akkor is megerősödött, amikor a pártpolitika ellentmondásba került a civil cselekvéssel. Az általános bizalmatlanság a politikával szemben, a kelet-közép-európai erős civil társadalmi alapkeret (Glenn 2001) megerősítette a prefiguratív fellépés altru-

ista, önkéntes dimenzióját a politikai rovására. Az AVM komplex érzelemmenedzsmentet alkalmazott, amikor politikai ajánlásokat fogalmaztak meg, ugyanakkor az érzelmi azonosulás és a szolidaritás megteremtése érdekében a családokat helyezték előtérbe.

Az eredmények szerint a menekülteket segítő szervezetek közelebb állnak a politikai altruizmus önkéntes szervezeteihez, mint a politikai indíttatású szolidaritási mozgalmakhoz. Az önkéntes szervezetek, kezdeményezések az adott társadalom „altruista erőforrásait" átirányíthatják a kedvezményezettekhez. Az ilyen önkéntes szervezetek a szolidaritási mozgalmakkal ellentétben nem politikai tevékenységet vagy ágenciát valósítanak meg, hanem depolitizált szolgáltatásokat, és nem törekednek konfliktusokra a hatóságokkal (Ranci 2001). Az adatok azt is igazolják, hogy a bevett szolidaritási mozgalmak a szakpolitikai érvelés és az erkölcsileg megalapozott cselekvés elegyét alkalmazzák. Az új szolidaritási mozgalmak az erkölcsre támaszkodhatnak, ha kiegészíteni akarják a szakértelem vagy az erőforrások hiányát. Mint Feischmidt és Zakariás (2019) megjegyezte, a menekültválság idején a magyarországi rendkívüli helyzetben a jótékonyság a politikai helyzet kritikájához vezetett, amelyet a szerzők a jótékonyság politizálódásának neveztek, míg a politika jótékonysággá válása azt jelenti, hogy a politikai szereplők jóindulatú cselekedeteket valósítanak meg a kormány kritizálásaként.

Az évtized elején és végén is sor került egy-egy nagyobb nyilvánosságot kapó egyetemfoglalásra, amelyek az élményvezérelt aktivizmushoz sorolhatóak. 2020-ban a Színház- és Filmművészeti Egyetem hallgatói foglalták el egyetemüket az oktatási intézmény átalakítása ellen tiltakozva. Ezt megelőzően 2013-ban került sor először hosszabb ideig tartó egyetemfoglalásra, ami újdonság volt annak ellenére is, hogy az akció tulajdonképpen az ELTE BTK campusának egyik nagyelőadójára korlátozódott. Az egyetemfoglalás 2013. február 11-én kezdődött, majd március 27-én ért véget. Az

akcióra azonban nem előzmények nélkül került sor. Az egyetemfoglalás kétségkívül része annak a mobilizációs hullámnak, ami a csúcspontját 2012–13 telén érte el. Az egyetem – pontosabban annak egy előadójának elfoglalása – kapcsolódik az 1960-as évek második felének nyugat-európai és észak-amerikai hallgatói mozgalmainak hagyományaihoz. A társadalmi mozgalmak a tiltakozási repertoárt egyrészt aszerint választják meg, hogy milyen eszközök állnak a rendelkezésükre, másrészről a tiltakozási forma átvétele ebben az esetben a korábbi diákmozgalmakkal való folytonosság és a kortárs mozgalmakkal, így a horvát diákmozgalommal való szolidaritás kifejezésére is alkalmas.

Az egyetemfoglalás elsősorban úgy fejti ki hatását, hogy megzavarja az intézmény működésének normális rendjét, ezzel felhívja a tiltakozás címzettjeinek, valamint a sajtónak a figyelmét. Másodsorban az egyetemfoglalás révén a tiltakozók tanúságot tesznek elszántságukról, hiszen vállalják a jogellenes cselekményből adódó retorziókat, továbbá az akció alatt gyakorolt horizontális döntéshozatali formák alkalmazásán keresztül demonstrálják az általuk ideálisnak vélt politikai struktúrákat, eljárásokat. Az egyetemfoglalás következményeként „felszabadult" egyetemi nagyelőadó a mozgalom szabad terének számít. A mozgalomkutatásban ismert szabad terek (*free spaces*) fontos funkciókat láthatnak el a tiltakozások közötti időszakban és a mozgósítás alatt is. A hallgatóknak sikerült megszervezniük egy autonóm, hierarchiamentes teret, egy mozgalmi központot, ami kiindulópontja lehetett további mozgósításoknak, helyet adhatott a stratégia, a követelések megvitatására, és „otthont" biztosított maguknak az aktivistáknak.

A budapesti hallgatói mozgalomhoz kötődő más szabad terekhez képest – amelyek jellemzően közösségi kávézók, kocsmák – a 2013-ban elfoglalt 0.47-es előadó csak ideiglenesen állt fenn, ezért bizonyos funkciókat csak korlátozottan volt képes ellátni. Az azonban bizonyos, hogy egy tipikus mozgalmár gyakorlatot, stílust, azaz

a mozgalmi politizálás expresszív oldalát közelebb vitte, bemutatta az apolitikusabb hallgatóknak is. Az egyetemfoglalás az erős kezdés után később egyre érdektelenebbé vált. Ahogy a mozgalom „berendezkedett" a 0.47-es előadóban, úgy tevékenységük is kiismerhetővé, rutinná vált, ezzel pedig a tiltakozási forma veszített jelentőségéből, hiszen nem felelt már meg a károkozás logikájának. Felmerül, hogy a későbbiekben az egyetemfoglalók azért nem voltak képesek másokat is bevonni a mozgalom szabad terébe, mert az nagyobb személyes költségráfordítással jár, hiszen feltételezi a mozgalmi szabad tér „játékszabályainak" elfogadását és az aktivista-stílusjegyekkel való azonosulást. Ebben az esetben tehát éppen a szabad tér demonstratív jellege, azaz az ideálisnak tartott társadalmi berendezkedés demonstrálása vált akadállyá.

A baloldali, liberális tüntetési mozgósítási konjunktúra mellett az évtizedben egyre kevésbé volt jellemző a radikális jobboldali mobilizáció. A 2010-es évek közepéig azonban a radikális jobboldali szcénán belül a mozgalmi identitás megőrzésének, az aktivisták toborzásának és a mozgalmi prefigurációnak kiemelt helyszínei voltak a radikális jobboldali zenei fesztiválok. Kutatásunk alapján e rockfesztiválok programját 42 szűkebb és 5 tágabb kategóriába lehetett sorolni. A zenei koncertek és a közvetlen politikai előadások, kerekasztal-beszélgetések mellett a fesztiválok didaktikus előadásokat és szabadidős tevékenységeket kínáltak a látogatók számára. Ezek a tevékenységek mindazonáltal hangsúlyozzák a radikális jobboldali szcénán belül a történelmi örökséget és harciasságot. Nyilvánvalóbb ez a magyar harcművészet, a baranta esetében, amelyet az 1990-es évek óta elsősorban a néptáncok segítségével alakítottak ki. Hasonlóan, a rovásírás is fontos kulturális jószága a magyar radikális jobboldalnak. Mind a baranta, mind a rovásírás jellemző a radikális jobboldalra, míg az íjászat, a történelmi csaták feleleventése vagy a borkóstolás nem feltétlenül hordozza a radikális jobboldali identitást. A radikális jobboldali fesztiválok kontextusában azonban

ezek is megszerzik ezt a funkciót. A magyar történelemről szóló didaktikus, informatív előadások egyrészt a magyar múlt értékét és dicsőségét hangsúlyozzák, másrészt felhívják a figyelmet a magyarokat ért sérelmekre is. Hasonlóképpen a politikai kérdések, például a magyar kisebbségek helyzete, a demográfia és az ökológia szintén kiemelik ezt a mozzanatot. A demográfia esetében a radikális jobboldal értelmezésében probléma a magyarok csökkenő száma, a belföldi roma és a szomszédos országokban a többségi lakosság számának egyidejű növekedése. Az ökológia kapcsán a viták a globális kapitalizmus káros természetéről, a túlnépesség hátrányairól és a magyar szakrális természet védelméről szólnak. Ez a szakrális karakter, a természet szimbolikus jelentése a túrázások mint szabadidős tevékenységek során is megjelenik.

Az eredmények alapján a radikális jobboldali prefiguráció két funkcióját lehet megkülönböztetni. A fesztiválok beszélgetései, a szabadidős tevékenységek arra alkalmasak, hogy a támogatók számára egy koherens világot hozzanak létre, amely a politika és a társadalmi lét minden szegmensére biztosít radikális jobboldali magyarázatot. Például számos tevékenység foglalkozott a „jó élet" tartalmával, azaz az ideális kapcsolat és a családi élet kérdéseivel. A személyes kérdések mellett fontos követelmény annak bizonyítása, hogy ez a radikális jobboldali keretezés szakmailag, tudományosan megalapozott. Sok esetben az alternatív radikális jobboldali magyarázatot támasztja alá az a meggyőződés, hogy a tudományos, szakmai fősodor valójában idegen érdekeket képvisel. Ez az elem felfedezhető többek között a magyarok származásáról vagy a magyar irodalomról szóló előadásokon. Ez utóbbi esetben a radikális jobboldali szerzők háborúközi időszakának művei tiltott vagy cenzúrázott irodalomként kerülnek bemutatásra. Itt ismét megjelenik a politikai közösség üldözöttségének érzése. Az intellektuális megalapozottság segít a magabiztosabb és tudatosabb politikai cselekvés megvalósításában, a fenyegetés érzése elkerülhetetlenné

teszi a cselekvést. A prefiguráció második funkciója a kívülállók, a lehetséges támogatók felé irányul. A prefiguráció azt mutatja, hogy a fesztiválok és a radikális jobboldali mozgalom nem extrém, nem ártalmas a társadalomra. A gyermekprogramok, a szabadidős tevékenységek arra utalnak, hogy ezek nem a szélsőjobboldali futballszurkolók erőszakos koncertjei, hanem családbarát nyári táborok. Ez a funkció a szélsőségesként való megbélyegzés „menedzselését" (*stigma management*) szolgálja (Simi–Futrell 2009). Továbbá mindkét funkció végső soron a radikális jobboldal kulturális, antihegemonikus küzdelmét szolgálja.

Érdemes végül szót ejteni arról is, hogy 2020-as koronavírus-járvány alatt megerősödött a politikai részvétel, valamint megjelent az altruista aktivizmus, az önkéntesség új hulláma (Mikecz–Oross). A koronavírus-járvány során a pandémiával összefüggő önkéntesség meghaladta a normális körülmények között történő önkéntes elköteleződés mértékét. Ebben az időszakban nagyobb aktivitást mutattak a 40–59 év közötti középgenerációhoz tartozók, továbbá a diplomások, a fővárosiak és a gazdaságilag aktívak. A felmérések eredményei szerint a járvány során elsősorban a magasabb státusszal bírók aktivizálódtak szervezett és kevert formában, tehát szervezetekben és spontán is. A közvetlen formák között az egyéni baráti hálózatok, a közvetleneken belül a civil szervezetek emelhetők ki. Az egyes önkéntes formák, valamint a közösségi médiában a járvánnyal kapcsolatos aktivitás és a társadalmi háttér összevetése arra világítanak rá, hogy az iskolázottság, a gazdasági aktivitás, tehát a domináns státusz hatása megjelenik az egészségügyben végzett önkéntes munka, a bevásárlás, az adományozás és az online segítségnyújtás kapcsán. A közösségi médiában a járvánnyal kapcsolatos tartalmak készítésében, megosztásában aktívabbak voltak a munkanélküliek. A tüntetési résztvevők és a civil szervezetekben tevékenykedők körében különösen magas volt minden típusú önkéntes tevékenység. Sajátos önkéntes formát képvisel ugyanakkor

a szájmaszkok varrása, amely inkább az alacsonyabb státuszú válaszadókra volt jellemző. Az utóbbi eredmény arra utal, hogy az önkéntesség, azaz a közösségért végzett, ellenszolgáltatás nélküli munka megjelenik a domináns státusszal nem rendelkezők körében is, azonban az nem az ismert, szervezett keretek között történik. A kézirat lezárásakor azonban még nem tudható, hogy a fokozottabb önkéntesség hosszabb távú civil, adott esetben politikai elköteleződést is eredményez-e.

A TK Politikatudományi Intézetében végzett tüntetéskutatási adatok segítségével arra világítottunk rá, hogy milyen szociológiai háttérrel, részvételi tapasztalattal és politikai attitűdökkel rendelkeznek a különböző típusú tüntetéseken részt vevő, az egyes aktivizmusminták szerint elkötelezett aktivisták. Kérdőíves tüntetéskutatást végeztünk a 2018. március 15-i Békemeneten, az ugyanazon a napon tartott, az ellenzéki pártok (DK, Párbeszéd, MSZP) által szervezett gyűlésen, a 2018. december 8-i, „rabszolgatörvény"-ellenes, szakszervezeti tiltakozáson, a 2019-es klímatüntetések során (május 24., szeptember 27.), valamint a Színház- és Filmművészeti Egyetem hallgatói által szervezett 2020. október 23-i tüntetésen. A felvett adatok azt mutatják, hogy az országos jelentőségű, különböző típusú tüntetések, mozgósítások (kormánypárti, ellenzéki, materiális, posztmateriális) résztvevői között felülreprezentáltak a nők, a diplomások és a fővárosiak. Ha van erősebb szervezés, mozgósítás az esemény mögött, mint a Békemenet és a szakszervezeti tüntetés esetében, úgy változhat a nemi és a lakóhelyre vonatkozó arány. A fiatalokat elsősorban a hivatalos politikán kívüli események, mint a klímatüntetések és az SZFE-tüntetés vonzza. Az adatok azonban azt is mutatják, hogy a szervezettség nem jelent feltétlenül szervezeti részvételt. A vizsgált események közül a Békemenet résztvevői voltak a legkevésbé aktívak szervezetekben, noha így is felülmúlták a teljes lakosságra vonatkoztatott átlagot. A politikai részvétel és a korábbi tüntetési tapasztalatok alapján

az is megállapítható, hogy a kormánykritikus állampolgárok egy aktív magja visszatérő tiltakozó, a tüntetés a kormánykritika kifejezésének általánossá váló formája egy aktívan politizáló ellenzéki társadalmi réteg számára.

A politikai aktivizmus mintáinak tipologizálása segít megérteni, miben különböznek, és miben hasonlítanak egymáshoz az egyes tüntetések, mozgalmak. Felfedezhetők olyan tendenciák, amely a mozgalom céljaitól, világnézetétől függetlenül is befolyásolják a mozgósítást, az aktivista elköteleződést, ilyen például a szervezetek háttérbe szorulása vagy a közösségi média elterjedése. Megfigyelhető így a prefiguráció mind a radikális jobboldali, mind az újbaloldali, alternatív mozgalmak esetében. A tüntetők, politikai rendezvényeken részt vevők szociológiai hátterének vizsgálata arra mutatott rá, hogy a kormányt támogató, valamint az ellenzéki és az alulról szervezett megmozdulásokon is a magas státusszal bírók mozgósíthatóak. Az Orbán-kormányok rezsimépítési szándéka olyan kérdéseket tett mozgalmi üggyé, mint a köz- és felsőoktatás, a sajtószabadság, a tudomány és a kultúra függetlensége. A kormányellenes tüntetéseken mozgósítható ellenzéki tüntetők magas státuszukból kifolyólag könnyen tudnak azonosulni ezekkel a kérdésekkel. Az ügyek jellegét és a tüntetők politikai attitűdjeit tekintetbe véve felfedezhető azonosság az egyes, nagyobb mozgósító erővel bíró tüntetési hullámok, így a 2011–12-es Milla-tüntetések a sajtószabadságért, a 2016-os Tanítanék Mozgalom tüntetései, a 2017-es CEU melletti tüntetések és a 2020-as SZFE melletti tüntetés között. Ezek a tüntetések egy *új mozgalmi liberalizmus* eseményeinek tekinthetők, amelyekhez a gazdasági vagy környezetvédelmi témával bíró mozgalmak, tüntetések, civil kezdeményezések csak lazábban kapcsolódnak.

IRODALOM

Ágh Attila (1987): A védekező társadalom. *Magyar Tudomány – A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője*, 1987, 94. kötet.

Ágh Attila (1989): *Az önszabályozó társadalom. A civil társadalom Nyugat- és Kelet-Európában.* Kossuth, Budapest

Ágh, Attila (2016): The Decline of Democracy in East-Central Europe: Hungary as the worst-case scenario. *Problems of Post-Communism*, 63 (5–6): 277–287.

Altbach, Philip G.–Cohen, Robert (1990): American Student Activism. The Post-Sixties Transformation. *The Journal of Higher Education*, 61 (1): 32–49.

Álvarez de Andrés, E.–Zapata, José Campos M.–Zapata, P. (2015): Stop the evictions! The diffusion of networked social movements and the emergence of a hybrid space: The case of the Spanish Mortgage Victims Group. *Habitat International*, 46: 252–259.

Amedee, George L. (2013): Movements Left and Right: Tea Party and Occupied Wall Street in the Obama Era. *Race, Gender & Class*, 20 (3/4): 33–39.

Aminzade, Ron–McAdam Doug (2002): Mobilization. Special Issue on Emotions and Contentious Politics. *An International Quarterly*, 7 (2): 107–109.

Anahita, Sine (2006): Blogging the borders: Virtual skinheads, hypermasculinity, and heteronormativity. *Journal of Political and Military Sociology*, 34 (1): 143–164.

Andretta, Massimiliano (2013): Political science and the study of social movements. In: Snow, David A.–della Porta, Donatella–Klandermans, Bert–McAdam, Doug (eds.): *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Social and Political Movements.* Blackwell Publishing Ltd., Hoboken (NJ)., https://doi.org/10.1002/9780470674871.wbespm162

Antal, Attila (2019): *The Rise of Hungarian Populism: State Autocracy and the Orbán Regime.* Emerald Group Publishing, Bingley.

Antal Attila (2018): A baloldali populizmus védelmében. *merce.hu*, 2018. május 11., https://merce.hu/2018/05/11/a-baloldali-populizmus-vedelmeben/

Arató Krisztina–Mikecz Dániel (2015): Civil társadalom, szociális partnerek, társadalmi mozgalmak. In: Körösényi András (szerk.): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után.* Osiris Kiadó, Budapest, 307–332.

Arato, Andrew–Cohen, Jean L. (1992): *Civil Society and Political Theory.* MIT Press, Cambridge (MA).

Aslanidis, Paris (2017): Populism and Social Movements. In: Kaltwasser, Cristóbal Rovira–Taggart, Paul–Ochoa Espejo Paulina–Ostiguy, Pierre (szerk.): *The Oxford Handbook of Populism.* Oxford University Press, Oxford.

Bacallao-Pino, Lázaro M. (2014): Social media mobilisations: Articulating participatory processes or visibilizing dissent? *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*, 8:3; Article 3., https://doi.org/10.5817/CP2014-3-3.

Baer, Doug–Prouteau, Lionel–Swindell, David–Savicka, Aida–Smith, David H.–Kuang-Ting, T. A. I. (2016): Conducive Macro-Contexts Influencing Volunteering. In: *The Palgrave handbook of volunteering, civic participation, and nonprofit associations.* Palgrave Macmillan, London, 580–606.

Bahtyin, Mihail Mihajlovics (2002): *François Rabelais művészete – a középkor és a reneszánsz népi kultúrája.* Osiris, Budapest.

Beck, Ulrich (1992): *Risk society. Towards a new modernity.* SAGE Publications, London.

Beck, Ulrich–Giddens, Anthony–Lash, Scott (1994): *Reflexive modernization: Politics, tradition and aesthetics in the modern social order.* Stanford University Press, Redwood City (Kalifornia), 233.

Beck, Ulrich (1997): Subpolitics. Ecology and the Disintegration of Institutional Power. *Organization Environment*, 10 (1): 52–65.

Beck, Ulrich (2003): *A kockázattársadalom. Út egy másik modernitásba.* Századvég Kiadó, Budapest.

Bence, Rita–Udvarhelyi, Éva Tessza (2013): The growing criminalization of homelessness in Hungary–A brief overview. *European Journal of Homelessness*, 7 (2): 133–143.

Benford, Robert–Snow, David (2000): Framing Processes and Social Movements: an overview and assessment. *Annual Review of Sociology*, 26: 611–39.

Bennett, W. Lance (2012): The Personalization of Politics: Political Identity, Social Media, and Changing Patterns of Participation. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 644 (1): 20–39.

Bennett, W. Lance–Segerberg, Alexandra (2012): The Logic of Connective Action. *Information, Communication & Society*, 15 (5): 739–768.

Beyerlein, K.–Sikkink, D. (2008): Sorrow and solidarity: Why Americans volunteered for 9/11 relief efforts. *Social Problems*, 55 (2): 190–215.

Blee, Kathleen M.–Kimberly A. Creasap (2010): Conservative and Right-Wing Movements. *Annual Review of Sociology*, 36 (1): 269–286., doi:10.1146/annurev.soc.012809.102602.

Blocq, Daniel–Klandermans, Bert–van Stekelenburg, Jacquelien (2012): Political Embeddedness and the Management of Emotions. *Mobilization: An International Quarterly*, 17 (3): 319–334.

Bloemraad, Irene–Voss, Kim–Lee, Taeku (2011): The Protests of 2006. What Were They, How Do We Understand Them, Where Do We Go? In: Voss, Kim–Bloemraad, Irene (eds): *Rallying for Immigrant Rights: The Fight for Inclusion in 21st Century America.* University of California Press, Berkeley.

Boda Zsolt (2012): Homo politicus, avagy egy politikai cselekvés- és motivációelmélet vázlata. *Working Papers in Political Science*, MTA TK Politikatudományi Intézet, 2012/4.

Bohdanova, Tetyana (2014): Unexpected revolution: the role of social media in Ukraine's Euromaidan uprising. *European View*, 13 (1): 133–142.

Borbándi Gyula (1989): *A magyar népi mozgalom: A harmadik reformnemzedék.* Püski, Budapest.

Bowan, Kate–Pickering, Paul (2009): ‚Songs for the Millions': Chartist Music and Popular Aural Tradition. *Labour History Review*, 74 (1): 44–63.; doi: 10.1179/174581809x408393

Bozóki, András (1996): Intellectuals in a New Democracy: the Democratic Charter in Hungary. *East European Politics and Societies*, 10 (2): 173–213.

Bozóki András (2003): *Politikai pluralizmus Magyarországon 1987–2002.* Századvég Kiadó, Budapest.

Bozóki, András–Hegedűs, Dániel (2018): An externally constrained hybrid regime: Hungary in the European Union. *Democratization*, 25 (7): 1173–1189. doi: 10.1080/13510347.2018.1455664.

Bozóki András–Körösényi András–Schöpflin, George (1992): *Post-communist Transition: Emerging Pluralism in Hungary.* London: Pinter.

Boggs, Carl (1977): Revolutionary Process, Political Strategy, and the Dilemma of Power. Theory and Society, 4 (3): 359–393.

Böcskei Balázs (2013): A repolitizált politika és a kormányzás. Bevezetés a második Orbán-kormány jog- és politikafelfogásába. *Jogelméleti Szemle*, 14 (4): 1–12.

Böcskei Balázs–Hajdu Nóra (2019): Demokráciák, szürke zónák, hibrid rezsimek – egy terminológiai Bábel megmászása. In: Böcskei Balázs–Szabó Andrea (szerk.): *Hibrid rezsimek – A politikatudomány X-aktái.* MTA TK Politikatudományi Intézet–Napvilág Kiadó, Budapest, 17–34.

Brand, Karl-Werner (1991): Kontinuität und Diskontinuität in den neuen Sozialen Bewegungen. In: Roth, Roland–Rucht, Dieter (szerk.): *Neue soziale Bewegungen in der Bundesrepublik Deutschland.* Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn.

Brown, Timothy Scott (2004): Subcultures, pop music and politics: skinheads and "Nazi rock" in England and Germany. *Journal of Social History,* 38 (1): 157–178.

Buechler, Steven M. (1995): New Social Movement Theories. *The Sociological Quarterly,* 36 (3): 441–464.

Bugaric, Bojan (2014): Protecting Democracy and the Rule of Law in the European Union: The Hungarian Challenge. LEQS Paper, (July 15 2014) 79. https://ssrn.com/abstract=2466340.

Caiani, Manuela (2017): Radical Right-Wing Movements: Who, When, How and Why? *Sociopedia,* doi:10.1177/205684601761.

Caren, Neal et al. (2012): A Social Movement Online Community: Stormfront and the White Nationalist Movement. *Media, Movements, and Political Change Research in Social Movements, Conflicts and Change,* 163–193., doi:10.1108/s0163–786x(2012)0000033010.

Carroll, William K.–Ratner, Robert S. (1996): Master Framing and Cross-Movement Networking in Contemporary Social Movements. *The Sociological Quarterly,* 37 (4): 601–625.

Castells, M. (1983): *The City and the Grassroots.* University of California Press, Berkeley.

Castells, Manuel (2010): *The Power of Identity: The Information Age: Economy, Society, and Culture, Volume II.* Wiley-Blackwell, Hoboken, NJ.

Chermak, Steven, et al. (2013): The Organizational Dynamics of Far-Right Hate Groups in the United States: Comparing Violent to Nonviolent Organizations. *Studies in Conflict & Terrorism,* 36 (3): 193–218., doi:10.1080/1057610x.2013.755912.

Choudry, Aziz–Kapoor, Dip (2013): *NGOization: Complicity, Contradictions and Prospects.* Zed Books, London.

Císař, Ondrej (2013): Post-Communism and Social Movements. In: Snow David A.–della Porta, Donatella– Klandermans, Bert–McAdam, Doug (eds.): *Encyclopedia of Social and Political Movements.Vol. 3.* Blackwell, London, 994–999.

Cisar, Ondrej–Vrablikova, Katerina (2015): At the Parliament or in the Streets? Issue Composition of Contentious Politics in the Visegrad Countries. *ECPR General Conference,* Université de Montréal, August, 2015.

Ciżewska-Martyńska, Elżbieta (2015): The Meaning of the 1980s' Anti-Politics' Legacy within the Contemporary East-Central European Civil Societies. *Intersections. EEJSP,* 1 (3): 37–58.

Cleaver, Harry M. Jr. (1998): The Zapatista Effect: The Internet and the Rise of an Alternative Political Fabric. *Journal of International Affairs* 51 (2): 621–40.

Cnaan, R. A.–Handy, F.–Wadsworth, M. (1996): Defining who is a volunteer: Conceptual and empirical considerations. *Nonprofit and voluntary sector quarterly,* 25 (3): 364–383.

Constant, Benjamin (1988): The Liberty of the Ancients Compared with that of the Moderns (1819). In: Fontana, Biancamaria (ed.): The Political Writings of Benjamin Constant. Cambridge University Press, Cambridge (MA), 309–328.

Cooper, Alice Holmes (2002): Media framing and social movement mobilization: German peace protest against INF missiles, the Gulf War, and NATO peace enforcement in Bosnia. *European Journal of Political Research,* 41: 37–80.

Crouch, Colin (2004): *Post-democracy.* Polity, Cambridge.

Csapody Tamás (szerk.) (1991): *A polgári engedetlenség helye az alkotmányos demokráciákban: A Bibó István Szakkollégium 1991. március 9–10-i konferenciájának előadásai és vitája.* T-Twins Kiadó, Budapest, 196.

Csizmadia Ervin (1995): *A magyar demokratikus ellenzék 1968–1988.* I–III., Budapest: T-Twins Kiadó.

Csizmadia Ervin (2016): Törésvonalak – Hol? Kik között? Miért? *Dinamó blog,* 2016.06.05. [online] https://dinamo.blog.hu/2016/06/05/toresvonalak_hol_kik_kozott_miert

Dahl, Robert Alan (1967): *Pluralist democracy in the United States: conflict and consent.* Rand McNally, Chicago.

Dahrendorf, Ralf (1990): Has the East joined the West? *New Perspectives Quarterly,* 7 (2): 42.

Dalton, Russell J. (1984): Cognitive mobilization and partisan dealignment in advanced industrial democracies. *The Journal of Politics,* 46 (1): 264-284.

Dalton, Russell J.–Wattenberg, Martin P. (2000): *Parties without partisans.* Oxford University Press, Oxford.

Dalton, Russell J.–McAllister, Ian–Wattenberg, Martin P. (2000): The consequences of partisan dealignment. In: Dalton, Russell J.–Wattenberg,

Martin P.: *Parties without partisans: Political change in advanced industrial democracies.* Oxford University Press, Oxford, 37–63.

Dalton, Russell J.–Wattenberg, Martin P. (2002): *Parties without partisans: Political change in advanced industrial democracies.* Oxford University Press, Oxford.

Dâncu, Vasile (2015): The Facebook Generation, Elections, and Political Tribes: The case of Romania. In: Pleyers, Geoffrey–Sava, Ionel N. (eds.): *Social Movements in Central and Eastern Europe.* Bucharest University Press, Bucharest, 312–323.

Daniels, Jessie (2009): *Cyber Racism: White Supremacy Online and the New Attack on Civil Rights.* Rowman & Littlefield Publishers, New York.

Danó Anna (2016): Sándor Mária: Ha Orbán Viktor viszi a gyűlölet kampányát, akkor mi szeretetkampányt csinálunk. *Népszabadság,* 2016–09–18. Interneten: http://nol.hu/belfold/sandor-maria-magyarorszagert-mozgalom-szegenyseg-tiltakozas-mozgalom-orszagjaras-orban-kormany-egeszsegugy-oktatas-1632329.

della Porta, Donatella–Fillieule, Olivier (2004): Policing social protest. In: David A. Snow–Sarah A. Soule–Hanspeter Kriesi (szerk.): *The Blackwell companion to social movements.* Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell, 217–241.

della Porta, Donatella–Diani, Mario (2006): *Social Movements. An Introduction.* Blackwell Publishing, Malden, MA.

della Porta, Donatella (2014a): *Democratization from below: civil society versus social movements? Civil society and democracy promotion.* Palgrave Macmillan, London, 137–149.

della Porta, Donatella (2014b): *Methodological Practices in Social Movement Research.* Oxford University Press, Oxford.

Djellal, Faridah–Gallouj Faïz (2014): The laws of imitation and invention: Gabriel Tarde and the evolutionary economics of innovation. https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-01672459

Doherty, Brian (2003): Manufactured Vulnerability. Protest Camp Tactics. In: Seel, Benjamin–Paterson, Matthew–Doherty, Brian (eds.): *Direct Action in British Environmentalism.* Routledge, London, 62–78.

Donovan, Mark (2007): The Center-Right: Conflict, Unity, and Permanent Mobilization. *Italian Politics,* 23, Frustrated Aspirations for Change, 68–85.

Dornbusch, Christian–Raabe, Jan (2006): RechtsRock. *Forschungsjournal Soziale Bewegungen,* 19 (3). doi:10.1515/fjsb-2006–0308.

Earl, Jennifer (2004): The cultural consequences of social movements. In: Snow, D. A.–Soule, S. A.–Kriesi, H. (eds): *The Blackwell Companion to Social Movements.* Blackwell, Oxford, 508–530.

Éber Márk Áron (2008): Túl az élménytársadalmon? – avagy az élménytársadalom másfél évtizede. *Szociológiai Szemle,* 2008/1.

Éber Márk Áron (2018a): A népszerű baloldalért. *merce.hu,* 2018.04.27. [online] https://merce.hu/2018/04/27/a-nepszeru-baloldalert/

Éber Márk Áron (2018b): A jéghegy csúcsa. Középosztályi tiltakozások a 2010 utáni Magyarországon globális összefüggésben, a Hallgatói Hálózat példáján. In: Antal Attila (szerk.): *Mozgalmi társadalom.* Noran Libro Kiadó, Budapest, 220–242.

ECHO TV (2015): Orbán Viktor az Echo Tv Mélymagyar című műsorában, 2015. 05. 1. [videó] https://www.youtube.com/watch?v=cMoA1d9AO_c&t=33m33s

Eisinger, Peter K. (1973): The conditions of protest behavior in american cities. *The American Political Science Review,* 67 (1): 11–28.

Ekiert, Grzegorz–Kubik, Jan (2001): *Rebellious Civil Society: Popular Protest and Democratic Consolidation in Poland, 1989–1993.* University of Michigan Press, Ann Arbor.

Etzioni, Amitai (1972): Minerva: An electronic town hall. *Policy Sciences,* 3 (4): 457–474.

Evans, Sara–Boyte, Harry (1992): *Free Spaces. The Sources of Democratic Change in America.* University of Chicago Press, Chicago.

Eyerman, Ron–Jamison, Andrew (2006): *Music and Social Movements: Mobilizing Traditions in the Twentieth Century.* Cambridge University Press, Cambridge (MA).

Falk, Barbara J. (2003): *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe. Citizen Intellectuals and Philosopher Kings.* Central European University Press, Budapest.

Feischmidt, M.–Zakariás, I. (2019): *Politics of care and compassion: Civic help for refugees and its political implications in Hungary–A mixed-methods approach. In Refugee protection and civil society in Europe.* Palgrave Macmillan, Cham. 59–99.

Feischmidt, Margit–Pulay, Gergő (2016): 'Rocking the Nation': the Popular Culture of Neo-Nationalism. *Nations and Nationalism,* 23 (2): 309–326., doi:10.1111/nana.12264.

Feischmidt, Margit–Hervik, Peter (2015): Mainstreaming the Extreme: Intersecting Challenges from the Far Right in Europe. *Intersections,* 1 (1) doi:10.17356/ieejsp.v1i1.80.

Fényes Hajnalka (2014): Önkéntesség és és új típusú önkéntesség a debreceni egyetemisták körében. In: Fényes Hajnalka–Szabó Ildikó (szerk.): *Campus-lét a Debreceni Egyetemen.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 85–108.

Flam, Helena (2005): Emotions' map: A research agenda. In: King, Dabre–Flam, Helena (eds.): *Emotions in Social Movements.* Routledge, London, 19–40.

Flam, Helena–King, Debra (2005): *Emotions and Social Movements.* Routledge, London.

Florida, R. (2002): *The Rise of the Creative Class: And How it's transforming work, leisure, community and everyday life.* Perseus Book Group, New York.

Futrell, Robert–Simi, Pete (2006): Free Spaces, Collective Identity, and the Persistence of U.S. White Power Activism. *Social Problems,* 51 (1): 16–42. doi:10.1525/sp.2004.51.1.16.

Futrell, Robert et al. (2006): Understanding Music in Movements: The White Power Music Scene. *The Sociological Quarterly,* 47 (2): 275–304. doi:10.1111/j.1533–8525.2006.00046.x.

G. Szabó Dániel–Szabó Attila (2018): A köszönetnyilvánítástól az evangélium hirdetéséig – a tüntetések világa pont olyan színes, mint a magyar társadalom [From Thanksgiving to the Proclamation of the Gospel – the world of demonstrations is as colorful as the Hungarian society] *jtiblog,* https://jog.tk.mta.hu/blog/2018/09/a-koszonetnyilvanitastol-az-evangelium-hirdeteseig

Gagyi Ágnes (2011): Új baloldali mozgalmak és értelmiségi osztályvakság. *Fordulat,* 2011/2. http://fordulat.net/pdf/14/F14_gagyi_agnes.pdf.

Gamson, William (1992): *Talking politics.* Cambridge University Press, Cambridge (MA).

Gamson, W.–Meyer, D. (1996): Framing Political Opportunity. In: McAdam, D.–McCarthy, J.–Zald, M. (eds.): *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings.* Cambridge University Press, Cambridge (MA), 275–290.

Garrett, Kelly (2006): Protest in an Information Society: a review of literature on social movements and new ICTs. *Information, Communication & Society,* 9 (2): 202–224.

Garzia, Diego L. (2011): The personalization of politics in Western democracies: Causes and consequences on leader–follower relationships. *The Leadership Quarterly,* 22 (4): 697–709.

Gerő Márton (2013): El kéne foglalni valamit... In: Krasztev Péter–Van Til, Jon (szerk.): *Tarka ellenállás. Kézikönyv rebelliseknek és békéseknek.* Napvilág, Budapest, 306–351.

Gibson, Rachel K.–Wainer, Lusoli–Römmele, Andrea–Ward, Stephen J. (2004): Introduction: Representative democracy and the Internet. In: Gibson, Rachel K.–Römmele, Andrea–Ward, Stephen J. (eds.): *Electronic Democracy: Mobilisation, organisation and participation via new ICTs.* Routledge, London, 1–16.

Gibson, Tobias T.–Sterns, Richard Q. (2017): Extreme Right-Wing Ideologues, Conservative Secession, And Terrorism. In: Alperen, Martin J. (ed.): *Foundations of Homeland Security.* Wiley, 79–94. doi:10.1002/9781119289142.ch5.

Glenn, John K. (2001): Framing Democracy: *Civil Society and Civic Movements in Eastern Europe.* Stanford University Press, Stanford, CA.

Goffman, Erving (1974): *Frame analysis: an essay on the organization of experience.* Harvard University Press, Cambridge (MA).

Goodwin, Jeff–Jasper James M. (1999): Caught in a Winding, Snarling Vine: The Structural Bias of Political Process Theory. *Sociological Forum,* 14 (1): 27–54.

Goodwin, Jeff–Jasper, James M.–Polletta, Francesca (2001): Introduction: Why Emotions Matter. In: Goodwin, Jeff–Jasper, James M.–Polletta, Francesca (eds.): *Passionate Politics: Emotions and Social Movements.* University of Chicago Press, Chicago, 1–26.

Gramsci, Antonia (1971). *Prison notebooks.* Lawrence and Wishart, London.

Greenpeace Magyarország 2016: Friss közvélemény-kutatás bizonyítja: a budapestiek több mint 80%-a azt szeretné, hogy a tervezett múzeumok ne a Városligetben, hanem zöldterületeket nem veszélyeztető helyszíneken kapjanak helyet. 2016. július 4. https://www.greenpeace.org/hungary/sajtokozlemeny/1491/friss-kozvelemeny-kutatas-bizonyitja-a-budapestiek-tobb-mint-80-a-azt-szeretne-hogy-a-tervezett-muzeumok-ne-a-varosligetben-hanem-zoldteruleteket-nem-veszelyezteto-helyszineken-kapjanak-helyet/.

Greskovits, Béla (2020): Rebuilding the Hungarian right through conquering civil society: the Civic Circles Movement. *East European Politics,* 36 (2): 247–266.

Grönlund, H.–Holmes, K.–Kang, C.–Cnaan, R. A.–Handy, F.–Brudney, J. L.–Pessi, A. B. (2011): Cultural values and volunteering: A cross-cultural comparison of students' motivation to volunteer in 13 countries. *Journal of Academic Ethics,* 9 (2): 87–106.

Gulyás Erika (2016): Sándor Mária: ne csak szitokszó legyen a politika. *Népszava,* 2016. 09. 17. https://nepszava.hu/1106159_sandor-maria-ne-csak-szitokszo-legyen-a-politika.

Gyáni, Gábor (2010): Individualizálódás és civil társadalom. Történeti érvek, elméleti megfontolások. *Történelmi Szemle,* 52 (4): 485–495.

Gyulai Attila (2017): Magyarország a szürke zónában? A magyar politikai rendszer hosszú hibridizációja. In: Boda Zsolt–Szabó Andrea (szerk.): *Trendek a magyar politikában 2. A Fidesz és a többiek: pártok, mozgalmak, politikák.* MTA TK PTI–Napvilág, Budapest.

Habermas, Jürgen (1985): A kommunikatív cselekvés elmélete. A *Filozófiai Figyelő* és a *Szociológiai Figyelő* különkiadványa. ELTE, Budapest.

Hankiss, Elemér (1988): The 'Second Society': Is There an Alternative Social Model Emerging in Contemporary Hungary? *Social Research,* 55 (1/2): 13–42.

Hanzli Péter (2016): „A rendszerváltás előtt titokként kellett megélni." Életútinterjúk meleg férfiakkal a hatvanas–nyolcvanas évekről. *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat,* 17 (66): 142–163.

Harsányi, László (1997): *Átfogó nonprofit menedzsment.* CO-NEX Könyvkiadó Kft., Budapest.

Havel, Václav (1985): The Power of the Powerless. In: John Keane (ed.): *The Power of the Powerless: Citizens against the state in central-eastern Europe.* M. E. Sharpe, Armonk, 23–96.

Hochschild, Arlie Russell (2012): *The managed heart: Commercialization of human feeling.* University of California Press, Berkeley (CA).

Holloway, John (2002): *Change the World without Taking Power. The Meaning of Revolution Today.* Pluto Press, London.

Holloway, John (2010): *Crack Capitalism.* Pluto Press, London.

Hooi, Khoo Ying (2014): Electoral reform movement in Malaysia: Emergence, protest, and reform. *Suvannabhumi* (수완나부미), 6 (2): 85–106.

Hubbard, P. (2005): Accommodating otherness: anti-asylum centre protest and the maintenance of white privilege. *Transactions of the Institute of British Geographers,* 30 (1): 52–65.

Hutter, Swen–Kriesi, Hanspeter (2013): Movements of the Left, Movements of the Right Reconsidered. *The Future of Social Movement Research,* (Jan. 2013) 281–298. doi:10.5749/minnesota/9780816686513.003.0016.

Hutter, Swen–Kriesi, Hanspeter–Lorenzini, Jasmine (2018): Social movements in interaction with political parties. In: David A. Snow–Sarah A. Soule–Hanspeter Kriesi–Holly J. McCammon (szerk.): *The Wiley Blackwell Companion to Social Movements, 2nd Edition,* Wiley-Blackwell, 322–337.

Illés Gábor–Körösényi András–Metz Rudolf (2017): Orbán Viktor mint rekonstruktív vezető. In: Boda Zsolt–Szabó Andrea (szerk.): *Trendek a magyar politikában 2. A Fidesz és a többiek: pártok, mozgalmak, politikák.* MTA TK PTI–Napvilág Kiadó, Budapest, 110–142.

Inglehart, Ronald (1990): *Culture shift in advanced industrial society.* Princeton University Press, Princeton, NJ.

Jacobsson, Kerstin–Saxonberg, Steven (2013): The Development of Social Movements in Central and Eastern Europe. In: Jacobsson, Kerstin–Saxonberg, Steven (eds.): *Beyond NGO-ization: The Development of Social Movements in Central and Eastern Europe.* Ashgate, Farnham, 1–25.

Jagers, Jan–Walgrave, Stefaan (2007): Populism as political communication style: An empirical study of political parties' discourse in Belgium. *European Journal of Political Research,* 46 (3): 319–345.

Janoski, T.–Musick, M.–Wilson, J. (1998): Being volunteered? The impact of social participation and pro-social attitudes on volunteering. *Sociological Forum,* 13 (3): 495–519. https://doi.org/10.1023/A:1022131525828.

Jasper, James M. (1997): *The Art of Moral Protest.* University of Chicago Press, Chicago, Ill.

Jasper, James M. (1998): The Emotions of Protest: Affective and Reactive Emotions in and around Social Movements. *Sociological Forum,* 13 (3): 397–424.

Jenkins, J. Craig (1983): Resource Mobilization Theory and the Study of Social Movements. *Annual Review of Sociology,* 9: 527–553.

Jenne, Erin K.–Mudde, Cas (2012): Hungary's Illiberal Turn: Can Outsiders Help? *Journal of Democracy,* 23 (3): 147–155.

Jensen, Jody (2015): Hungary at the Vanguard of Europe's Rearguard? Emerging Subterranean Politics and Civil Dissent. In Kaldor, Mary–Selchow, Sabine–Murray, Tamsin: *Leach Subterranean Politics in Europe.* Palgrave Macmillan, London, 141–167.

Jordan, John (1998): The art of necessity: the subversive imagination of anti road protest and Reclaim the Streets. In: Mckay, G. London (ed.): *Party and Protest in Nineties Britain.* Verso, London–New York.

Kahn, Richard–Kellner, Douglas (2004): New Media and Internet Activism: From the 'Battle of Seattle' to Blogging. *New Media Society,* 6 (1): 87–95.

Kalnoky, Boris (2015): Am Ende werden die Muslime mehr sein als wir. *Die Welt,* September 16.

Kam, Cindy D.–Palmer, Carl L. (2008): Reconsidering the Effects of Education on Political Participation. *The Journal of Politics,* 70 (3): 612–631. doi:10.1017/s0022381608080651.

Karácsony, Gergely–Róna, Dániel (2011): The Secret of Jobbik. Reasons behind the rise of the Hungarian radical right. *Journal of East European and Asian Studies,* 2 (1): Special issue: Democratic Institutionalism.

Katz, Richard S.–Mair, Peter (1995): Changing Models of Party Organization and Party Democracy: the emergence of the cartel party. *Party Politics,* 1 (1): 5-31.

Kákai László (2003): Pártok és civil szervezetek az önkormányzati választásokon (1990–2002). In: S. Szabó Péter (szerk.): *Pécsi Politikai*

Tanulmányok I. PTE Bölcsészettudományi Kar Politikai Tanulmányok Tanszéke, Pécs.

Keane, John–Merkel, W. (2015): Zivilgesellschaft. In: Kollmorgen, R.–Merkel, W.–Wagener H.–J. (Hrsg.): *Handbuch Transformationsforschung.* Springer, Wiesbaden, 443–454.

Kende Anna–Ujhelyi Adrienn–Lantos Nóra Anna (2014): A közösségi média szerepe a folyamatos részvételt igénylő politikai tüntetések fenntartásában. *Alkalmazott Pszichológia,* 14 (1): 163–188.

Kende, Anna–Lantos, Nóra Anna–Belinszky, Anna–Csaba, Sára–Lukács, Zsófia Anna (2017): The politicized motivations of volunteers in the refugee crisis: Intergroup helping as the means to achieve social change. *Journal of Social and Political Psychology,* 5 (1): 260–281.

Kéri László (1989): *Politikai folyamatok szocializációs metszetben.* Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete

Kidd, Dorothy (2003): Indymedia.org: A new communications common. In: Mccaughey, Martha–Ayers, Michael (eds.): *Cyberactivism: Online Activism in Theory and Practice.* Routledge, London, 47–70.

Kiss, Balázs–Szabó, Gabriella (2015): Crowding and feeling political communities: successful and failed mass demonstrations in Hungary 2013. In: Torres, Eduardo Cintra–Mateus, Samuel (eds.): *From Multitude to Crowds: Collective Action and the Media.* Peter Lang, Bern, 223–246.

Kissack, Terence (1995): Freaking Fag Revolutionaries: New York's Gay Liberation Front, 1969–1971. *Radical History Review,* (62): 105–134.

Kitschelt, H. (2006): Movement Parties. In: Katz, R. S.–Crotty, W. (eds.): *Handbook of Party Politics.* SAGE Publications, London, 278–290.

Klandermans, Bert–Mayer, Nonna (2006): *Extreme Right Activists in Europe: through the Magnifying Glass.* Routledge, London.

Klandermans, Bert–Staggenborg, Suzanne (2002): *Methods of Social Movement Research.* University of Minnesota, Minneapolis.

Klandermans, Bert–Van Stekelenburg, Jacquelien–Damen, Marie-Louise–Van Troost, Dunya–Van Leeuwen, Anouk (2014): Mobilization Without Organization: The Case of Unaffiliated Demonstrators. *European Sociological Review,* 30 (6): 702–716.

Konrád György (1986): *Antipolitika – Közép-európai meditációk.* AB Kiadó, Budapest.

Koopmans, Ruud (2002): Codebook for the analysis of political mobilisation and communication in European public spheres. In project: *The Transformation of Political Mobilisation and Communication in European Public Spheres.* http://europub.wzb.eu/Data/Codebooks%20questionnaires/D2-1-claims-codebook.pdf

Koopmans, Ruud–Rucht, Dieter (1996): Rechtsradikalismus Als Soziale Bewegung? In: Falter, Jürgen W.–Jaschke, Hans-Gerd–Winkler, Jürgen R. (eds.): Rechtsextremismus. Ergebnisse und Perspektiven der Forschung. *Politische Vierteljahresschrift, Sonderheft,* 27: 265–287. doi:10.1007/978-3-322-97077-0_16.

Koopmans, Ruud–Statham, Paul (1999): Political Claims Analysis: Integrating Protest Event and Political Discourse Approaches. *Mobilization (An International Quarterly),* 4 (2): 203–221.

Koopmans, Ruud–Statham, Paul (1999): Ethnic and Civic Conceptions of Nationhood and the Differential Success of the Extreme Right in Germany and Italy. In: Giugni, Marco–McAdam, Doug–Tilly, Charles (eds.): *How social movements matter Minneapolis.* University of Minnesota Press, Minneapolis, MN, 225–252.

Koopmans, Ruud–Olzak, Susan (2004): Discursive Opportunities and the Evolution of Right-Wing Violence in Germany. *American Journal of Sociology,* 110 (1): 198–230. doi:10.1086/386271.

Koopmans, Ruud–Statham, Paul–Giugni, Marco–Passy, Floren (2005): *Contested Citizenship: Immigration and Cultural Diversity in Europe.* University of Minnesota Press, Minneapolis, MN.

Kornai, János (2015): Hungary's U-Turn: Retreating from Democracy. *Journal of Democracy,* 26 (3): 34–48.

Köpeczi, Béla (hrsg.) (1989): *Kurze Geschichte Siebenbürgens.* Institut für Geschichte der Ungarischen Akadémiai Kiadó, Budapest. http://mek.oszk.hu/02100/02113/html/index.html.

Körösényi, András (1999): *Government and Politics in Hungary.* Central European University Press, Budapest.

Körösényi András (2003): Politikai képviselet a vezérdemokráciában. *Politikatudományi Szemle,* 12 (4): 5–22.

Körösényi András (2015): A magyar demokrácia három szakasza és az Orbán-rezsim. In: Körösényi András (szerk.): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után.* Osiris Kiadó, Budapest, 401–422.

Körösényi András–Tóth Csaba–Török Gábor (2003): *A magyar politikai rendszer.* Osiris Kiadó, Budapest.

Körösényi András–Illés Gábor–Gyulai Attila (2020): *Az Orbán-rezsim – A plebiszciter vezérdemokrácia elmélete és gyakorlata.* Osiris Kiadó, Budapest.

Krastev, Ivan (2007): The Strange Death of the Liberal Consensus. *Journal of Democracy,* 18 (4): 56–63.

Krastev, Ivan (2015): Why Did the 'Twitter Revolutions' Fail. *New York Times,* Nov. 11. 2015.

Krastev, Ivan (2016): What's Wrong with East-Central Europe? Liberalism's Failure to Deliver. *Journal of Democracy,* 27 (1): 35–39.

Kreimer, Seth F. (2001): Technologies of Protest: Insurgent Social Movements and the First Amendment in the Era of the Internet. *University of Pennsylvania Law Review,* 150 (1): (Nov. 2001) 119–171.

Kriesi, Hanspeter–Koopmans, Ruud–Dyvendak, Jan Willem–Giugni, Marco G. (1997): *New social movements in western Europe. A comparative analysis.* (In: Social Movements, Protest, and Contention. Volume 5.) University of Minnesota Minneapolis, Press.

Kriesi, Hanspeter (2004): Political Context and Opportunity. In: Snow, David–Soule, Sarah–Kriesi, Hanspeter (eds.): *The Blackwell companion to social movements.* Blackwell Pub., Malden, MA, 67–90.

KSH (Central Statistics Office) (2019): A nonprofit szektor legfontosabb jellemzői, 2017. [The most important tendencies of the nonprofit sector] *Statisztikai Tükör,* January 15, 2019.

Kundnani, Arun–Hayes, Ben (2018): *The Globalisation of Countering Violent Extremism Policies.* The Netherlands Transnational Institute, Amsterdam.

Kuti, Éva (1996): *The Nonprofit Sector in Hungary.* Manchester University Press, Manchester.

Kuti Éva (1998): *Hívjuk talán nonprofitnak: A jótékonyság, a civil kezdeményezések és az állami keretekből kiszoruló jóléti szolgáltatások szektorrá szerveződése.* Nonprofit Kutatócsoport és Önkéntes Központ Alapítvány, Budapest.

Kuti Éva (2005): *A „jótékonyság" vállalati stratégiája: vállalati adományozás Magyarországon.* Nonprofit Kutatócsoport és Önkéntes Központ Alapítvány, Budapest.

Kuti Éva–Czike Klára (2006): *Önkéntesség, jótékonyság, társadalmi integráció.* Nonprofit Kutatócsoport és Önkéntes Központ Alapítvány, Budapest.

Laclau, Ernesto (2011): *A populista ész.* Noran Libro, Budapest.

Lantos, Nóra Anna–Kende, Anna (2015): From the Same Starting Points to Moderate versus Radical Solutions. Hungarian Case Study on the Political Socialization of Young LMP and Jobbik Party Political Activists. *Intersections. East European Journal of Society and Politics,* 1 (3): 59–80.

László, Luca (2016): The illegal kitchen spoon: the story of the Let's Help the Refugees Together group. [online] openDemocracy.net. https://www.opendemocracy.net/can-europe-make-it/luca-l-szl/illegal-kitchen-spoon-story-of-lets-help-refugees-together-group.

Le Bon, Gustav (2004): *A tömegek lélektana.* Hermit Könyvkiadó, Onga.

Leach, Darcy K. (2013): Prefigurative Politics. In: *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Social and Political Movements.* Blackwell Publishing Ltd., Hoboken (NJ).

Leach, Darcy K.–Haunss, Sebastian (2009): Scenes and Social Movements. In: Johnston, Hank (ed.): *Culture, social movements and protest.* Ashgate Publishers, Farnham.

Lee, Caroline W. (2010): The roots of astroturfing. *Contexts,* 9 (1): 73–75.

Lindekilde, Lasse (2013): Claims-Making. In: *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Social and Political Movements.* Blackwell Publishing Ltd., Hoboken, NJ.

Lipset, Seymour M.–Stein, Rokkan (1967): *Party systems and voter alignments. Crossnational perspectives.* The Free Press, New York.

Lockwood, S.–Weaver, C. K.–Munshi, D.–Simpson, M. (2016): The self-organising of youth volunteers during the Rena oil spill in New Zealand. *New Zealand Journal of Marine and Freshwater Research,* 50 (1): 28–41.

Lux Ágnes (2008): A melegbüszkeség és a gyülekezési jog. *Fundamentum,* (3): 123–130.

Maeckelbergh, Marianne (2012): Horizontal Democracy Now: From Alterglobalization to Occupation. *Interface: a journal for and about social movements,* 4 (1): 207–234.

Maeckelbergh, Marianne (2011): Doing Is Believing: Prefiguration as Strategic Practice in the Alterglobalization Movement. *Social Movement Studies,* 10 (1): 1–20.

Marino, D.–Schenkel, M. (2017): Recent Trends in Volunteerism: A Comparison Between European and North/South American Countries. In: *Annual Meeting of the European Academy of Management and Business Economics.* Springer, Cham., 58–83.

McAdam, Doug (1982): *Political process and the development of black insurgency.* The University of Chicago Press, Chicago–London.

McAdam, Doug–Tarrow, Sidney (2018): The political context of social movements. In: Soule, Sarah A.– Snow, David A.–Kriesi, Hanspeter (szerk.): *The Wiley Blackwell companion to social movements.* Wiley, Hoboken (NJ).

McCarthy, John D.–Zald, Mayer N. (1977): Resource mobilization and social movements: A partial theory. *The American Journal of Sociology,* 82 (6): 1212–1241.

Melucci, Alberto (1989): *Nomads of the present. Social movements and individual needs in contemporary society.* Hutchinson Radius, London.

Melucci, Alberto (2003): *Challenging Codes: Collective Action in the Information Age.* Cambridge University Press, Cambridge (MA).

Meyer, David–Tarrow, Sidney (1998): *The social movement society.* Rowman & Littlefield Publishers, Lanham.

Metz Rudolf (2015): Movement Entrepreneurship of an Incumbent Party. *Intersections. East European Journal of Society and Politics,* 1 (3): 81–100.

Micheletti, Michele (2003): *Political Virtue and Shopping: Individuals, Consumerism, and Collective Action.* Palgrave Macmillan, New York.

Michnik, Adam (1985): *Letters from Prison and Other Essays. (A New Evolutionism.)* University of California Press, Berkeley, 135–148.

Mikecz Dániel (2007): Zengő-konfliktus a napisajtóban: A civil mozgalmi és kormányzati frame-ek elemzése. *Médiakutató,* 8 (2): 35–47.

Mikecz Dániel (2008): A dinnye a héjától: A bal-jobb vita a magyar alternatív mozgalmon belül. *Politikatudományi Szemle,* 17 (2): 71–97.

Mikecz Dániel (2010): Az ellenállás kultúrája. *Politikatudományi Szemle,* 19 (2): 110–126.

Mikecz Dániel (2012): Új pártok, változó mozgalmak: A radikális jobboldali és az alternatív mozgalmak pártosodása. In: Boda Zsolt, Körösényi András (szerk.): *Van irány? Trendek a magyar politikában.* MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet – Új Mandátum Kiadó, Budapest.

Mikecz, Dániel (2015): Changing Movements, Evolving Parties: the Party-Oriented Structure of the Hungarian Radical Right and Alternative Movement. *Intersections,* 1 (3). doi:10.17356/ieejsp.v1i3.112.

Mikecz Dániel (2018): *A globalizációkritikus mozgalom Magyarországon. Zöldek, pacifisták, házfoglalók.* L'Harmattan, Budapest.

Mikecz, Dániel (2020): Claims-making and Morality: The Case of Hungarian Solidarity Movements. *Politologický časopis–Czech Journal of Political Science,* 27 (2): 140–157.

Mikecz Dániel–Oross Dániel (2020): Politikai részvétel, önkénteskedés a COVID-19 járvány idején. In: Körösényi András–Szabó Andrea–Böcskei Balázs (szerk.): *Vírusba oltott politika.* Napvilág Kiadó, Budapest.

Mosca, Lorenzo–della Porta, Donatella (2009): Unconventional Politics Online: Internet and the Global Justice Movement. In: della Porta, Donatella (ed.): *Democracy in Social Movements.* Palgrave Macmillan, London, 194–216.

Mouffe, Chantal (2005): *On the Political.* Routledge, New York.

Mudde, Cas (2004): The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition,* 39 (4): 541–563.

Mudde, Cas–Kaltwasser, Cristóbal Rovira (2017): *Populism: A Very Short Introduction.* Oxford University Press, Oxford.

Nagy, Ádám (2014): A Nemzeti Civil Alapprogram és a Nemzeti Együttműködési Alap összehasonlító elemzése. [Comparative analysis of the National Civil Core Program and the National Cooperation Fund.] *Civil Szemle [Civil Review],* 11 (3): 47–68.

Nagy Sándor (2013): LMBT kultúr- és mozgalomtörténet. Háttér Archívum. http://hatter.hu/sites/default/files/dokumentum/konyvlap/lmbt-vilagtortenelem-2013.pdf

Nagy Sándor (2019): 25 éve alakult meg a Szivárvány Társulás a Melegek Jogaiért. Háttér Társaság. *hatter.hu* http://hatter.hu/hirek/25-eve-alakult-meg-a-szivarvany-tarsulas-a-melegek-jogaiert.

Nagy, Zsófia (2016): Repertoires of Contention and New Media: The Case of a Hungarian Anti-billboard Campaign. Intersections. *East European Journal of Society and Politics,* [S. l.], 2 (4): (dec. 2016.) ISSN 2416–089X.

Neidhardt, Friedhelm–Rucht, Dieter (1993): Auf dem Weg in die „Bewegungsgesellschaft"? Über die Stabilisierbarkeit sozialer Bewegungen. *Soziale Welt,* 44 (3): 305–326.

Németh Szilvi (2015): Welcome home. *tranzitblog.hu,* 2015.11.04. http://tranzitblog.hu/welcome_home_poszt-airbnb_es_2008_utani_lakasviszonyok/.

Népszava 2017: Később tüntet a Tanítanék Mozgalom – videó. (2017.02.01.) https://nepszava.hu/1119414_kesobb-tuntet-a-tanitanek-mozgalom-video.

Nesbit, R.–Moldavanova, A.–Cavalcante, C. E.–Jochum, V.–Lin, N. I. E. (2016): Conducive meso-and micro-contexts influencing volunteering. In: Smith, David Horton–Stebbins, Robert–Grotz, A., Jurgen (eds.): *The Palgrave handbook of volunteering, civic participation, and nonprofit associations.* Palgrave Macmillan, London, 607–631.

Niebuur, J.–van Lente, L.–Liefbroer, A. C.–Steverink, N.–Smidt, N. (2018): Determinants of participation in voluntary work: a systematic review and meta-analysis of longitudinal cohort studies. *BMC public health,* 18 (1): 1213.

Nizák Péter (2009): A nagykorú magyar civil társadalom. *Politikatudományi Szemle,* 19 (2): 129–136.

Norris, Pippa (2000): *A Virtuous Circle? Political Communications in Post-Industrial Democracies.* Cambridge University Press, Cambridge (MA).

Norris, Pippa (2002): *Democratic Phoenix: Reinventing Political Activism.* Cambridge University Press, Cambridge (MA).

Obershall, Anthony (1973): *Social conflict and social movements.* Prentice-Hall, Englewood Cliffs (NJ).

Olson, Mancur (1971): *The logic of collective action.* Harvard University Press, Cambridge (MA).

Ong, Walter J. (1982): *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word.* Routledge, New York.

Opp, Karl-Gern, Dieter, Christiane-Voss, Peter (1995): *Origins of a Spontaneous Revolution: East Germany, 1989.* Michigan University Press, Ann Arbor (MI).

Orbán Viktor (2014): Orbán Viktor teljes beszéde. *Magyar Nemzet,* 2014.07.29. [online] https://magyarnemzet.hu/archivum/belfold-archivum/orban-viktor-teljes-beszede-2-4054256/

Origo (2013a): Negyven diák állította le az oktatást az ELTE-n. *origo,* 2013. 02. 11. [online] https://www.origo.hu/itthon/20130211-negyed-diak-allitotta-le-az-oktatast-az-elte-termeiben.html.hu

Origo (2013b): Tantermekben alszanak a diákok. *origo,* 2013. 02. 11. [online] https://www.origo.hu/itthon/percrolpercre/20130211-helyszini-tudositas-a-haha-tunteteserol.html.hu

Ortega Y Gasset, José (2019): *A tömegek lázadása.* Helikon Kiadó, Budapest.

Pakulski, Jan-Körösényi, András (2012): *Toward Leader Democracy.* Anthem Press, London.

Páll Kinga Ágnes (1999): Mit ír az újság a tüntetésről, ha nincsen erőszak? A sajtó „framing" eljárásai. In: Szabó Máté (szerk.): *Tüntetés, rendőrség, demokrácia.* Villányi úti könyvek, Budapest.

Pap Szilárd István (2018): Populista fantáziáinkon túl. *Új Egyenlőség,* 2018.10.7. [online] http://ujegyenloseg.hu/populista-fantaziainkon-tul/.

Parthé, Kathleen F. (2004): *Russia's Dangerous Texts: Politics Between the Lines.* Yale University Press, New Haven (CT).

Passy, Florence (2001): Political Altruism and the Solidarity Movement. In: Giugni, Passy-Marco, Florence (eds.): *Political Altruism?: Solidarity Movements in International Perspective.* Rowman & Littlefield, Lanham (MD).

Persson, Mikael (2012): Does Type of Education Affect Political Participation? Results from a Panel Survey of Swedish Adolescents. *Scandinavian Political Studies,* 35 (3): 198–221. doi:10.1111/j.1467-9477.2012.00286.x.

Petrova, Tsveta-Tarrow, Sidney (2007): Transactional and participatory activism in the emerging European polity: The puzzle of East-Central Europe. *Comparative Political Studies,* 40 (1): 74–94.

Pichardo, Nelson A. (1997): New Social Movements: A Critical Review. *Annual Review of Sociology,* 23: 411–430.

Piper, John (2006): *Amazing Grace in the Life of William Wilberforce.* Wheaton, Crossway Books, Illinois.

Poguntke, Thomas-Webb, Paul (2005): The Presidentialization of Politics in Democratic Societies: A Framework for Analysis. In: Poguntke, Thomas-Webb, Paul (eds.): *The Presidentialization of Politics. A Comparative Study of Modern Democracies.* Oxford University Press, Oxford, 1–25.

Pokol Béla (1983): Modernizáció – a társadalom alrendszereinek funkcionális elkülönülése (Niklas Luhmann modernizáció-elméletéről). *Társadalomtudományi Közlemények,* 13 (3) 497–501.

Polletta, Francesca (1999): "Free spaces" in collective action. *Theory and Society,* 28 (1): 1–38.

Ranci, Costanzo (2001): Altruism in Voluntary Organizations. Mobilization and Transformation of Voluntary Action in Italy. In: Giugni, Marco-Passy, Florence (eds.): *Political Altruism? Solidarity Movements in International Perspective.* Rowman & Littlefield, Lanham (MD).

Rennick, Sarah Anne (2013): Personal grievance sharing, frame alignment, and hybrid organisational structures: the role of social media in North Africa's 2011 uprisings. *Journal for Contemporary African Studies,* 31 (2): 156–74.

Republikon Intézet (2015): *A menekültek megítélése 2015 őszén.* [online] http://republikon.hu/elemzesek,-kutatasok/150922-menekultek.aspx

Róbert Péter-Papp Zsófia (2012): Kritikus választás? Pártos elkötelezettség és szavazói viselkedés a 2010-es országgyűlési választáson. In: Boda Zsolt, Körösényi András (szerk.): *Van irány? Trendek a magyar politikában.* MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet – Új Mandátum Kiadó, Budapest.

Róbert, Péter-Szabó, Andrea-Oross, Dániel (2016): Youth, Precarious Employment and Political Participation in Hungary. *Intersections* (EEJSP), 3 (1): 120–146.

Róbert Péter-Szabó Andrea (2017): Magad, uram, mert szolgád alig van! A politikai részvétel tendenciái Magyarországon. In: Boda Zsolt-Szabó Andrea (szerk.): *Trendek a magyar politikában 2. A Fidesz és a többiek: pártok, mozgalmak, politikák.* Napvilág Kiadó, Budapest, 199–227.

Rotolo, T.-Berg, J. A. (2011): In times of need: An examination of emergency preparedness and disaster relief service volunteers. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly,* 40(4): 740–750.

Rotolo, T.-Wilson, J.-Dietz, N. (2015): Volunteering in the United States in the aftermath of the foreclosure crisis. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly,* 44 (5): 924–944.

Sande, Mathijs Van De (2013): The Prefigurative Politics of Tahrir Square-An Alternative Perspective on the 2011 Revolutions. *Res Publica,* 19 (3): 223–239.

Saunders, Clare (2013): Activism. In: *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Social and Political Movements.* Blackwell Publishing Ltd., Hoboken (NJ).

Sava, Ionel N. (2015): A second generation of grassroots movements in Central and Eastern Europe? In: Sava, Ionel N (ed.): *Social Movements in Central and Eastern Europe: A renewal of protests and democracy.* Bucharest University Press, Bucharest, 8–11.

Scheiring, Gábor (2006): The Political Anthropology of Environmentalism: Framing Ecopolitics and Building Ideology in the Zengő-Conflict (Hungary). *Anthropolis,* 3 (2): 6–19.

Scheppele, Kim Lane (2013): Not Your Father's Authoritarianism: The Creation of the 'Frankenstate.' *European Politics and Society Newsletter* (Winter 203), 5–8.

Schulze, Gerhard (1992): *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart.* Campus Verlag, Frankfurt a. M.–New York.

Seligman, Adam B. (1992): Érvek a „civil társadalom" ellen. *Szociológiai Szemle,* 1992 (1): 75–80.

Sik Domonkos (2013): Giddens modernizációelmélete. Intézményi átalakulás és politikai praxis. *Replika, 82* (1): 97–112.

Simi, Pete–Futrell, Robert (2009): Negotiating White Power Activist Stigma. *Social Problems, 56* (1): 89–110.

Simi, Pete–Futrell, Robert (2015): *American Swastika: inside the White Power Movement's Hidden Spaces of Hate.* Rowman et Littlefield Publishers, Lanham (MD).

Smith, David H. (1994): Determinants of voluntary association participation and volunteering: A literature review. *Nonprofit and voluntary sector quarterly,* 23 (3): 243–263.

Smolar, Aleksander (1996): Civil Society After Communism. From Opposition to Atomization. *Journal of Democracy,* 7 (1): 24–38.

Snow, David A.–Rochford, E. Burke, Jr.–Worden, Steven K.–Benford, Robert D. (1986): Frame Alignment Processes, Micromobilization, and Movement Participation. *American Sociological Review,* 51(4): 464–481.

Snow, David A.–Benford, Robert D. (1988): Ideology, Frame Resonance, and Participant Mobilization. In: Klandermans, Bert–Kriesi, Hanspeter–Tarrow, Sidney (eds.): *International Social Movement Research, Volume 1. From Structure to Action: Comparing Social Movement Research Across Cultures.* Elsevier Science & Technology, Oxford, 197–217.

Snow, David A.–Benford, Robert D. (1992): Master frames and cycles of protest. In: Morris, Aldon B.–Mueller, Carol McClurg (eds.): *Frontiers in Social Movements Theory.* Yale University Press, New Haven and London.

Snow, David A.–Benford, Robert D. (2000): Mobilization Forum: Comment on Oliver and Johnston. *Mobilization (An International Quarterly),* 5 (1): 55–60.

Snow, David A.–Soule, Sarah A.–Kriesi, Hanspeter (2004): Mapping the Terrain. In: Snow, David A.–Soule, Sarah A.–Kriesi, Hanspeter (eds.): *The Blackwell Companion to Social Movements.* Blackwell Publishing, Oxford.

St John Graham (2004): Counter-Tribes, Global Protest and Carnivals of Reclamation. *Peace Review,* 16 (4): 421–428. doi:10.1080/10402650420003 18644.

St John, Graham (2008): Protestival: Global Days of Action and Carnivalized Politics in the Present. *Social Movement Studies,* 7 (2): 167–190.; doi: 10.1080/14742830802283550.

Stewart, K.–Glanville, J. L.–Bennett, D. A. (2014): Exploring spatiotemporal and social network factors in community response to a major flood disaster. *The Professional Geographer,* 66 (3): 421–435.

Stumpf István (1996): Elszalasztott vagy elhalasztott politikai generációváltás? *Századvég,* 1 (1): 112–131.

Susánszky, Pál–Kopper, Ákos–Tóth, Gergely (2016): Pro-government Demonstrations in Hungary – Citizens' Autonomy and the Role of the Media. *East European Politics,* 32 (1): 63–80.

Susánszky Pál–Gerő Márton–Unger Anna–Takács Flóra–Takács Erzsébet–Kopper Ákos (2019): Magyarország tiltakozási kultúrája: Tüntetések Magyarországon 2015–2017. *Civil Szemle,* 14 (4): 43–59.

Susánszky Pál–Szabó Andrea–Oross Dániel (2020): A demokráciával való elégedettség és a demokrácia értelmezése. A magyar eset. *Kéziratban*

Szabó Andrea (2008): *Politikai tiltakozások Magyarországon, 1993, 2003.* PhD-értekezés, ELTE ÁJK Politikatudományi Doktori Iskola, Budapest.

Szabó Andrea–Gerő Márton (2020): A magyar társadalom politikai integrációja. In: Kovách Imre (szerk.): *Mobilitás és integráció a magyar társadalomban.* Társadalomtudományi Kutatóközpont–Argumentum, Budapest, 95–131.

Szabó Andrea–Mikecz Dániel (2015): After the Orbán-revolution: the awakening of civil society in Hungary? In: *Social Movements in Central and Eastern Europe.* Bucharest University Press, Bucharest, 34–43.

Szabó Andrea–Oross Dániel (2012): A demokratikus részvétel tendenciái a magyar egyetemisták és főiskolások körében. In: Szabó Andrea (szerk.): *Racionálisan lázadó hallgatók.* Belvedere Meridionale, Szeged, 65.

Szabó Andrea–Oross Dániel (2018): A politikai érdeklődésre ható tényezők európai perspektívában – a magyar eset. *socio.hu* 2018/2, DOI: 10.18030/socio.hu.2018.2.72.

Szabó Andrea–Oross Dániel (2019): Két modell között? A politikai rendszerek megítélése és a politikai aktivizmus mintázatai Magyarországon. In: Böcskei Balázs–Szabó Andrea (szerk.): *Hibrid rezsimek – A politikatudomány X-aktái.* MTA TK PTI–Napvilág Kiadó, Budapest, 35–57.

Szabó Máté (1984a): Katasztrófa vagy társadalmi változás? Az ökológiai mozgalom elméleti modelljei. *Világosság,* 25 (6): 376–384.

Szabó Máté (1984b): *Zöldek, alternatívok, környezetvédők.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Szabó Máté (1987): Új társadalmi mozgalmak – A „védekező társadalom" előőrsei? *Magyar Tudomány,* 32 (7–8): 569–574.

Szabó Máté (1989): A környezetvédő mozgalmak útjai. *Világosság,* 30 (12): 950.

Szabó Máté (1993): A taxisblokád és utóélete – Kihívás a társadalomtudományok számára. *Szociológiai Szemle,* 3(1): 121–140.

Szabó Máté (1997a): Erőszakos kirekesztés avagy multikulturális tolerancia? *Politikatudományi Szemle,* 6 (1): 55–135.

Szabó Máté (1997b): Tiltakozási kultúra Magyarországon a rendszerváltás után: a sajtó tükrében (1989–1995). *Szociológiai Szemle,* 7 (4): 47–73.

Szabó Máté (1997c): *„Védekező" helyi társadalom: tiltakozások Borsod megyében 1989–1995.* MTA Politikai Tudományok Intézete, Etnoregionális Kutatóközpont, Budapest.

Szabó, Máté (2007): *A tiltakozás kultúrája Magyarországon. Társadalmi és politikai tiltakozás 2.* Rejtjel Politológia Könyvek 27, Budapest.

Szabó Máté (2009): Autonómia és etatizmus a magyar civil társadalomban. Avagy mikor lesz nagykorú a civil társadalom, ha húsz év nem volt elég? *Politikatudományi Szemle,* 18 (3): 157–163.

Széman Zsuzsa–Harsányi László (1999): *Halak és hálók: Kapcsolatok a helyi szociálpolitikában.* MTA Szociológiai Kutatóintézet, Nonprofit Kutató Csoport, Budapest.

Taibo, Carlos (2013): The Spanish indignados: A movement with two souls. *European Urban and Regional Studies,* 20 (1): 155–158.

Tarrow, Sidney (1993a): Cycles of Collective Action. Between Moments of Madness and the Repertoire of Contention. *Social Science History,* 17 (2): 281–307.

Tarrow, Sidney (1993b): Modular collective action and the rise of the social movement. *Politics and Society,* 21: 69–90.

Tarrow, Sidney (1996): States and Opportunities: The Political Structuring of Social Movements. In: Mayer, Zald–McAdam, Doug–McCarty, John D. (szerk.): *Comparative Perspectives on Social Movements.* Cambridge University Press, Cambridge (MA), 41–61.

Tarrow, Sidney (2011): *Power in Movement. Social Movements and Contentious Politics.* Cambridge University Press, Cambridge (MA).

Teune, Simon (2008): Rechtsradikale Zivilgesellschaft – contradictio in adiecto? *Forschungsjournal Neue Soziale Bewegungen,* 21 (4): 17–22.

Thompson, John B. (2011): Shifting Boundaries of Public and Private Life. *Theory, Culture & Society,* 28 (4): 49–70.

Thoreau, Henry David (2001): *Civil Disobedience.* Mozambook, mozambook.net.

Tilly, Charles (2004): *Social Movements, 1768–2004.* Paradigm Press, Boulder.

Tilly, Charles (2006): *Regimes and Repertoires.* The University of Chicago Press, Chicago–London.

Tóth László (2013): A magyarországi LMBT-mozgalmi színtér politikai aktivitásának alakulása, különös tekintettel a 2010-től kezdődő időszakra. *Replika* (3): 85–102.

Turner, Ralph H. (1964): New Theoretical Frameworks. *The Sociological Quarterly,* 5 (2): 122–132.

Turner, Ralph H.–Killian, Lewis M. (1987): *Collective Behavior.* Prentice Hall, Upper Saddle River (NJ).

Van Aelst, P.–Walgrave, S. (2001): Who is that (wo)man in the street? From the normalisation of protest to the normalisation. *European Journal of Political Research,* 39: 461. https://doi.org/10.1023/A:1011030005789

Van de Donk, D.–Wim B. H. J.–Snellen, Ignace Th. M.–Tops, Pieter W. (1995): *Orwell in Athens: A Perspective on Informatization and Democracy.* IOS Press, Amsterdam.

Van der Meer, T. W.–Van Ingen, E. J. (2009): Schools of democracy? Disentangling the relationship between civic participation and political action in 17 European countries. *European Journal of Political Research,* 48 (2): 281–308.

Van Ingen, E.–Dekker, P. (2011): Changes in the determinants of volunteering: Participation and time investment between 1975 and 2005 in the Netherlands. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly,* 40 (4): 682–702.

van Stekelenburg, Jacquelien–Walgrave, Stefaan–Klandermans, Bert–Verhulst, Joris (2012): Contextualizing Contestation: Framework, Design, and Data. *Mobilization: An International Quarterly,* 17 (3): 249–262.

Varga, Mihai (2014): Hungary's 'Anti-Capitalist' Far-Right: Jobbik and the Hungarian Guard. *Nationalities Papers,* 42 (5): 791–807. doi:10.1080/00905992.2014.926316.

Verba, Sidney–Almond, Gabriel (1963): *The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations.* Princeton University Press, Princeton (NJ).

Veugelers, John–Menard, Gabriel (2018): The Non-Party Sector of the Radical Right. Oxford Handbooks. doi:10.1093/oxfordhb/9780190274559.013.15.

Voicu, B.–Voicu, M. (2009): Volunteers and volunteering in Central and Eastern Europe. *Sociologia*, 41 (6): 539–563.

Walgrave, Stefaan–Verhulst, Joris (2011): Selection and response bias in protest surveys. *Mobilization: An International Quarterly*, 16 (2): 203–222.

Walgrave, Stefaan–Wouters, Ruud–Van Laer, Jeroen–Verhulst, Joris–Ketelaars, Pauline (2012): Transnational Collective Identification: May Day and Climate Change Protesters' Identification with Similar Protest Events in Other Countries. *Mobilization: An International Quarterly*, 17 (3): 301–317.

Waterman, Peter (1993): Social-Movement Unionism: A New Union Model for a New World Order? *Review (Fernand Braudel Center)*, 16 (3): 245–278.

Wellman, Barry–Haase, Anabel–Witte, Quan James–Hampton, Keith (2001): Does the Internet Increase, Decrease, or Supplement Social Capital? Social Networks, Participation, and Community Commitment. *American Behavioral Scientist*, 45 (3): 436–55.

Westby, David L. (1976): The Clouded Vision. The Student Movement in the United States in the 1960s. Associated University Press, Cranbury (NJ).

Wilkin, Peter–Dencik, Lina–Bognar, Éva (2015): Digital activism and Hungarian media reform: The case of Milla. *European Journal of Communication*, 30 (6): 682–697.

Wodak, Ruth et al. (2014): *Right-Wing Populism in Europe: Politics and Discourse*. Bloomsbury Academic Publishing, London.

Young, Michael P. (2002): The Religious Birth of U.S. National Social Movements. *American Sociological Review*, 67 (5): 660–688.

Zolberg, Aristide R. (1972): Moments of Madness. *Politics & Society*, 2 (2): 183–207.

FÜGGELÉK

Sztrájkok 2017-ben							
		dátum	helyszín	szervező	munkáltató	hossz, valós, ill. tervezett	résztvevők száma
1	sztrájkkal való fenyegetés	2017. 01. 11.	–	KASZ	OBI Hungary Retail Kft.		–
2	megtartott sztrájk	2017. 01. 26.	Győr	Audi Hungária Független Szakszervezet	Audi Hungaria Zrt.	2 óra	1500
3	bíróság nem engedélyezte	2017. 02. 20.	Budapest	Helyiipari és Városgazdasági Dolgozók Szakszervezete 2000	FKF	14 óra	–
4	megegyezés miatt elmaradt a sztrájk	2017. 04. 03.	–	MVM Társaságcsoporti Szakszervezeti Szövetség	MVM	–	–
5	megegyezés miatt elmaradt a sztrájk	2017. 04. 18.	–	Városi Tömegközlekedési Dolgozók Szakszervezete, Budapesti Közlekedési Szakszervezetek Szövetsége	BKV	8 nap	–
6	sztrájkkal való fenyegetés	2017. 11. 05.	–	MSZ EDDSZ, MÖSZ	Emberi Erőforrások Minisztériuma	–	–
7	megegyezés miatt elmaradt a sztrájk	2017. 07. 17.	–	MKKSZ	Magyar Államkincstár	2 óra	–

		dátum	helyszín	szervező	munkáltató	hossz, valós, ill. tervezett	résztvevők száma
8	megtartott sztrájk	2017. 07. 17.	országos	MKKSZ	önkormányzatok	2 óra	5-6000
9	megtartott sztrájk	2017. 08. 29.	országos	VDSzSz Szolidaritás	MÁV Zrt.	9 nap	n. a.
10	munkalassító akció	2017. 09. 04.	országos	Magyar Orvosi Kamara Fogorvosi Tagozata	Emberi Erőforrások Minisztériuma	1 nap	1000 praxis
11	megtartott sztrájk	2017. 09. 08.	országos	KDFSZ, KASZ, Munkástanácsok	Tesco-Global Zrt.	22 óra	5 hipermarket, 13 kisebb üzlet eredetileg, végül 30 bolt
12	fenyegetések hatására visszaléptek	2017. 10. 28.	–	Operaházi Dolgozók Független Szakszervezete, Magyar Zeneművészek és Táncművészek Szakszervezete, Szociális Munkások Demokratikus Szakszervezete	Operaház	5,5 óra	–
13	sztrájkkal való fenyegetés	2017. 10. 04.	–	KASZ	Auchan Retail Magyarország	–	–
14	megegyezés miatt elmaradt a sztrájk	2017. 12. 01.	–	KASZ	METRO Kereskedelmi Kft.	–	–

	Sztrájkok 2019-ben						
		dátum	helyszín	szervező	munkáltató	hossz, valós, ill. tervezett	résztvevők száma
1	megtartott sztrájk	2019. 01. 24.	Győr	Audi Hungária Független Szakszervezet	Audi Hungaria Zrt.	7 nap	n. a.
2	sztrájkbizottság megalakulása	2019. 01. 29.	–	PDSZ		–	–
3	megtartott sztrájk	2019. 02. 05.	Győr	KDFSZ	Tesco-Global Zrt.	9 nap	40 fő
4	megtartott sztrájk	2019. 02. 06.	Győr	KDFSZ	Tesco-Global Zrt.	2 óra	40 fő
5	sztrájkbizottság megalakulása	2019. 02. 15.	–	MOL Bányász Szakszervezet, MOL Vegyész Szakszervezet, Olajipari Szakszervezet, Olajág Szakszervezet	MOL	–	–
6	megtartott sztrájk	2019. 03. 02.	Paks	MÉSZ, PADOSZ	MVM Paksi Atomerőmű Zrt.	2 óra	35 fő (100%)
7	megtartott sztrájk	2019. 03. 06.	Rácalmás	VDSZ	Hankook	2 óra	n. a.
8	megtartott sztrájk	2019. 03. 06.	Oroszlány	Vasas Szakszervezeti Szövetség	Wescast Hungary Autóipari Zrt.	2 óra	n. a.
9	megtartott sztrájk	2019. 03. 09.	Budapest	Operaházi Dolgozók Független Szakszervezete	Operaház	2 óra	férfikórus 70, a női kórus 50 százaléka, pár zenekari zenész

		dátum	helyszín	szervező	munkáltató	hossz, valós, ill. tervezett	résztvevők száma
10	megtartott sztrájk	2019. 03. 12.	Miskolc	ÉTMOSZ	S.E.G. Automotive Kft.	2 nap	n. a.
11	megtartott sztrájk	2019. 03. 12.	Oroszlány	Vasas Szakszervezeti Szövetség	Wescast Hungary Autóipari Zrt.	1 nap	290 fő
12	megtartott sztrájk	2019. 03. 12.	Rácalmás	VDSZ	Hankook	10 nap	dolgozók 80%-a
13	megtartott sztrájk	2019. 03. 12.	országos	MKKSZ	kormány	1 nap	7500 fő
14	munkáltató által beszüntetett sztrájk	2019. 03. 14.	országos	PSZ	tankerületek	–	–
15	megegyezés miatt elmaradt a sztrájk	2019. 03. 15.		Kábelgyártó Vasas Alapszervezet	Continental Automotive Hungary Kft.		
16	megegyezés miatt elmaradt a sztrájk	2019. 03. 19.		Egységes Közlekedési Szakszervezet	BKV	–	–
17	sztrájkbizottság megalakulása	2019. 03. 21.		OKSZ	kormány		
18	sztrájk bejelentése	2019. 03. 29.	országos	Alapellátó Orvosok Szövetsége	Emberi Erőforrások Minisztériuma	14 nap	–
19	megtartott sztrájk	2019. 04. 09.	országos	VDSZ	Sanofi–Aventis Zrt.	2 óra	783 fő

	Sztrájkok 2019-ben						
		dátum	helyszín	szervező	munkáltató	hossz, valós, ill. tervezett	résztvevők száma
20	megtartott sztrájk	2019. 04. 12.	Budapest	KASZ	METRO Kereskedelmi Kft.	2 óra	kelet-pesti áruház dolgozóinak 90%-a
21	megtartott sztrájk	2019. 04. 17.	országos	KASZ	METRO Kereskedelmi Kft.	4 óra	n. a.
22	megtartott sztrájk	2019. 04. 17.	Budapest	CONTROL Magyar Légiforgalmi Irányítók Szakszervezete	HungaroControl	2 óra	n. a.
23	megegyezés miatt elmaradt a sztrájk	2019. 04. 23.	Budapest	CONTROL Magyar Légiforgalmi Irányítók Szakszervezete	HungaroControl	határozatlan időre tervezett	–
24	sztrájkkal való fenyegetés	2019. 04. 25.		Audi Hungária Független Szakszervezet	Audi Hungaria Zrt.	–	–
25	megegyezés miatt elmaradt a sztrájk	2019. 05. 06.	Budapest	Légiközlekedési Egyesült Szakszervezet	Malév Ground Handling		
26	vadsztrájk	2019. 05. 29.	Budapest	pedagógusok	Kőbányai Szent László Gimnázium	1 óra	4

A könyvben szereplő szervezetek, csoportok jegyzéke				
név	alapítás éve	működés, aktivitás évei	szervezeti forma	fő tevékenységek
Alkotmány Nem Játék	2013	2013	mozgalmi szervezet	a 2011-2012-es hallgatói tüntetésekből kinövő, az új Alaptörvény és a jobboldali Fidesz kormány ellen tüntető szervezet
Amnesty International Magyarország	1990	1990 óta folyamatosan	civil szervezet	jogvédő szervezet
Attac Magyarország	2002	2002 óta folyamatosan	mozgalmi szervezet	baloldali, globalizációkritikus mozgalmi szervezet magyarországi fiókszervezete, fő követelése az ún. Tobin-adó bevezetése
AVM (A Város Mindenkié)	2009	2009 óta folyamatosan	mozgalmi szervezet	a lakásszegénység, a hajléktalanság ellen tüntető mozgalmi szervezet
Banki Adósok Érdekvédelmi Szervezete	2009	2009-2020	civil szervezet	devizakárosultak érdekeit, jogait védő civil szervezet
Barcelona en Comú	2014	2014 óta folyamatosan	civil szervezet	különböző szervezeteket összefogó, újbaloldali spanyol ernyőszervezet, a 2015-ös barcelonai önkormányzati választások győztese
Békemenet	2012	2012-2018	mozgalom	a Civil Összefogás Fórum által szervezett, a Fidesz kormányok mellett kiálló megmozdulás
CEU (Central European University, Közép-európai Egyetem)	1991	1991 óta folyamatosan	felsőoktatási intézmény	Soros György által alapított, 2019-ig Budapesten működő nemzetközi egyetem
Civil Összefogás Fórum (CÖF)	2009	2009 óta folyamatosan	civil szervezet	a 2010 után felálló jobboldali kormányt támogató, civil szervezeteket összefogó ernyőszervezet
Civilizáció csoport	2017	2017	mozgalmi szervezet	a politikailag aktív civil szervezetek, NGO-k és a kormány közötti konfliktus során megalakult, civil szervezeteket összefogó tüntető szervezet

A könyvben szereplő szervezetek, csoportok jegyzéke				
név	**alapítás éve**	**működés, aktivitás évei**	**szervezeti forma**	**fő tevékenységek**
Critical Mass	2004	2004-2012	mozgalmi szervezet	a városi kerékpározást népszerűsítő mozgalmi szervezet
Demokratikus Charta	1991	1991-1994	mozgalmi szervezet	önmeghatározása szerint az 1990-es választások után felálló jobboldali kormány radikalizálódása ellen fellépő, liberális és baloldali személyeket, pártokat magában foglaló mozgalmi szervezet
Duna Kör	1984	1984-1990	mozgalmi szervezet	a Bős-Nagymarosi vízlépcső ellen tüntető mozgalmi szervezet
Együtt (Együtt – a Korszakváltók Pártja)	2013	2013-2018	politikai párt	Bajnai Gordon korábbi miniszterelnök vezetésével, a Milla és a Magyar Szolidaritás Mozgalom mozgalmi szervezeteket is magában foglaló politikai párt
Energiaklub	1990	1990 óta folyamatosan	civil szervezet	energiapolitikával foglalkozó agytröszt, NGO
Eötvös Károly Intézet	2003	2003 óta folyamatosan	civil szervezet	jogállamisággal foglalkozó agytröszt, NGO
Extinction Rebellion	2018	2018 óta folyamatosan	mozgalmi szervezet	klímaváltozás ellen, a politikai elitek felelősségvállalásáért tüntető, klímatudatos életmódot népszerűsítő mozgalmi szervezet
Fridays For Future	2018	2018 óta folyamatosan	mozgalmi szervezet	klímaváltozás ellen, a politikai elitek felelősségvállalásáért tüntető, elsősorban diákokat tömörítő mozgalmi szervezet
Független Diákparlament	2014	2014 óta folyamatosan	mozgalmi szervezet	diákközpontú, esélyteremtő oktatási rendszer kialakításáért tüntető mozgalmi szervezet, 2019 óta ADOM Diákmozgalom néven működik
Ganemos	2014	2014 óta folyamatosan	spanyol civil platform	spanyolul „nyerjük meg", a 2015-ös spanyol önkormányzati választások során alakultak helyi „nyerjük meg" csoportok, amelyek hasonló, alulról építkező stratégiát alkalmaztak
Greenpeace Magyarország	2002	2002 óta folyamatosan	mozgalmi szervezet	környezetvédő mozgalmi szervezet magyarországi fiókszervezete

név	**alapítás éve**	**működés, aktivitás évei**	**szervezeti forma**	**fő tevékenységek**
Hallgatói Hálózat	2006	2006, 2011-2012	mozgalmi szervezet	a tandíj ellen 2006-ban, majd 2011-2012-ben a hallgatói szerződés és a felsőoktatás átalakítása ellen tüntető mozgalmi szervezet
Haza Nem Eladó Mozgalom Párt	2013	2013 óta folyamatosan	mozgalmi párt	devizakárosultak érdekeit, jogait védő mozgalmi párt
Hilschler Rezső Szociálpolitikai Egylet	1989	1989 óta folyamatosan	civil szervezet	a szociálpolitikát fejleszteni kívánó, népszerűsítő szervezet
Humanista mozgalom	1993	1993-2006	mozgalmi szervezet, politikai párt	globalizációkritikus mozgalom magyarországi fiókszervezete
I Bike Budapest	2015	2015 óta folyamatosan	mozgalmi szervezet	a városi kerékpározást népszerűsítő mozgalmi szervezet
Indignados (felháborodottak, más néven M-15)	2011	2011-2015	spanyol mozgalom	gazdasági megszorítások, a politikai elit ellen, a demokratikus részvétel mellett tüntető mozgalom
Jobbik (Jobbik Magyarországért Mozgalom)	2003	2003 óta folyamatosan	politikai párt	megalakulásakor radikális, majd fokozatosan mérséklődő jobboldali politikai párt
K-Monitor	2007	2007 óta folyamatosan	civil szervezet	korrupcióval foglalkozó agytröszt, NGO
Koppány-csoport	2013	2013-2019	mozgalmi szervezet	devizakárosultak érdekeit, jogait védő mozgalmi szervezet
Létminimum Alatt Élők Társasága (LAÉT)	1992	2003	civil szervezet	létminimum alatt, illetve a létminimum küszöbén élők érdekeinek képviselete és védelme
Ligetvédők	2016	2016 óta folyamatosan	mozgalmi szervezet	a Városliget beépítése ellen küzdő mozgalmi szervezet
LMP (Lehet Más a Politika)	2009	2009 óta folyamatosan	politikai párt	a magyar globalizációkritikus mozgalomból kinőtt ökológiai politikai párt

A könyvben szereplő szervezetek, csoportok jegyzéke				
név	alapítás éve	működés, aktivitás évei	szervezeti forma	fő tevékenységek
Magyar Gárda	2007	2007-2009	mozgalmi szervezet	radikális jobboldali mozgalmi szervezet
Magyar Helsinki Bizottság	1989	1994 óta folyamatosan	civil szervezet	jogvédő szervezet
Magyar Kétfarkú Kutya Párt	2006	2006 óta folyamatosan	politikai párt	a politkai elitet karikírozó, állampolgári részvételre, kreatív akciókra építő politikai párt
Magyar Szolidaritás Mozgalom	2011	2011 óta folyamatosan	civil szervezet	a korkedvezményes nyugdíjak eltörlése ellen tüntető csoportokból alakult, munkavállalói érdekeket képviselő, baloldali mozgalmi szervezet
MDF (Magyar Demokrata Fórum)	1987	1987-2010	politikai párt	rendszerváltó konzervatív, jobboldali politikai párt, az első szabadon választott kormánykoalíció legerősebb pártja
MIÉP (Magyar Igazság és Élet Pártja)	1993	1993 óta folyamatosan	politikai párt	az MDF radikális szárnyából megalakult radikális jobboldali párt
Milla, „Egymillióan a magyar sajtószabadságért"	2010	2010-2014	Facebook csoport, majd egyesület	tiltakozások szervezése a 2010-es új médiatörvény, majd a 2012-es Alaptörvény ellen
Momentum (Momentum Mozgalom)	2017	2017 óta folyamatosan	politikai párt	a 2024. évi nyári olimpiai játékok Budapesten történő megrendezéséről szóló népszavazási kezdeményezés révén országos ismertséget kapó liberális politikai párt
Most Mi!	2015	2015	mozgalmi szervezet	a 2014-es netadós mozgalomból kinőtt, civil politizálást ösztönző csoport
MSZP (Magyar Szocialista Párt)	1989	1989 óta folyamatosan	politikai párt	az 1989 előtti állampártból alakult baloldali, szociáldemokrata párt
NANE (Nők a Nőkért az Erőszak Ellen)	1994	1994 óta folyamatosan	mozgalmi szervezet	feminista, női jogvédő mozgalmi szervezet
Nemzeti Front (Front national)	1972	1972 óta folyamatosan	francia politikai párt	radikális jobboldali francia politikai párt, 2018-tól Nemzeti Tömörülés (Rassemblement national)

név	alapítás éve	működés, aktivitás évei	szervezeti forma	fő tevékenységek
NEOS (Az Új Ausztria és Liberális Fórum)	2012	2012 óta folyamatosan	osztrák politikai párt	a civil önszerveződést, autonómiát támogató osztrák liberális párt
Occupy Wall Street	2011	2011-2012	amerika mozgalom	a növekvő vagyoni egyenlőtlenségek ellen tüntető mozgalom
Párbeszéd	2013	2013 óta folyamatosan	politikai párt	az LMP korábbi politikusai által alapított ökopolitikai, baloldali párt
Podemos	2014	2014 óta folyamatosan	politikai párt	az Indignados tüntetésekből kinövő, újbaloldali spanyol politikai párt
Polgári Körök	2002	2002-2006	mozgalmi szervezetek összessége	a Fidesz 2002-es választási veresége után a szavazótábor mozgósítását szolgáló helyi csoportok, szervezetek összessége
Populus (populus.hu)	2015	2015	honlap	a netadós tüntetések után Várady Zsolt korábbi iwiw-alapító által, az állampolgári kezdeményezések összekapcsolása érdekében létrehozott honlap
Rendszerváltó Mozgalom Párt	2012	2012 óta folyamatosan	mozgalmi párt	devizahiteles mozgalomból kinőtt politikai párt, 2013-ban egyesült a Haza Nem Eladó Mozgalom Párttal
Rügyecskék	1999	1999 óta folyamatosan	mozgalmi szervezet	ökológiai, globalizációkritikus mozgalmi szervezet
Soros Alapítvány	1984	1984 óta folyamatosan	civil szervezet	civil társadalmat, civil szervezeteket támogató donor szervezet
Szebb Jövőért Polgárőr Egyesület	2011	2011-2014	mozgalmi szervezet	radikális jobboldali mozgalmi szervezet
Szolidaritás Éjszakája	2004	2004-2005	mozgalom	az Utca Embere hálózat által a hajléktalanok melletti szolidaritást kifejező esemény
Tanítanék Mozgalom	2016	2016-2017	mozgalmi szervezet	a közoktatási átalakítása, centralizálása ellen tüntető mozgalmi szervezet

A könyvben szereplő szervezetek, csoportok jegyzéke				
név	**alapítás éve**	**működés, aktivitás évei**	**szervezeti forma**	**fő tevékenységek**
TASZ (Társaság a Szabadságjogokért)	1994	1994 óta folyamatosan	civil szervezet	jogvédő szervezet
Új Magyar Köztársaságot	2015	2015	egyesület	„Rendberbontó népszavazás" kérdéseinek benyújtása, amely konkrét ügyek mentén, társadalmi támogatottsággal kívánta lebontani az Orbán-rezsimet
USAID	1961	1961 óta folyamatosan	USA állami hivatal	külföldi támogatásokat, fejlesztési forrásokat kezelő állami szerv az Egyesült Államokban
Védegylet	2000	2000 óta folyamatosan	mozgalmi szervezet	ökológiai, globalizációkritikus mozgalmi szervezet
White Power				
Zöld Fiatalok (ZöFi)	2001	2001 óta folyamatosan	mozgalmi szervezet	ökológiai, globalizációkritikus ifjúsági mozgalmi szervezet
Zöldek (Die Grünen)	1980	1980 óta folyamatosan	német politikai párt	ökológiai német politikai párt

MIKECZ DÁNIEL (1981) politológus, mozgalomkutató. A Társadalomtudományi Kutatóintézet Politikatudományi Intézetének tudományos munkatársa, a Republikon Intézet vezető kutatója, az ELTE Politikatudományi Intézetének óraadója. Kutatási területei közé tartoznak a társadalmi mozgalmak, tüntetések, politikai részvétel. *A globalizációkritikus mozgalom Magyarországon: Zöldek, pacifisták, házfoglalók* című könyv szerzője.

A könyv azokat a változásokat tárja fel, amelyek a tüntetések és a politikai aktivizmus terén következtek be a 2010 és 2020 közötti időszakban; ehhez a társadalmi mozgalmak kutatásának eszközét, a civil társadalom, valamint a politikai részvétel hazai és nemzetközi szakirodalmát és elméleti koncepcióit, továbbá empirikus adatokat hív segítségül. A könyv első részében a civil és a direkt politikai cselekvés közötti strukturális feszültséget elemzi, a második részben pedig a politikai aktivizmus különböző hazai típusait mutatja be részletesen, többek között kérdőíves tüntetéskutatás, közvélemény-kutatás és tartalomelemzés segítségével. A tárgyalt időszakban a baloldali és liberális pártok térvesztésével párhuzamosan kaptak egyre nagyobb jelentőséget a nyilvánosságban és a politikai akaratképzésben az alulról jövő kezdeményezések, társadalmi és politikai mozgalmak, valamint a nem kormányzati szervezetek. A kormányzó jobboldalon ugyanakkor a választói mozgósítás nem korlátozódott a választási kampányokra: a Fidesz az ún. mozgalmi kormányzást olyan eszközök segítségével valósította meg, mint a nemzeti konzultáció és a Békemenet.

3400 Ft

ISBN 978-963-338-468-8